

ॐ

સાંખ્ય સંજ્ઞવની

(ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા-વાક્યાર્થ-સાધનભાષ્ય)

ભાષ્યકાર :

પ્રા. નલિન મ. ભટ્ટ

ભવન-સંસ્થા ઝૂલેશ

ચોપાટી-મુંબઈ ૭

સંપાદકો :

શ્રી માતંગી ચાર. શ્રેષ્ઠ

શ્રી શાન્તા દેસાઈ

સહનંત્રીઓ : ગીતાબોધ

પ્રકાશક :

ઈન્દુભાઈ આર. શાહ
વ્યવસ્થાપક : ગીતાબધુ
ગીતાબધુ કાર્યાલય
૨૪, પારિજાત
૯૫, મરીન ડ્રાઈવ
મુંબઈ ૨

*

કિંમત રૂ. ૧=૫૦ નાપૈસા

*

"

સંપાદકો :

શ્રી - માનવી શ્રીકૃ
શ્રી શાન્તા દેસાઈ
સહુત્રીઓ - ગીતાબધુ

*

સંવત ૨

સન ૧૯૫૬

*

,

મુદ્રક :

વલ્લુભાઈ બલસારા
નટવર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
એલનરોડ-ગીલીબારા
(ફોન નં. ૪૧૧)

વિશેષ વક્તાવ્ય

(૧) વિષય પ્રવેશ:

આપણે મુખની ગોળ માંજ ભાગે યુગ યુગની આધનાઓ આપરી છે એના નિગતવિગિએ સાચા મુખની ગોળ માંજ આભંગાનિ ન આપ્યા છે હમને એનાથી અપ્યાશ્વરિગિની કતાગીગિ અને દીર્ઘ તપસ્વિતા એ મુખની ગોળમા ખર્ચારા છે અને એ દહનિશ્વરી પ્રતાન્ત તામ્રાથી ભરપૂર રિગિની એ રોધ વર્થ ગઈ નથી એમની એ વીંગનાના આધારે આગે તો ભારતવર્ષ ઝળી હોખને ટી યડ છે કે વેદાહમેત પુરુષ મહાત આદિત્યવર્ગ તમસ પરસ્તાન્ । તમેવ વિદિત્વા અતિ મૃદુમેલિ, નામ્ય વધા વિદ્યતે ઘયનાય । બ્યા લગી મેલત ઝવે ત્યા લગી મુખ ઠી નથી અમૃતની પ્રાપ્તિમા જ મુખ હોઈ શકે સાચુ મુખ અમરત્વમા એટલે કે આપણામા ગેલા અમરત્વને રોધી કાઢવામા-આપણા અકષમ્મ મુખને શોધી કાઢવામા છે સ્વની ઘોષ અને પ્રાપ્તિમા સમગ્ર દુ ખોની ધનિથી અને સમગ્ર મુખની અથડી છે એ 'સ્વ' ને જોએ તો આ કાગે મેગરી અનન્ત મુખના વાત્સલ્યર થતુ અગર તો કરોગે વસ રીતિ એનેમિગવિએ અને વચના ગાગામા અનન્ત ધાનનાઓમા અમૃતુ એ આપડી મુનસ્થીની વાત છે સાખ્ય શાસ્ત્ર ત્રણ પ્રમારના દુ ખોની એમન્ત અને અત્યન્ત નિરુત્તિપૂતક-મૂમાનદ મુધીના તમામ મુખોની પ્રાપ્તિ માં પ્રતિષ્ઠાપૂર્વકે જાગેધરી આપે છે અને એનો એ દાવો પ્રવગ ધન અને આવો છે સમગ્ર દર્શનની એ જ તો ખૂબી છે કે એના સ્ફુરણની પહે જ એ આ માને મુખસભુમા મુસ્તાન હરી મૂકે છે આ શામ્બની પહેલી મે મરિકાઓ શામ્બાળને સમર્થિન કુના એક અતિ અગત્યનો વિચાર આપણને વાગમામા આપે છે માનવની ચિંતનસમૃદ્ધિમા એ ગન જેવો મહા કિંમતી વિચાર છે તો એ વિચાર નો ?

(૨) સાવનશુદ્ધિ ઉપર ભાર

સાધનનો પ્રાર્થ જ અતે માધ્યમો ધનો હોઈને, આ દેશના બૃત્તવસન વિનિયમે સાવનની શુદ્ધિ ઉપર જ અભિમાર મકરો છે અને એ ધોઅજ છે વણાતુ વડ મુખ થો લુ ધણુ મુખ, ધણાનુ થોડુ મુખ કે થોડાનુ થોડુ મુખ રોગે વિચારનિકળે મૂમા નાપાવાતર-પોલા અને મેલ છે વિચા મરણી તો એના સૌ મુખની જ ન્યાય અને ધર્મ હોય સૌને સૌ પ્રકારનુ મુખ સદગ ચાન એ રીતિ વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનની મૂથણી અને વ્યવથામા જ માનવની સચ્ચનિડ અને ન્યાયી શુદ્ધિનો વિચિત્ર લેખ ૧ અને આપી જ આ

પ્રકાશક :

ઈન્દુભાઈ આર. શાહ
વ્યવસ્થાપક : ગીતાનંધુ
ગીતાનંધુ કાર્યાલય
૨૪, પાંચિત્ર
૯૫, મીનાપુર્ણિ
મુંબઈ ૨

*

કિંમત રૂ. ૧=૫૦ નાણા

*

સંપાદકશ્રીઓ :

શ્રી માનની શ્રી
શ્રી શાન્તા દેસાઈ
સહસંપાદકશ્રીઓ : ગીતાનંધુ

*

સંવત ૨

સન ૧૯૫૬

*

મુદ્રક :

કમલુભાઈ જવહારા
નટક પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
એમ્બેસી-પીવીમીરા
(ફોન નં. ૪૧૧)

(૨) પ્રકૃતિ નિષ્કૃતિ (૩) નિષ્કૃતિ (૪) પુરુષ-તો પ્રકૃતિ કે ન તો નિષ્કૃતિ આ છે તે પદ્ધતિનાં પારિભાષિક નામો.

(૪) પ્રમાણ સ્વર્ણ (૪-૮)

અને શાસ્ત્રીય સ્વર્ણ તો પ્રમાણપૂર્વક જ હોઈ શકે આથી પ્રકૃતિ વગેરે આગ્ર પ્રમેય પદાર્થોની સિદ્ધિ માટે શાસ્ત્રકાર પ્રમાણ પ્રકરણ આગ્રમે છે પ્રમેયસિદ્ધિ પ્રમાણાદિ કરીને સ્વર્ણને પ્રામાણિક કરી મૂકે છે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શાસ્ત્ર આ ત્રણ પ્રમાણો જ સાખ્યને છટ છે એ ત્રણથી જ એનો કાર્યભાર ચાલી શકે છે પ્રમાણોની ખૂબ મારીક સ્વર્ણ શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવે છે કારણ કે તેના ઉપર જ પ્રમેયનો અને જીવનની પ્રવૃત્તિ નિરૂપિતો અને આખરે જીવનસિદ્ધિનો આધાર છે અને આથી પ્રમણો-જ્ઞાનના સાધનો-અભિયુક્ત જ હોવા ધટે તેનો જો દોષ રૂઢી જાય તો જીવન પણ તેનું બોધના રૂઢી જાય આથી સત્યના ગળુએ પ્રમાણ પ્રકરણને હલગત કરવું ધો ૪-૫ કાલિકામાં પ્રમાણોની બારીક સ્વર્ણ કરી, છઠી કાલિકામાં કયા પ્રમાણથી કયો પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે તે બતાવી, સાતમી કાલિકામાં લગભગ નવ કારણો દ્વારા પદાર્થો હોય છતાં પ્રત્યક્ષની પકડમાં આવતા નથી એમ બતાવી, સદ્ભાવ અને સદ્ભવતમ પદાર્થો અનુમાન અગર તો શાસ્ત્ર પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે એમ બુદ્ધિપૂર્વક સ્પષ્ટ કરે છે પ્રત્યક્ષમાની માનસનો એ રીતે સ્તંભ પકાર કરી-તેને નિરૂપત કરી, સદ્ભવતમ વિચારસરણીની સમર્થ વરીનાન કરે છે પ્રકૃતિ પુરુષ વગેરે સદ્ભવતમ પદાર્થો તેમની સદ્ભવતાને લઈને પ્રત્યક્ષની પકડમાં આવતા નથી, નહીં કે તેમનો અભાવ છે માટે પકડમાં આવતા નથી-એમ સિદ્ધ કરી સાખ્યગાત્રની વિશેષતારૂપ સ્વકાર્યવાદને માટે ચારુબુધિકા તૈયાર કરે છે

(૪) સ્વકાર્યવાદ (૬)

આ વા સાખ્યચાર્યોની જગતને એકે અનોખી અને બલ્લર્થ બેટ છે પ્રાણિય વિચારસરણિનું એ એક અનર્થ રત્ન છે એ વાદ વિશ્વની નિગૂઢ મોજનાના અનેક રહસ્યોને ખાટ કરે છે શાસ્ત્રીય આગીપુરીમાં ન પડતા ફક્ત એનું વિચારસૌન્દર્ય તેણે પણ ઉપજાવી નજરે બોધ્યું તો એ મુખ્ય થયાય એમ છે સ્વકાર્યવાદ એટલે તે વાદ કે જે કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ કાણુમાં એમ છે સ્વકાર્યવાદ એટલે તે વાદ કે જે કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ કાણુમાં કાર્યની અગ્નિને સિદ્ધ કરે છે જેમ ઉપજ્યા બાદ, તેમ ઉપજ્યા પહેલાં પણ, કાર્ય કારણમાં વર્તવું જ હતું આથી સ્વકાર્યવાદ પ્રમણે ઉત્પત્તિ એટલે માન આદિર્ભાવ નાશ એટલે માત્ર નિરોભાવ આગ્રો સંધિ અર્થ ને કે

આ દેશમાં ત્યાગમાં જ સુખની કાપના ઉદ્ભવી છે, પોતાના છે અને સિદ્ધ પણ થઈ છે ત્યાગ જ સૌને સૌ પ્રમાણ સુખના કરી શકે અને એ ત્યાગ આ મધુખનો જ પર્યાય છે આદ્યમાને જોયા-જાણ્યા માણ્યા નિના સાચો ત્યાગ સભવે જ નહીં, તેના નિના માનવ એદ્રેષ્ટા સર્વભૂતાના થઈ શકે જ નહીં, સર્વભૂતહિવેરત બની શકે જ નહીં! અને ન અતુષ્ટત્વ ભૂતાનિ લક્ષ્મણ સમન્વિતુ નર્થ સત્ય દયાઈ શકે એમ નથી. અને આથી વ્યક્તિ કે સમષ્ટિની સુખની કાપના જે ભોગવિદ્દ હોય તો તે હિંમતવિદ્દ પણ હોવાની જ અને આથી એ કાપના વિચારનિર્દોષ ન જ હોવાની! કાષ્ટને પણ ભોગે સુખ-એ ભાગવદર્શની સાધના જ નથી! એ એની વિચારસરણુતિ ભાસુ જ નથી. અને આથી ભારતનાં તો એવા સુખની રાવમાં પડ્યો છે જેમાં આને આને પણ પ્રાપ્ત સુખ કે જીવન કાચવાતુ ન હોય-જેમાં મુદ્દતમ પણ પગીડન ન હોય અને આથી દુખને દૂર કરી સુખ માણનાના પ્રયત્ન ઉપાયોને એણે છેવટની મજૂરી નથી જ આપી. ઉપદ્ય એવા ઉપાયોને અવમાન્યા છે એટલું જ નહીં એની ભૂતલસન પ્રતિભા એથી પણ આગળ ગઈ છે એણે સ્વર્ગીય સુખમાં પણ ઉપાય ઉપેયની દૃષ્ટિએ-સાધન સાધની દૃષ્ટિએ મનનતા જ જોઈ છે એણે તો દૃષ્ટવાનુઅવિક-આટના ટૂંક જોવામાં સ્વર્ગીય સુખ સાધનોનો પણ ઈન્કાર કર્યો છે યતયાગાદિ વૈદિક ઉપાયોનો પણ શુદ્ધ સુખના સાધન તરીકે નિષેધ જ કર્યો છે અર્થાત્ જ જે શુદ્ધ સુખ જોઈતું હોય તો સાધન પણ શુદ્ધ જ હોવું જોઈએ. મેના સાધને શુદ્ધ સુખ મળે જ નહીં-આ એનો નિધિયોન છે અને આ એક જ વિચારે એણે સાધનોની મનનતા માનનો નિષેધ કરી દીધો છે શુ વ્યક્તિ કે શુ માનવસમાજ-એના સાધનો દારા ગામ્ધત સુખ મેળવવા મળતા હોય તો તે લીંત જૂના છે-એની એની સુરપટ ચેતક્ષુ છે અને આથી ભારતવરે શુદ્ધ સુખની પામિ વિવેકમાં જ પેખી રિવે દારા એણે શુદ્ધ અનન્ત-નિરતિસય સુખ જોતુ, મેળવુ માખ્યુ અને જગત સમક્ષ પોતાનો અતુભવ સ્ફૂ કર્યો એ વિવેકી શોધતુ પરિણામ તે જ સાખ્ય શાસ્ત્ર મન્તવ રિવેકી પ્રાપ્તિ છે-આ આગતુ સાખ્યશાસ્ત્રે સિદ્ધ કરી છે અને આથી પ્રચારબે જ શાસ્ત્રકરે સાધનશુદ્ધિ ઉપર જ પોતાના વિચાર-મિચિગ્ધતા મનાયુ માન્યા છે વ્યચાવ્યક્ષરિજ્ઞાનાત્ ક્રીને એણે એ જ પાત સા ને માટે સિદ્ધ કરી છે

(૩) ઉદ્દેશ (પા ૩)

સાધનશુદ્ધિ ઉપર યોગ્ય ભાગ મળી શાખ્યમ શાખ્યમાં અર્થના ૧૫ થીને આર સિમાખમાં પડેલી તેમજુ નામ કહ્યુ કરે છે, તે ૫૩ થી તે (૧) પ્રતિ

(૨) પ્રકૃતિ વિઠ્ઠલિ (૩) વિઠ્ઠલિ (૪) પુરુષ-જ તો પ્રકૃતિ કે ન તો વિઠ્ઠલિ. આ છે તે પદાર્થોનાં પારિભાષિક નામો.

(૪) પ્રમાણ ચર્ચા (૪-૮)

અને શાસ્ત્રીય ચર્ચા તો પ્રમાણપૂર્વક જ હોઈ શકે આથી પ્રકૃતિ પ્રગેરે. આર પ્રમેય પદાર્થોની સિદ્ધિ માટે શાસ્ત્રકાર પ્રમાણ પ્રકરણ આરબે છે. પ્રમેયસિદ્ધિ: પ્રમાણાદિ કદિની ચર્ચાને પ્રામાણિક કરી મૂકે છે. અત્યક્ષ, અનુમાન અને શા. આ ત્રણ પ્રમાણો જ સાંખ્યને ધર છે. એ ત્રણથી જ એનો કાર્યભાર ચાલી શકે છે. પ્રમાણોની ખૂબ બારીક ચર્ચા શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવે છે. કાન્થુ કે તેના ઉપર જ પ્રમેયનો અને જીવનની પ્રગતિ નિરૂપિતો અને આખરે જીવનસિદ્ધિનો આધાર છે. અને આથી પ્રમાણો-સાધનો-અણિગુણ જ હોવાં ધરે. તેનો વેરે દેવ રહી નય તો જીવન પણ તેટલું બેરોગ રહી નય. આથી સત્યના ગરજુએ પ્રમાણ પ્રકરણને હદગત કરવું ધરે. ૪-૫ કારિકામાં પ્રમાણોની બારીક ચર્ચા કરી, છઠી કારિકામાં ક્યા પ્રમાણથી ક્યો પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે તે બતાવી, સાતમી કારિકામાં લગભગ નવ કારણો દ્વારા પદાર્થો હેય છતાં અત્યક્ષની પકડમાં આવના નથી એમ બતાવી, સૂક્ષ્મતર અને સુદમ્ભતમ પદાર્થો અનુમાન અગર તો શાસ્ત્ર પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે એમ બુદ્ધિપૂર્વક સ્પષ્ટ કરે છે. અત્યક્ષમાની માનસનો એ રીતે મુદ્દર પાકાર કરી-તેને નિરુત્તર કરી, સૂક્ષ્મતમ વિચારસરણીની સમર્થ વર્જનાત કરે છે. પ્રકૃતિ પુરુષ વગેરે સૂક્ષ્મતમ પદાર્થો તેમની સૂક્ષ્મતાને લઈને અત્યક્ષની પકડમાં આવના નથી, નહીં કે તેમનો અભાવ છે માટે પકડમાં આવના નથી-એમ સિદ્ધ કરી સાંખ્યશાસ્ત્રની વિશેષભાષ્ય સહકાર્યવાદને માટે ચારુભૂમિકા તૈયાર કરે છે.

(૪) સહકાર્યવાદ (૯)

આ વાદ સાંખ્યાચાર્યોની જગતને એકે અનોખી અને બદલ્ય બેટ છે. પ્રાનિમ વિચારસરણિનું એ એકે અનર્થ રત્ન છે. એ વાદ વિશ્વની નિયૂટ યોગજનાનાં અનેક રહસ્યોને સ્પષ્ટ કરે છે. શાસ્ત્રીય આંદીલુંડીમાં ન પડતાં કુદા એનું વિચારસૌન્દર્ય તેટલું પણ ઉપદગ્યની નગરે જોઈયુ તો મે મુશ્ક થવાય એમ છે સહકાર્યવાદ એટલે તે વાદ કે જે કાર્યની ઉપત્તિ પહેલાં પણ કાન્થુમાં કાર્યની અસ્તિત્વે સિદ્ધ કરે છે. જેમ ઉપજ્યા વાદ, તેમ ઉપજ્યા પહેલાં પણ, કાર્ય કાન્થુમાં વર્તવું જ હતું. આથી સહકાર્યવાદ પ્રમાણે ઉપત્તિ એટલે માત્ર આનિર્ભાવ નાશ એટલે માત્ર નિરોધવાદ આનો સંધિો અર્થ એ કે જીવન પણ

અનંત અને મોત પણ અનંત. જીવ એટલે આસ્થિમા અને મોત એટલે આરિષ્ટતુ જ પુન આરિષ્ટર માટે નિર્ગેધાન જગતમા કશું નહીં પેા થતુ નથી કશું નાશ પામતુ નથી. પ્રકૃતિની કષ્ટરેચ્છાતુસાર અખડપણે પરિણામનીના ચા-ચા જ કરે છે પ્રકૃતિ ત્યા સુધી વ્યક્તિ આગળથી તેના નાચ બધ કરતી નથી ન્યા સુધી વ્યક્તિ કૃતાર્થ ન બને. કૃતાર્થ એટલે ભોગ અને મોક્ષસપત' પ્રકૃતિની આ કાણુપગિણામી લીના ઉપથી તેના અધિષ્ઠાતા પરમાત્માની ચેતન ચાતુરી અને લીનાચાતુરી, અનન્તગણ પ્રતિભાચાતુરી અને અનન્તશક્તિ-ચાતુરીનો મહેતે ખ્યાન આની ગમ છે "લોકરત્નલીલાકૈવલ્યમ્"નું અક્ષરુત દર્શન તેને લાગતા વાર નહીં લાગે, જેને સકાર્યમા ગમ પડે! મિતારથી વિચેચન તો મગ અથમા આપ્યુ જ છે અહીં તો એ ચિચાગનો પ્રકાર ખ્યા જાળને થભે છે તે બનાના પૂરતુ જ ચાચ-ચ છે

(૬) તરન-વિવેક અને અવ્યક્ત-સિદ્ધિ (૧૦-૧૬)

અને સમર્થવાદને આધારે પ્રકૃતિની સિદ્ધિ કરી, ૮ અને ૯ કાગિકામા, પ્રકૃતિ, વિકૃતિ અને પુરુષની વચ્ચેના સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્યનો, વિવેકની શુદ્ધિ માટે શાસ્ત્રમરે ઉ નેમ કર્યો છે જીવન એ છેવડે તો વિગેરણોની જ રમન છે ને? આ કાગિકામા આવેના વિગેરણોની ખ્યાનમય વિચારણા કરવાથી પરમ્પર તત્ત્વોનો વિવેક અપ્પ થાય છે ૧૦-૧૧ કાગિકામા આ વિવેકની રૂપરેખા આપી ૧૨-૧૩ કારિકામા ત્રિગુણના લક્ષણો વગેરે બતાવી ૧૪-૧૫-૧૬ કારિકાઓમા પ્રકૃતિની અવ્યક્ત અવગથાને પણ હેતુપૂર્વક શાસ્ત્રમર સિદ્ધ કરી બતાવે છે

(૭) પુરુષ-સિદ્ધિ (૧૭-૧૯)

પ્રકૃતિ-અવ્યક્તની સિદ્ધિ માદ સામ્યશાસ્ત્ર એમ અને અગત્યની મોધ અર્થ છે અને તે પુરુષ-આત્માને લાગતી સજાતપરાર્થત્વાત વગેરે પાચ હેતુઓ દ્વારા પ્રકૃતિથી પર આત્મા છે એમ ચિદ્ધ કરે છે પ્રકૃતિથી બિન પુરુષ છે એમ ને સમગમ તો આધ્યાત્મિક જીવનનો એક બહુ મોટો ગદ સર થયેનો ગણાય આમા છે અને તે મુખત જ છે તેની મુક્તિ અમજી તેટની લેવાની વાગ છે આ બનીના માત્ર સમગ થઈ ગય

આ ઉપરાંત વ્યક્તિકિ આત્મા જુદો છે એમ ખૂબ જ સમગ દરીનો દ્વાન શાસ્ત્રકાર સિદ્ધ કરે છે આત્મા અને છે એમ સામ્યશાસ્ત્ર કડુ છે આમા એમ છે એમ વેલ્ત કડુ છે સાચુ પૂડો તો આત્માની અનેમા ઉપા જ

વે.ાન્તી, આ માની એનાની શેષ મારેતી છે સાખ્યના નીતિ પત્રી વેદાન્ત
 જ્ઞાન આ રહેતું નથી. દ્વાંત્ર્ય જુદિમ ને માટે કુન્નિતો અર્થ લાગે અતઃ
 ઇ પમુ જેજે જુદિમ થી પર થામ, વનાથી આ માને જેવો છે, બાણુવો-
 માણુવો છે તેને આ માના અન્ય ઉપ થી એ ત્વ ઉપર આવના બુવાર નદી
 લાગે. એક છે તેવો આત્મા જે પોનાનામા સમગ્ર તો ખીતનામા પણ તે
 તેવો જ છે એ સમ ત્વા મ્હ નહીં પડે અને જેવો આત્મા આપણો છે તેવો જ
 સામાનો છે તો પત્રી સામ્ય ઉપ તાદ્રૂપ ઉપર કૂલતા વાર નદી જ લાગે એ
 તો ખૂમ સગે છે કૂલ માખ્યગાત્ર મ્હે છે તેવો આ મા સાજા જ થાય
 એને સાખ્ય અને વે.ાન્તમા રહેજે તદ્વાન નથી એમ સમજાવે છે એવો આત્મા
 સા.ી છે દ્વાંત્ર્ય છે મધ્ય છે દ્વાંત્ર્ય છે અર્થ છે અને આથી જ અભેદતા
 છે-એમ સિદ્ધ થાય છે આમ સાખ્યનો આ મા સત્ ચિત્ તે છે જ અને ન્યા
 શુદ્ધ વેદન છે ત્વા આનંદ હોય છે જ એવો અમય નિમ છે આથી સાખ્યનો
 આ મા પણ વે.ાન્તીના આ મા જેવો જ છે ફેર કૂલ પાંખાનો છે

ઉપગત સાખ્યગાત્ર ક્ષિપ્ત રિતે મૌન મેવ છે અને આથી એ નિરીશ્વરવાદી
 છે એવો એક અર્થ થાય છે આ ક્ષમ જ છે કેમકે જે દેહાંતે માખ્ય આપણા
 આ માને સાચના કાગ પોલાયો છે તે માટે આ મા પરમા મા સિચાયતું ખીજી
 મ્હુ હોતો નથી. અને આથી અનભવના જેવા પગમ મા રિતે સા.મ્ય સાખ્યનું
 મૌન બગવાન જુદની પેર ખૂમ સ્વયં છે આ મનાદી ગાત્ર નિરીશ્વરવાદી તો
 રોકે નહીં અને પ્રતોનો ઉકેલ અનભવમુખિ એ છે-એવો એનો અર્થ છે

(૮) પ્રકૃતિ-પુરુષ સંયોગ (૨૦-૨૧)

આમ તત્ત્વોનું વિવેચન કરી શાસ્ત્રમાર પ્રકૃતિ પુરુષના આરિથક સંયોગને
 સમાર માટે જ્ઞાનમંદર દેરવે છે પ્રકૃતિ અને પુરુષને પગપગની અપેક્ષા રહે છે
 એ અંધગા પાગલાની જોડીના દૃશ્ય-સ્પર્શ કરે છે અને આ એક બડું મોગ
 થાયો છે પ્રકૃતિ અને પુરુષ ક્યારે-કેરી રીતે-શા માટે સંગીતી થયા એ બધું
 અનિવરતની સીમામા આવે છે અધેગની જ મોતી માત્રા મરના અજ્ઞવાળાને
 પ્રદાસનાં ઉલોમ વધારે અખ્યગાત્ર છે આથી સાખ્યગાત્ર અધાસના પીંજણ
 કે તા અજ્ઞવાળાની ઉપતિ ઉપર વધારે કેળી થાય છે અધાગની ઉપતિ
 મોધવા જ જલસુ તો માત્રા-સ્વીકારે જ છૂટક અને માયાવ ને પણ જુદિની
 સજાબ ઉપર માત્રા અગ્નિવા. ઉપર આવે જ છૂટક સાખ્યગાત્રની જ
 અતિમ કેડીઓને નિંદ્ય રીતે તત્ત્વન કરવા જઈએ ના અમને પણ માયાવા અને

અનંત અને મોત પણ અનંત જીવન એટલે આરિન્દ્ર અને મોત એટલે આરિન્દ્રનું જ પુનઃ આરિન્દ્ર માટે નિગ્રહાન. જગતમાં કશું નું પેદા થતું નથી. કશું નાશ પામતું નથી. પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ જાનુઆર અખંડપણે પરિણામલીના આપ્યા જ કરે છે. પ્રકૃતિ ત્યાં સુધી જકિત આગમથી તેના નાશ બધે કરતી નથી ત્યાં સુધી જકિત કૃતાર્થ ન બને. કૃતાર્થ એટલે બોગ અને મોટાસંપત્તિ! પ્રકૃતિની આ દાણપરિણામી લીલા ઉપરથી તેના અધિષ્ઠાતા પરમાત્માની ચેતન ચાતુરી અને લીલાચાતુરી, અનવગાથ પ્રતિભાચાતુરી અને અનંતશક્તિ-ચાતુરીનો મહેન્ટે ખ્યાલ આવી જાય છે. “લોકજગત્કાલમ્”નું “અવમ્” જગત તેને લાંબતાં વાર નહીં લાગે, જેને અકાર્યમાં ગમ પડે! વિનાશથી વિવેચન તો મળા મંથમાં આપ્યું જ છે. અહીં તો એ નિચારનો પ્રકાર ક્યાં જાળે થાં છે તે બતાવવા પૂરતું જ ચાંચ્ય છે.

(૬) તત્ત્વ-વિવેક અને અવ્યક્ત-સિદ્ધિ (૧૦-૧૬)

અને સકાર્યવાને આધારે પ્રકૃતિની સિદ્ધિ કરી, ૮ અને ૯ કારિકામાં, પ્રકૃતિ, વિકૃતિ અને પુરુષની વચ્ચેનાં સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્યનો, વિવેકની શુદ્ધિ માટે, શાસ્ત્રકરે ઉલ્લેખ કર્યો છે. જીવન એ છેવટે તો વિશેષણોની જ રમત છે ને? આ કારિકામાં આવેલાં વિશેષણોની ખ્યાલમગ નિચારણા કરવાથી પરસ્પર તત્ત્વોનો વિવેક સ્પષ્ટ થાય છે. ૧૦-૧૧ કારિકામાં આ વિવેકની ફરેખા આપી ૧૨-૧૩ કારિકામાં ત્રિગુણનાં લક્ષણો વગેરે બતાવી ૧૪-૧૫-૧૬ કારિકાઓમાં પ્રકૃતિની અવ્યક્ત અવસ્થાને પણ હેતુપૂર્વક સાસ્ત્રકાર સિદ્ધ કરી બતાવે છે.

(૭) પુરુષ-સિદ્ધિ (૧૭-૧૯)

પ્રકૃતિ-અવ્યક્તની સિદ્ધિ બાદ સાંખ્યશાસ્ત્ર એક અતિ અગત્યની શોધ આપે છે. અને તે પુરુષ-આત્માને લગતી સચાતપરાર્થતાત્ત્વ વગેરે પાંચ હેતુઓ દ્વારા પ્રકૃતિથી પર આત્મા છે એમ સિદ્ધ કરે છે. પ્રકૃતિથી સિદ્ધ પુરુષ છે એમ જે સમજાય તો આધ્યાત્મિક જીવનનો એક ખુદ મોટો, ગદ સર થયેલો ગણાય. આત્મા છે અને તે મુક્ત જ છે. તેની મુક્તિ સમજી તેટલી લેવાની વાર છે. આ બધીય વાતો સરળ થઈ જાય.

આ ઉપરાંત વ્યક્તિદૃષ્ટિ આત્મા જુદો છે એમ ખૂબ જ સ્પષ્ટ રીતે દ્વારા સાસ્ત્રકાર સિદ્ધ કરે છે. આત્મા અનેક છે એમ સાંખ્યશાસ્ત્ર કહે છે. આત્મા એક છે એમ વેદાન્ત કહે છે. સાચું પૂછો તો આત્માની અનેકતા ઉપર જ

(૧૩) પ્રકૃતિની ઉપકારકતા (૫૬-૬૧)

સામ્યશાસ્ત્ર એટલું કૃત્ય છે કે તે પ્રકૃતિની ઉપકારકતા કાવ્યમય રીતે વર્ણવતા થાકતું નથી પ્રકૃતિ નિઃસ્વાર્થભાવે પગથિ ને પગથિ અને પરસ્પર વર્તે તેનાથી મોટું કાવ્ય મૂળમાં જ આ કારિકાઓ હવ્યગમ વ્યવસ્થા ભરપૂર છે

(૧૪) તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ (૬૨-૬૮)

છેલ્લો ઉપગની કારિકાઓના તત્ત્વજ્ઞાનનું અરૂપ વર્ણવતા મૂળમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ સાચું સુખ રૂપાય છે-તેને સિદ્ધ કરે છે કેવલ જ એક એની વિશિષ્ટિ છે જેને માટે રિવેશી માનવે પ્રયત્ન કરવો હોય અને “રિવેશી એટલું એક વિગેરણ ન મગે તો માનવ પાણી એક પ્રાણી જ છે

(૧૫) અર્થોપસહાર (૭૦-૭૨)

ઉપની કારિકામાં આત્મા પરપરનો નિર્દેશ કરી અર્થનો ઉપસહાર કરવામાં આવ્યો છે

એક માન સૌ મોવે સામ્ય અને ચેતનાત્મના તત્ત્વપર્ગી જ્ઞાન વિના ભારતીય પ્રતિજ્ઞાની મૂલ્યશી-દ્વિતૈય-સ્વભૂત-દ્વિતૈય-સ્વભૂતદિતેષીના મનનમયના અને ખેયનિદા નહીં સમન્વય ભારતમૂલિમાં જન્મવાનો સૌથી શ્રેષ્ઠ ત્યાગ એ છે કે અહીં સામ્યયોગ પગેરે શાઓ છે એ શાસ્ત્રોની માયાશુભ તો ધર્મગની કૃપા હશે તેને જ સમન્વયે.

આ શાસ્ત્રનો સૌ અભ્યાસ કરો અને-

સર્વેષ્ય મુચિન સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયા

સર્વે મદાણિ પચન્તુ મા કથિતુ દુ સમાપ્તયાતી

એ પ્રાર્થના સૌ કરો-

-શ્રી નરસિંહ મ. ૧૬૬

એની પણ આગળ અનનિત સદગુણો જ રહે છે અને આથી ત્યાં સાંખ્ય અટકે છે ત્યાંથી જ વેદાન્તી આગળ તાંત્રો લાંબાની છેવટે દ્રુતારૂપ ઉપર પહોંચે છે. આથી સાંખ્ય જ વેદાન્તના પાયામાં છે. જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય જેવા કુશલ બુદ્ધિ દેવીપુરુષને પણ સાંખ્યની વિચારસરણી તોડતાં હાંફ ચડી ગય છે.

(૯) સૃષ્ટિક્રમ અને વિદ્યુનિઓનાં લક્ષણ (૨૨-૩૬)

પ્રકૃતિ અને પુરુષના આવિષ્કાર સંયોગમાં સૃષ્ટિની ક્રમિક ઉત્પત્તિ-બુદ્ધિ-અકંકાર-પચન-માત્રાઓ-અગ્નિબાર ધ્વનિયો અને પંચમહાભૂતોની અનુક્રમ સૃષ્ટિ બતાવી પ્રત્યેકનાં લક્ષણ આપી નેમની પ્રકૃતિનું નિરૂપણ આપ્યું છે.

(૧૦) બુદ્ધિની સહેતુક સર્વોપરિતા (૩૧-૩૭)

ઉપનાં બધાંય તત્ત્વોમાં બુદ્ધિ જ જોડ અને શ્રેષ્ઠ છે. ક્રમિક પુરુષને ભોગ અને અપવર્ગનો રસથાગ તે જ સાક્ષાત્ સમર્પે છે! પદ્મમાં 'ભોગ' અને પદ્મી મોક્ષ-બંને બુદ્ધિ જ અર્પે છે. અને આથી એની શુદ્ધિ ઉપર અત્યંત ભાર મૂક્યામાં આવ્યો છે. ગાયત્રી મંત્રને સર્વશ્રેષ્ઠ મંત્ર ઠેરવનારી ભારતીય પ્રતિમા પાછળ પણ આ જ દૃષ્ટિ છે. બુદ્ધિ શુદ્ધ થઈ એટલે પુરુષ પ્રપન્ન પૂરો થયે! પદ્મી હૃદયરીય કૃપાનો પ્રદેશ શરુ થાય છે. અને હૃદય તેની ફરજમાંથી કદી ચૂકનો નથી. યોગ-ગર્ભો બુદ્ધિ ભોગરહિતા થતાં મોક્ષપ્રવણા બને છે. આથી બુદ્ધિશુદ્ધિની કિંમત શાણો માંડીને વર્તે.

(૧૧) તન્માત્રા-સૃષ્ટિ અને જિંગ શરીર (૩૮-૪૬)

બુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતા સમજવી, આ શાસ્ત્ર તન્માત્રાઓનાં સ્વરૂપની સમજ આપી, સ્થૂલ શરીરની ઉત્પત્તિ વર્ણવી, સૂક્ષ્મ શરીરનું ચથાર્થ વર્ણન કરે છે. આ જિંગ શરીર જ સંસારનું અદૃશ્ય કારણારી છે. આત્માને એ જ માયાની ધુમરી ખવરાવે છે જિંગ શરીરનું કારણ છે કારણ શરીર એટલે કે મૂળ અજ્ઞાન. આથી કારણ શરીર મરતા-જિંગ શરીર નિર્જીવ બને છે અને પરિણામે સ્થૂલ શરીરની આવક બંધ થાય છે.

(૧૨) પ્રત્યય સર્ગ (૪૬-૫૫)

ઉપર કારણ શરીર કયું છે, એ કારણ શરીરની સર્ગક ધાતુ છે અજ્ઞાન એના પ્રત્યય રૂપે પચામ બેળે થાય છે. પાંચ બેળમાં વહેંચાએથી અવિદ્યા, અહ્યાત્રીય પ્રકારની અશક્તિ નવ પ્રકારની તુષ્ટિ અને આઠ પ્રકારની સિદ્ધિ, આમ આ પ્રત્યય સર્ગ પચાસ જાનનો છે.

(૧૩) પ્રકૃતિની ઉપકારકતા (૫૬-૬૧)

સાખ્યશાસ્ત્ર એટલું કૃત્રિમ છે કે તે પ્રકૃતિની ઉપકારકતા મધ્યમની રીતે વર્ણવના ચામું નથી. પ્રકૃતિ નિઃસ્વાર્થભાવે પરાયે વર્તે છે અને પરાયે રતે તેનાથી મોટું કાણુ? મૂળમાં જ આ મરિકાઓ હવે ગમ વ્યવસ્થી ભરપૂર છે

(૧૪) તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ (૬૨-૬૮)

હવે હવેની મરિકાઓના તત્ત્વજ્ઞાનનું અર્થ સર્જના મૂળમાં એની પ્રતિષ્ઠા એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ માત્ર સુખ છપાતું છે-તને ચિદ્ધ કરે છે એવું જ એક એની સિધ્ધિ છે જેને માટે સિદ્ધિ માનવે પ્રયત્ન કરવો ધો. અને "સિદ્ધિ" એટલું એક સિદ્ધિસભ્ય ન મળે તો માનવ પણ એ પ્રાણી જ છે

(૧૫) મધ્યોપસહાર (૭૦-૭૨)

હવેની મરિકામાં આચાર્ય પરપગનો નિર્દેશ મરી મધ્યનો ઉપસહાર કરવામાં આવ્યો છે

એક માન સૌ નેાવે સાખ્ય અને યોગશાસ્ત્રના તત્ત્વપર્યાય જ્ઞાન વિના ભારતીય પ્રતિભાની મૂળરૂપી હિતેશ-સર્વજ્ઞ હિતેશ-સર્વજ્ઞહિતેશીના મગનમનના અને ધ્યેયનિઃ નહીં સમગ્રપા ભાગ્યભુમિમાં જ મરણો સૌથી શ્રેષ્ઠ લાભ એ છે કે અહીં સાખ્યયોગ વગેરે શાસ્ત્રો છે એ શાસ્ત્રોની માયાકૃતિ તો ઈશ્વરની કૃપા હશે તેને જ સમગ્રશે

આ શાસ્ત્રનો સૌ અભ્યાસ કરો અને

સર્વેષ્ઠ સુખિન રત્ન સર્વે સન્નુ નિરામયા
સર્વે મદાણિ પર્યન્તુ મા કથિત દુ સમાપ્તુયાત
એ પ્રાર્થના સૌ કરો-

-શ્રી નવિન મ ભટ્ટ

શુદ્ધિ પત્રક

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ સિદ્ધાન્ત	સુધાન્ત
૩	૨૯		
૪	૧૮	"	"
૧૦	૪	પ્રેમીયતે	પ્રમીયતે
૧૧	૧૫	મિનઝરી તો	ઝરીને
૧૨	૨૫	વિવિન્વન્તિ	વિસિન્વન્તિ
૧૨	૨૭	વિયથો પૃથ્વી...	વિયથો એટલે પૃથ્વી...
૧૩	૬	કે સન્નિહૃદં	કે પદાર્થ સન્નિહૃદં
૧૪	૧૬	હન્દ્રિયોએ અર્થોના	હન્દ્રિયો અને અર્થના
૧૯	૧	પ્રમેય પ્રધાનશાસ્ત્ર	પ્રમેય પ્રધાન શાસ્ત્ર
૨૦	૨	આગમ	આગમ
૨૫	૮	નિરાશ	નિરાસ
૨૮	૨૨	અનિત્ય	અનિત્ય
૨૮	૨૩	પરતંત્ર	પરતંત્ર
૨૯	૨૧	બાપી	બાપી
૩૨	૩	ગાથા	ગાથા
૩૩	૪	મીઠાં	મીઠાં
૩૪	૮	સર્વાર્થ	સર્વાર્થ
૩૫	૨૪	જનનવૃત્તિય.	જનનવૃત્તય.
૩૬	૭	ત્યાં જડી	ત્યાં ન જ
૩૭	૨	ચિત્તમ	ચિત્તમાં
૩૭	૫	જે	જેમ
૩૭	૬	સક્રિય	અક્રિય
૩૭	૩૧	પોષક	પોષણ
૪૦	૨	વવેજી	રિવેજી
૪૨	૨૧	પાડવાના	પામવાના
૪૨	૨૮-૨૯-૩૦	સ્થિતતા	વિસ્થિતતા
૪૫	૮	ત્રેગુણ્યથી	ત્રેગુણ્યથી
૪૬	૨	વિવની	વિવનું
૪૬	૨૯	દો જુછે	જુદો છે
૪૭	૨૭	ત્રેગુણ્ય તો	ત્રેગુણ્યનો

५५	११	अभ्यास	शुद्ध
५६	२३	पुनः	पुनः
५७	५	अने	अने
५८	१६	कान्त	वैगुण
५९	२६	ते	ते वैगुण
६०	२	अभिमाने	अभिमान
६१	४	अने	अने
६२	१४	माधव्यान्	माधव्यान्
६३	२७	दुष्टे	दुष्टे
६४	१	परमराष्ट्र देवद	परमराष्ट्र देवद
६५	७	पुण्याय	पुण्याय
६६	१	भगवत् पत्रं	भगवत् पत्रं
६७	६	तेस्तुं	तेर
६८	१५	आद्याय	आद्याय
६९	२२	उभयं	उभयं
७०	६	हज्जेभां	हज्जेभां
७१	१०	बाधं	बाधं
७२	५	बुद्धिनिद्रयाणि	बुद्धिनिद्रयाणि
७३	१	पयविषयाणि	पयविषयाणि
७४	१२-१६-२०	हरे उ	हरे उ
७५	२५	अवगाहते	अवगाहते
७६	१०	गुरुवत्सार्थ	गुरुवत्सार्थ
७७	२६	निवर्तन्ते	निवर्तन्ते
७८	३०	असम्भ	असम्भ
७९	२८	आधमकते	आधमकते
८०	८	आत्मा ते	आत्माने
८१	१७	अने	अने
८२	१०	गान्धी	गान्धी
८३	१८	वैद्ययात्	वैद्ययात्
८४	२७	तामिन्ने	तामिन्ने
८५	२२	सिद्धीनाम्	सिद्धीनाम्
८६	१	वैद्ययात्	वैद्ययात्

पातुं	वीटी	अशुद्ध	शुद्ध
७७	१४	विषयं लक्ष्मे	विषय पक्षे
७७	१६	हिंसादिद्ध	हिंसाविद्ध
७७	१६	आप	आम
७८	२	मुक्तिओ	मुक्तिओ
७८	७-८	सुहृत्	सुहृत्
७८	१४	मोहमान	मोहमान
८१	२३	करनारने	करना२ तो
८१	३०	सर्वक्षेत्री	सर्वक्षी
८१	३१	अशुद्ध	अशुद्ध
८२	३	निमित्त	निमित्त
८२	५	देव	देवा
८२	१८	स्वभदिभा	स्वभदिभाभां
८२	२६	तद्वत्	तद्वत्
८२	३०	निवृत्तिने	निवृत्ति ते
८४	१४	अंशयो	अंशयो
८५	१४	आत्मान्	आत्मानं
८५	१६	अंगशेषे	सात ३पे
८५	१६	ज्ञान ३पे	ज्ञान ३पे
८६	१	विशुद्ध	विशुद्ध
८७	२५	उपेक्षक	उपेक्षकः
८७	२५	इत्युपरयति	इत्युपरमति
८७	२६	सर्गस्थ	सर्गस्थ
८८	२७	अधारण	अधारण
८८	१३	अक्षने धम	अक्षने वेग
८८	२४	एकान्तिकमात्रान्तिकमुगर्व	एकान्तिकमात्रान्तिक
९०	८	स्थित्युत्पत्ति	स्थित्युत्पत्ति
९०	२४	तत्रेम्	तत्रम्
९१	३	पत्नि	मां ओ
९१	२२	विवर्जित	विवर्जिता
९२	२	भक्तुं	भक्तुं

અસ્મદીયમ્

સાંખ્યશાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્ર દ્વારાનિકે આદિત્યમાં ખૂબ ઊંચો મોજો ધગવે છે. વેદાન્તને જન્માન્તરાં આ બે શાસ્ત્રો છે. વેદાન્તના અને અદૈતની ઝોપ સાંખ્યના પાયા ઉપર અને યોગની દીક્ષામતીથી ચર્ચ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનું કંગડરન્જુ છે સાંખ્યશાસ્ત્ર.

એનો સૈધી વધારે પ્રામાણિક પ્રંથ છે આ હંધરકૃષ્ણ મુનિ સાંખ્યશાસ્ત્રનાં ૭૦ કારિકામાં મીતરે પ્રંથ એમણે સમાધાન છે. ગીતામધ્યુ ચાવતુ હતું ત્યારે તે હાલ ચુલ્લનના તત્ત્વોથી જીવોને આ શાસ્ત્ર ગમજે એમ માની ધરિ ધરિ તેમાં જપાતું હતું અને લખાતું હતું. પણ ગીતામધ્યુએ આદિક આપવાન હોયો પણે અને લેખન અટક્યું.

પણ નિકટવીં એકીજનોએ એ શાસ્ત્રની પૂરી વર્ણ માટે વાગવાર માંગણી કરી લખવાની હિને ન રહી, પણ એનીઓના રોડને કેમ હાંમેલાય! અને તેમની કાગણીને સંતોષવા આ પૂરું હતું. ગીતામધ્યુનો મામિકરૂપે પૂનર્જન્મ થતાં આ પ્રથમ જન્મસુખમ કરી શકયો. આવા પ્રથોના અભ્યાસી વિગત હોય છે. જનનાને પણ એનો ગસ વધાર નથી હોતો. આપણી એ કમનસિખી છે આપ્રથોનો અભ્યાસ આજે તો ખૂબ ઉપયોગી જ નહીં અનિવાય છે આપણી શુદ્ધપરંપરાઓ તુટી ગય છે અને સાથે સાથે શાસ્ત્રોના રહસ્યો પણ એજા થતા ગય છે આવા સયોગોમા આવા શાસ્ત્રો ખીચાગ અરણ્યરુદન કરતા હોય છે! પણ એ શાસ્ત્રો સત્ય ઉપર જીવતાં લાગ્યો છે આજનો ધૂમરદાંતવાળો યુગ એમને તમે એજા મદદના માને! પણ છેવટે તો આર્ષદંડિતો જ નિજમ થવાનો છે કેમકે એ સત્યદંડિ છે

આ લખાણ પાઠના કેવા આત્મદર્શનની શુદ્ધિ, નિરાંત્રા અને સ્વચ્છતા જ એકમાત્ર પ્રેરક હેતુ છે કેવા પાર્થિવ જીવોણ નીવડે! આ નિશ્ચ અનુમનની નિશ્ચ છે. અને આથી એની પાઠના સુદૃઢ અભ્યાસ જરૂરી છે! જેમને આત્મદર્શનની નિરાંત્રા ખપતી હોય, પરમસ્વિક્ષી અને તર્કશુદ્ધ વ્યવસ્થિત નિવારનશિલિ પસદ હોય, જેને છીછરો અને ઉપરહલ્લો અભ્યાસ વ્યર્થ લાગતો હોય તે આ પાનાઓમા ડોકીઆં કરે તેને એમા ચિંતનનો આત્મપોષક ખોરાક મળી રહેજે ખીનઓને એ વ્યર્થ મગજમારી અને માથાકંટ લાગવાનો સહન છે

પરમામા સૌનુ લદ્દ કરો એ ભાવ સાથે રિમીએ છીએ.

નસિન મ. બહ

—: અર્પણ :—

પરમ પૂજ્ય પિતાતુલ્ય તપોમૂર્તિ
કાકાશ્રી અંબાશંકર ભાનુશંકર ભટ્ટ

તથા

માતૃતુલ્યા સેવામૂર્તિ
કાકીબા શ્રી શાન્તાબેન અંબાશંકર ભટ્ટ

ને સપ્રેમ

સપ્રણામ સમર્પિત

નલિન મ. ભટ્ટ

૧-૧૧-૫૬

સાંખ્ય સંજ્ઞવની

(૧)

પ્રિયાત્મન !

જ્યેષ્ઠ સન્ધ્યાનન્દ સમિ આજે તને ઉદ્દેશીને વળી કાર્તિક જન્મના જન્મની નવી વેળા ઉપર ધનુ મન થયું છે તું આત્માર્થી છે એટલે આત્માને વળી અર્થ તો તને હૈં વળી જશે એટલી શ્રદ્ધા છે અને આત્મા અનન્ત છે આધી જાણે સીમા નથી આગળના સમ્યક્શોધકોએ એકચર છે-“નાન્ત જગમ” આ જાણે દો, આત્માને સીમા નથી. તો એ આત્માને જેટલો સ્પષ્ટપણે પામી શકાય તેટલો પામવાની એ માત્ર મગજ ધ્વજાથી આ શરૂઆત આતરપ્રેરણાથી થઈ રહી છે

જ્ઞાતવર્તન અને તેની ચિરંજીવી સમૃદ્ધિને તેની સાધના અને પુરુષાર્થને સમજવા છે? જો સમજવા હોય તો સાંખ્યશાસ્ત્રને તું જરાયર સમજી લેજો સાંખ્યશાસ્ત્રની યોગ્ય સમજ સિવાય જારતને પૂરું સમજી શકાય તેમ નથી. સાંખ્યશાસ્ત્રની પાયાની વિચારણા છૂટી દેખાતા હોય નહીં ત્યાં સુધી પ્રવિર્ત્તિમાંની મનોહરતા સમજવી અગમ્ય છે તો આ લેખમાળામાં સાંખ્યશાસ્ત્રની વિચારણા ધ્વજા પ્રધાનમુદ મહોપમા સમજવાનો આપણે પ્રયત્ન અને સતોની કૃપાથી પ્રયત્ન કરીશું આપણા એ પ્રયત્નમાં અતર્કીયો પારલોક પ્રમાણ આપણને સહાય કરે.

અને આમ તો સાંખ્યશાસ્ત્રની પ્રાચીનતા ઇતિહાસના કાળને પણ વધારી જાય છે મહામુનિ કપિન લગલાન એ શાસ્ત્રના દર્શ પ્રગોલ્લ અને પ્રવર્તક છે એમના નામે સાંખ્યસૂત્રો પણ મોજૂ છે પણ એ સૂત્રોના સાર આપવા જઈએ તો પણ વિસ્તાર થઈ જાય! અને સંક્ષેપ-શુ જીવનમાં કે તેના તમામ કાર્યોમાં-આજના યુગનો પ્રધાન સુર છે આધી સંક્ષેપમાં જ એ શાસ્ત્રના મુખ્ય મુદ્દાઓ ચર્ચવા માટે આપણે સાધના લેખશુ એ માટે મુનિશ્રી ઇશ્વરકૃષ્ણ રચિત સાંખ્યમંડિકા ખોલવામાં નીલજો એ કારિકા આલેખ્ય તરીકે વિચારકોને માનીતા છે અને સમાસમાં વ્યાસને-દેશમાં વડને સંધરવાની, એનામાં-અહમુન કળા છે તો કેવળ ૭૨ શ્લોકોમાં અમિત અર્થને સમાનરી સાંખ્યકારિકાએતુ જ સૌને સમજાય એવું સરળ વિસરણ કરવાનો યત્ન કરીશુ (૧-૮-૫૪)

આત્મન ! વિવેકીને માટે જાણવા જેવો પદાર્થ કોણે ? કેમકે જાણવા જેવું જ અને જોઈતું જ જાણવા માટે જીવનકાળ છે અને જ્ઞાનનો-અનાવશ્યક અતિશાનનો રોગ આપણને ન પીડે જોનાથી પરમપુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તે જ જાણવા જેવું ને જ જ્ઞાણીને મેળવવા જેવું આથી વિવેકીને મન તો પરમ પુરુષાર્થનો ઉપાય જ જાણવા જેવો અને જાણીને આવરના જેવો

અને પરમ પુરુષાર્થ એટલે શું ? પરમ એટલે ઉત્તમ પુરુષાર્થ એટલે જીવે ચલના યોગ્ય પદાર્થ ઉત્તમ ચાહના યોગ્ય વસ્તુ તો આપણો પરમાત્મા જ છે કેમકે પરમાત્મા જ વિવેકની નજરે ચાહવા જેવો હરે છે અસતને તો ચાહતું શું ? કેમકે અસત કાળને અધીન છે કાળ અસતને ભરખી જાય છે સત ગાળથી અસ્પૃશ્ય રહે છે પરમાત્મા સત છે આથી તે ચાહવા જેવો છે કેમકે તેના ઉપરનો પ્રેમ સદાકાળ ટકશે ઉપરાત જડને ચાહતું શું ? જડ આંધળું છે પ્રકાશ વિનાનું છે જડને પણ પ્રકાશિત કરે તો આત્મા જ એના પરમાત્મસ્વરૂપે ચાહવા જેવો છે ઉપરાત અસત અને જડ સદાય દુઃખતા છે જે દુઃખ દે તે તો દોષનો વિચારે, વ્હાનનો વિચાર નહીં અને ચાહતું એ તો સુખી થાનો ઉપાય છે પ્રેમ સુખ માટે હેન આથી સુખસ્વરૂપ આત્મા જ પરમાત્મસ્વરૂપે ચાહના જેવો છે આમ સંનિવ્યંજનસ્વરૂપ આપણો પરમ આત્મા પ્રીતિનો વિચાર થવો ધો છે તે પરમાત્માના પ્રેમી થવા માટે આપણને યોગ્યતા આપે એ જ પરમપુરુષાર્થનો ઉપાય છે આથી પરમપુરુષાર્થની પ્રાપ્તિનો ઉપાય જાણવા યોગ્ય છે વિવેકીને માટે આથી તેની ભૂમિકા રચના યુનિટી હર્ષરક્ષણ કહે છે—

દુઃખત્રયમિચાતાત્ ત્રિષાસા તદ્ભિષાતકે દેસી ।

દષ્ટે સાઽપાર્થા ચેન્ નૈકાન્તાત્પન્તતોઽમાવાત્ ॥ ૧ ॥

“ત્રય પ્રકારના દુઃખોના અસત્ત્વ આધારથી, તે દુઃખોના નિવર્તક ઉપાય માટે ત્રિષાસા થાય, ઉપાયો પ્રત્યક્ષ છે આથી તે ત્રિષાસા બ્ધર્થ છે એમ એ કહેના હો તો તે બરાબર નથી, કેમકે પ્રત્યક્ષ ઉપાયોના અભવથી તે ત્રય પ્રકારનાં દુઃખોના એકાન્ત અને અવ્યવ અભાવ થતો નથી” ॥ ૧ ॥

અર્થાત્ આ ઠરિખમાં અંધાર સામ્યશાખનું જ્ઞાન પરમ પુરુષાર્થનું સ્થાન છે અને આથી તે શાસ્ત્રને જગતી ત્રિશાસા જ યોગ્ય છે એ સિદ્ધાન્ત સમર્થન કરવા, પૂર્વભૂમિકા તૈયાર કરે છે ત્રય પ્રકારના દુઃખો આ જગતમાં છે સૌના અનુભવને કેમ પ.મગ્ય ? એવા દુઃખને કેઈ આશ્ચર્ય આપવા હજી નથી તો દુઃખનો ત્યાગ હજી છે. અને આથી શાસ્ત્રકાર “દુઃખનસ્ય અમ્ભા આપાનથી” એટલે શમ્યુગ્ધ વાપરે છે એ અનુભવનો આધાર જ એના ત્યાગનો પ્રેરક છે દુઃખ નથી મરતું માટે જ એના નાશનો ઉપાય જાણવા યોગ્ય છે

આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદેવિક-એમ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો છે. તેમાં આધ્યાત્મિકના બે પેદાશો છે. શારીરિક અને માનસિક વાત, પિત્ત અને ક્ષતી નિમ્નમાને વધે જન્મતું દુઃખ તે શારીરિક. ક્રોધ, દ્વેષ, લોભ, મોહ, ભય, ઈર્ષ્યા, વિરાદ, સંશય વગેરેમાંથી નીપજતું દુઃખ તે માનસિક આંતર ઉપાયોથી જ થતા યોગ્ય હોવાને એ દુઃખ આધ્યાત્મિક દુઃખ કહેવાય છે.

આજ ઉપાયોથી નિહત કાંઈ એવું દુઃખ બે પ્રકારનું-આધિભૌતિક અને આધિદેવિક. મનુષ્ય પશુ, સાપ, સ્થાવર વગેરેથી જન્મતું દુઃખ તે આધિભૌતિક. યદારક્ષસ, પ્રહાવેશ વગેરેથી પેદા થતું દુઃખ તે આધિદેવિક.

હવેમાત્ર દુઃખાનુભવી છે. અને અનુભવેલા અપરાધ યોગ્ય નથી. આથી રજેશયુના મરિણામ વિશેષરૂપ આ દુઃખત્રય અસાધ્ય છે. અસાધ્યતા જ તેના ત્યાગમાં કારણરૂપ છે. અને આથી જ ઉપાયથી તેની નિવૃત્તિ શક્ય હોય તે ઉપાયની ગિનાસા કાંઈ જ. અને એ ઉપાય તે રાષ્ટ્રીય ઉપાય જ. અર્થાત્ સાંખ્યશાસ્ત્રને સંમત જ વિવેકરૂપ ઉપાય તે જ અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે એ સિવાયના ઉપાયો માટે તો આ શાસ્ત્ર અનધિકારી લેખાણ.

પણ ત્રણ દુઃખ છે. તેનો સંબંધ અનિષ્ટ છે. આથી તે તજવા યોગ્ય છે. અને એના ત્યાગના ઉપાય તરીકે સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જતાવવામાં આવનાર ઉપાય જ માત્ર છે એવું સિદ્ધ ન થાય! સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જતાવવામાં આવનાર વિવેકરૂપી ઉપાય તો અપ્રત્યક્ષ છે. મુરદસ છે. ન્યારે આ ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખોને દૂર કરનાર પ્રત્યક્ષ ઉપાય છે. અને તે સહેલો છે. તો પ્રત્યક્ષને છોડી અપ્રત્યક્ષને ઢાણ પકડે? મહેકાને મૂંઝી મુરદસને કોણ વળગે? માનવગત મહેનતખીરુ છે! કષ્ટથીરુ માનવગતે કષ્ટથી દૂર રહેવા સદા યત્ન કર્યો જ છે! અને આથી પ્રત્યક્ષ અને સરળ ઉપાયોનો એ વધુ આદર કરે તો તે યોગ્ય જ છે. અને શારીરિક દુઃખોને દૂર કરવા તો ચરક અને શુશ્રુતા તૈયાર છે. આખો આધુર્વેદ આપણી સેવામાં હાજર છે! માનસસંતાપને દૂર કરનારા ઉપાયો પણ છે જ. કામિની કામને તોળે અને એ રીતે તે તે માનસદુઃખના પ્રતિકારના ઉપાયો મોજૂદ છે! અને તે જ પ્રમાણે આધિદેવિક દુઃખોના નાશ માટે પણ મન્ત્ર સન્ત્ર વગેરે ઉપાયો છે જ. અને આથી રાષ્ટ્રીય ઉપાય જ એકમાત્ર નિસ્તાર છે એવા સાંખ્યશાસ્ત્રનો દુઃખિનોય ઉચિત નથી આપેલો કયો પૂર્વપક્ષ.

એની સામે સિદ્ધાન્તીને શું કહેવાતું છે? સિદ્ધાન્તને પણ સુકર અને પ્રત્યક્ષ ઉપાયો માન્ય છે. જતાં માનવ શુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે. એની શુદ્ધિની કિંમત સચોટ અને શાશ્વત એવા ઉપાયોની શોધમાં રહેલી છે પ્રત્યક્ષ ઉપાયો અજમાવતાં ત્રણેય

પ્રકારનાં દુઃખો નહીં જ એવી કાંઈ ગેરંદી આપે ખરો ? સૌ પ્રયોગ અનુભવી
 મને એ કહેશે, પણ જાતી કોઈ એમ નથી કરી શકે કે અમુક પ્રવૃત્તિ ઉપાયથી
 અમુક દુઃખ જરો જ. અને જ્યાં માત્રી લાગે કે તે તે ઉપાયોની અનુભવશીલ
 તે તે દુઃખો દૂર થયાં. પણ દૂર થયેલાં તે તે દુઃખો ભવિષ્યમાં પાછાં કરી દર્શન ન
 દે એવી ખાતરી કાંઈ આપે ખરું ? અને આ જ દેશને શરૂથી ઉપાયની સરસાર્થ
 છે. પ્રવૃત્તિ ઉપાયો કદાચ કામ આપે પણ તાત્કાલિક સહન આપતા ઉપાંત
 કાયમને માટે સહન આપનારા એ ઉપાયો નથી જ. અને જાનવ ધરને જે યેન
 કરીએ તે સદાકાળ હજી રજા આપનારો હોયો જોડો. સાંખ્યશાસ્ત્રનો એ થયો
 છે કે એ જે ઉપાય બતાવે તે ઉપાયનાં આચરણથી ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખો એકાન્તપણે
 અવસરપણે જમો જ. અને અત્યંતપણે-એટલે કે છેવટે માટે જશે જ. ગયેલાં
 તે કહી પાહું મોહું નહીં બતાવે. અને આથી વિચારકદોને માટે તો પ્રવૃત્તિ ઉપાયો
 સહેલા હોય તો પણ અંતરથી શ્રાવ્ય નથી સહેલા ઉપાયોનો લાભ ઉઠાવીએ પણ
 કાયમી દુઃખ નિવૃત્તિનો એ ઉપાય નથી એવું સ્પષ્ટ સમજી કાયમ માટે દુઃખના
 વિરહનો ઉપાય શોધીએ એ ઉપાય બતાવે એ સાંખ્યશાસ્ત્રનો વિચાર છે. અને
 આથી સાંખ્યશાસ્ત્ર જાણુવા યોગ્ય છે. અને એ કારણે જિજ્ઞાસા બર્ધ નથી ॥ ૧ ॥

આમ પ્રવૃત્તિ દેખાતા અને સહેલા દેખતા ઉપાયો આપણું હજી સાધવા
 નથી. માટે તે ઉપાયોનો વિનિયોગ આપણે માટે વિચારરમણીય નથી એ પહેલી
 કારિકામાં સિદ્ધ કર્યું. પણ આ તો શાસ્ત્રવર્મા છે. સિદ્ધાન્ત યોગના મનને સ્થાપે
 તે પહેલાં પૂર્વપક્ષ એનાથી ધાય તેટલી બધીમ હતીએ તેની-સ્થાપે અનુભાવે છે.
 અને નિર્માણપણે જો સિદ્ધાન્ત અધ્યાય તો જ તેની સ્થાપના થતા હો છે. અને એ
 યોગ્ય પણ છે. શ્રદ્ધા શુદ્ધિની વેરી નથી. ઉચ્ચી વ્હાળી છે. શુદ્ધિનાં રમખાણો
 શાંત કરીને જ સાચી શ્રદ્ધા ટકાવી શકીએ તો આ દેશને બીજો મોરચો પૂર્વપક્ષી
 સિદ્ધાન્તની રાખે અનુભવા આવે છે. તેની હતીય છે કે ભલે પ્રવૃત્તિ ઉપાય
 નાકામયામ નીવડતો અમારી કને બીજો એનાથી પણ ચડીયાનો અને સિદ્ધાન્તને
 પણ મંજૂર આવે એવો વૈદિક ઉપાય છે. એ યત વગેરેનાં આચરણ બતાવતો
 વૈદિક ઉપાય વિવેક ઉપાય કરતાં સહેલો છે, સરળ છે, સિદ્ધિ દેનારો છે. “સ્વર્ગકામઃ
 મર્જેત”-સ્વર્ગની ઇચ્છાઓ યત કરે તો યાદથી ઉપાય દ્વારા સર્વમંસુખ માણસ
 મેળવી શકે છે. અને સ્વર્ગની વ્યાખ્યા તો બતાવે છે ને ? કહ્યું છે કે—

“યત્ત દુઃશેન સર્વિર્થં ન ચ કર્ત્ત્વં અનન્તરમ્ ॥
 અભિલાષોપવીર્થં ચ તત્કુલં રૂપ પદાસ્યદમ્ ॥

—“તે સુખ તો સ્વામ્યુખ છે જેમાં દુઃખની સેવાજેન નથી, જે ભાવિમાં અગત્ય નથી જે અવિરત છે, હૃદયભાગથી ઉપશિત થાય છે.” ખસ આતું સુખ યજ્ઞપદ્મિ વૈદિક, હર્ષેના આચરણથી મેળવી લઈશું. અને એવું સુખ પોતાના સ્વભાવે દુઃખને તેના મળ સહિત ઉમેરી નાંખશે. ખરી ખીતું વધારે આપણને શું જોઈએ? અને એવું સુખ કામલ નથી વેદમાં લખ્યું છે: “અગમ સોને અમૃતા અમૃત અને સોમરસ પવિત્ર અને અમૃત થયા!” જે એ નાશ પામતું હોત તો એને અમૃત શબ્દે શું સંજોધે? આથી પ્રત્યક્ષ ઉપાય ન હોય તો પણ વ્રણ દુઃખના નિવારક વૈદિક ઉપાય મુકર છે. અનેક જગમે પણ પૂરા પહેાંચી ન વળાય એવા તમ્ભરા વિવેક ચાનરખ ઉપાયથી મો દરજ્જે વધુ સારો છે. અને આથી સાંખ્યશાસ્ત્રની વિવેચના કરવાની જરૂર ન હોઈને એને લગતી જિજ્ઞાસા વ્યર્થ છે. આવી પૂર્વજ્ઞાની દલીલ થતાં સિદ્ધાન્તી વિવિધાશ્રી શી અદમ્ય અદમ્યથી કહે છે:—

હૃદયદ્ માનુષ્યવિકઃ સ દિ અવિશુદ્ધિક્ષવાતિશયયુક્તઃ ।

તદ્વિપરીતઃ યેવાન્ વ્યક્તાઅયક્તઃ સ્વિજ્ઞાનાત્ ॥ ૨ ॥

—“પ્રત્યક્ષના જેવો જ છે વૈદિક ઉપાય કેમકે તે અશુદ્ધિ રૂપ અને અતિશયથી જા છે, તેનાથી ઉઠશે વધુ વળાળવા જેવો છે. વ્યક્ત અવ્યક્ત અને જ્ઞાના વિરોધજ્ઞાનથી તે સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨ ॥

પૂર્વજ્ઞાનીની દલીલ તો મો ઉતરી જાય એવી જ છે. પણ એના નિવારણમાં રહેતું પોલાણ વિચારરહિત જ સમગ્રાય એવું છે. વિચારશીલ માનવ હૃદયપદ્મનાં જેવી ઉપરથી રમણીય દલીલથી મુખ્ય ન બની જાય. એ તો વસ્તુને તપાસવામાં પાતરધો હોય. સિદ્ધાન્તીની નગરમાં વૈદિક ઉપાય પણ પ્રત્યક્ષ ઉપાય જેટલો જ પોતો છે. પ્રત્યક્ષના જેવો જ એ પૂર્ણ અર્થમાં કાર્યસાધક નથી. જીવનમાં સિદ્ધિનું સાધન પણ શુદ્ધ હોતું જોઈએ. આપણે માનવ છીએ. માનવ હોઈને શુદ્ધિપ્રધાન છીએ અને આથી આપણે સુખ હૃદયીએ. એ સ્વાભાવિક છે. પણ આપણું સુખ કાઈને પણ દુઃખી કરીને ન ઉપજતું જોઈએ. પ્રાણીમાનના મુખએન સાથે અવિરોધીપણે આપણે મુખએન મેળવતું જોઈએ. આપણે સૌને જીવતા દષ્ટએ તો જ સાચા અર્થમાં જીવ્યા ગણાઈએ. આપણે એવી જીવનસરણી હરામ ગણવી જોઈએ કે જે જીવનસરણીથી એક પણ પ્રાણી આવે આવે પણ કોચવાતું હોય!

યા વગેરે વૈદિક ઉપાયોથી સ્વર્ગીય સુખ તો મો. એ ખેાડું નથી, પણ એ મારે આંખની-પાંતી કિમ્મત થોડી છે ખરી? વિવેક શું કહે છે? સાધન શુદ્ધ છે ખરું? યજ્ઞમાં કેઈ જીવની હિંસા નથી? છે જ. અને કેઈની પણ હિંસા થતાં આપણને

સ્વર્ગ મળતું હોય તો તે સ્વર્ગને લઈને આપણે શું કરીએ? એ સ્વર્ગ સ્વર્ગ નથી,—શબ છે,—જેની પ્રાપ્તિ માટે નાના સરખા શબને પણ કબરમાં મોકલવો પડે. અને આથી સ્વર્ગસ્થળ યદ્યપિ સારું હશે પણ એનો ઉપાય શુદ્ધ નથી. “ન અનુપદ્વ્ય મૃતાનિ તપમોગઃ સંભવતિ”-આ છે દર્શન. અને આથી શુદ્ધ સિદ્ધિ માટે સાધન પણ શુદ્ધ જ હોવું જોઈએ. સાધનશુદ્ધિનો જ્યાં વિચાર નથી ત્યાં મુખ હોય તો તે પણ પરિણામે અસુખ જ છે. આમ અવિશુદ્ધ ઉપાય હોઈને વૈદિક ઉપાય વિચારશીલ માટે અનુચિત છે. ઉપરાંત એક સોમયાગથી જે સ્વર્ગ મળે તો ખીળ કોઈ એક ચર્ચાથી સ્વર્ગ કરતાં પણ ઊંચા લોકની પ્રાપ્તિ થાય! અને આપણાં કરતાં વધારે ઉત્તરને જોઈએ તો અદેખાઈ થાય! ઈન્દ્રને કદાચ બ્રહ્માની અદેખાઈ થતી હશે!! આમ હવેમાં તારતમ્ય હોઈને પણ વૈદિક ઉપાય રમણીય નથી. વળી સ્વર્ગમાં સપ્તને માટે કાંઈને રમવા મળતું નથી. ક્ષીને પુણ્યે-ત્યાંથી પાછા ફરવું પડે છે! અને આથી ફલદષ્ટિએ સ્વર્ગીય મુખ પણ ત્યાગ્ય જ છે. આપણે તો એવું મુખ મેળવવું જોઈએ જે ઉપાયદષ્ટિએ વિશુદ્ધ હોય, ફલદષ્ટિએ અદાય અને નિરનિશ્ચય હોય. સાંખ્યશાસ્ત્રી જે ઉપાય બતાવવા ચાહે છે તે શુદ્ધતમ છે. એમાં ક્યાંય કાંઈની સાથે, કદી પણ, કાર્મિક કારણસર, વિરોધ નથી. પરમ અદ્વિતીય અને સ્વાધીન ઉપાય છે. ઉપરાંત એનો ઘણો છે કે દુઃખત્રયની નિવૃત્તિ-પૂર્વક અમારો ઉપાય, આચારમાં ઉતરતાં અક્ષય અને નિશ્ચિતશય મુખ આપશે જ. અને આથી કારિકામાં તરિષીતઃ મેળવે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. વૈદિક ઉપાય જેને આચરવો હોય તે ભડે આચરે એ સારો છે. પણ વધારે સારો વિવેકથી ઉપાય છે. અને એ પણ વૈદિક જ છે. વેદના યાગકાંડમાં વિવેકથી ઉપાયની સર્વશ્રેષ્ઠતા બતાવી જ છે. તો સૌ સમગ્ર અને વિચારશીલ શબ માટે સાંખ્યશાસ્ત્રના વિચારને લગતી જિજ્ઞાસા ગોચર છે. આતું સિદ્ધાન્તનું વ્યાખ્યાની સમાધાન છે. તો એ વિવેકા ઉપાય કેવી રીતે સાંપડે? કારિકાકર કહે છે:—અક્ષત્ત્વકશચિગ્નાત-બ્યક્ત, અન્કત અને ચ ના વિશેષજ્ઞાનમાં હાપાયો છે એ ઉપાય! અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યો તથા પુરુષના સદ્ગુણકારકમક જ્ઞાનમાં દુઃખત્રયની નિવૃત્તિ છે. એમાં પરમસુખની સીમા છે. અને એ ત્રેમું વિશેષ જ્ઞાન આપતું એ સાંખ્યશાસ્ત્રનો વિચાર છે. તો આ બે કારિકામાં સાંખ્યશાસ્ત્રનો વિચાર છે. તો આ બે કારિકામાં સાંખ્યશાસ્ત્રની જિજ્ઞાસા ઉચિત છે એવી પૂર્વજમિદા રહી અને સ્વભાવિક રીતે જ વિચારને પુરુષકર કર્યો.

પ્રત્યક્ષ અને વૈદિક ઉપાયો ત્રણ પ્રકારનાં હોયને સ્વભાવ ઉપેક્ષા નાખેજ અસમર્થ છે. અને આથી કેવળ મુખ આપવામાં એ જાને અનવિધારી છે. એ

મો તે વિવેચનાત જ એમના ઉપાન છે વ્યક્તના જ્ઞાનપૂર્વક તેના કારણવ્યવસ્થા અન્યમનુ, અને એ વ્યવસ્થા અને અન્યકત પણ પાઠ્ય હોઈને તેમનાથી પણ જો આપા, તેના વિશે જ્ઞાનમાં નિષ્પન્ન નિર્નયન, નિરુપાધિક સુખ છૂપાય છે એવો સામ્યનો દાવો છે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ પુરાણ વગેરેમાંથી વ્યવસ્થા વગેરે સામ્યવાદીઓ શાસ્ત્ર અને યુક્તિ દ્વારા તેમને વળગી સમજાને વ્યવસ્થિત કરી છે અને વ્યવસ્થિત સમજાને ચિરકાળ નિરતર આ મૂર્તિ કે વાગોળની ઝીંઝી એમ કરવાથી પોતાના ભાવનામય અને પાંચામિ સાક્ષાત્ત વિજ્ઞાન જન્મે છે તત્ત્વજ્ઞાનના શાસ્ત્રીય અભ્યાસથી જીવનની અંતિમ ધારણા પાર પડે છે એમ કારિગર “ એવ તત્ત્વામ્યાચાન્ નારિમ ન મે નાહમિત્યપરિશયમ્ । અવિર્વર્ણ્યાદ્ વિરુદ્ધ કેવલમુપવતે જ્ઞાનમ્ ” આ કારિકામાં કહેશે.

*

*

*

(૨)

તો શાસ્ત્રનો આરભ થોડો દોરો એને લગતી નિરાસા ઉચિત કરી આથી હવે અભ્યાસીના મનને સાધવાન કરતા પ્રથમર પ્રતિપાલ વિચરને સક્ષેપમાં રજૂ કરતા કહે છે !

મૂલપ્રકૃતિરવિષ્ટિઃ મહાદાયા પ્રકૃતિવિકૃતયઃ સપ્ત ।

પોઢચકસ્તુ વિચારઃ ન પ્રકૃતિઃ ન વિષ્ટિઃ પુરુષઃ ॥ ૩ ॥

મૂલપ્રકૃતિ કોઈનું પણ કાર્ય નથી મહત્ત્વ-અલકાર, અને પાંચ તત્ત્વાત્માઓ આ સાત એક બાબતથી કારણ તો બીજી બાબતથી કાર્ય છે અગત્યાર ઈન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતો આ સેત્ર કાર્ય જ છે પુરુષ ન પ્રકૃતિ કે ન તો વિષ્ટિ છે ॥ ૩ ॥

અર્થાત્ સામ્યશાસ્ત્રના પાંચેય આર પ્રમાણ છે એ આર પૈકી કોઈ કેવળ પ્રકૃતિ જ છે કોઈક વિષ્ટિ જ છે અર્થ પ્રકૃતિ અને વિષ્ટિ બને છે, તો કોઈનું બેમાંથી-પ્રકૃતિ વિષ્ટિમાંથી એકે સ્વરૂપ નથી.

તો એ પૈકી કેવળ પ્રકૃતિ કોણ ? તો મૂળ પ્રકૃતિ જ અખાતો કાર્ય સદાતરૂપ વિષ્ટિનું મૂળ કારણ છે પ્રકૃતિનું કોઈ મરણ નથી પ્રકૃતિનું પણ કારણ માનીએ તો તેનું પણ-પ્રકૃતિના મરણનું પણ-મરણ માનવું પડે અને એમ મરણનું કારણ અને તેનું કારણ એમ લગાવ્યા કરીએ તો બદલાવનું આપુ પૂરું થાય તેણે આરો ન આવે ! અને મૂળ કારણ સમજના શુદ્ધિને સમાધાન થઈ જાય છે આથી મૂળ કારણના કારણનાત્મની આવશ્યકતા રહેતી નથી નિરર્થક ગૌરવ-પદ ગૌરવ-શુદ્ધિ બ્રહ્મ નથી-કાણુ છે

તો પ્રતિનિધિત્વ ક' અને કેટલી! મહત્ત્વ, અહાર અને પાચ તમામો સામ્યશાસ્ત્રમા પ્રતિનિધિત્વ કહેવાય છે એ સાત છે અને પ્રતિનિધિત્વ નામ કેમ મળ્યું હશે? તો એના ધર્મે એને એ નામ મળ્યું છે મહત્ત્વ એને આપણે જેને શુદ્ધ કરીએ છીએ તે આ એનો સામાન્ય અર્થ છે એ શુદ્ધિ, પ્રતિનિધિ પહેલુ ૧૨૪૬ છે આથી મૂળ પ્રતિનિધિ દષ્ટિએ એ કાર્ય છે કાર્ય અને નિધિ એ મનેનો એક જ અર્થ છે આથી મૂળ પ્રતિનિધિ દષ્ટિએ મહત્ત્વ વિધિ છે પણ મહત્ત્વમાથી અહકાર ઉપજે છે આથી અહકારનું એ કારણ છે પ્રતિ છે કારણ અને પ્રતિ પર્યાય શબ્દો છે તે જ પ્રમાણે અહકાર શુદ્ધિનું કાર્ય પણ દન્ત્રિયો અને પચનમાનાઓનું મગ્ધ છે અને પચનમાનાઓ પણ અહકારની સતતિ છે અને પચમહામૂતોની જનની છે અને આથી મહત્ત્વ, અહકાર, અને પચનમાનાઓ એકી વખતે પ્રતિ-નિધિ કહેવાય છે

ઉપરાંત પાચ મહામૂતો અને અગીઆર દન્ત્રિયો ક્રમ કાર્ય સ્વરૂપ જ છે એમનામાથી માર્ગ તત્વાન્તર ઉપગત નથી. તત્વાન્તરની ઉત્પત્તિ કરે તે જ સામ્ય શાસ્ત્રની દષ્ટિએ કારણ લેખાય છે તો એ મોઢો સમૃદ્ધ, આ શાસ્ત્રની પરિભાષા ક્રમ વિમર જ લેખાય છે

અને પુરા નામનો પદ્ય ન તો પ્રતિ છે, ન તો નિધિ છે એટલે એ કોઈનું કારણ નથી કારણ કાર્ય નથી એ માર્ગ કારણથી પર છે

આમ આ કારિમા વ્યવસ્થા અને તે એટલે કે કાર્ય, મગ્ધ અને તે બન્નેથી પર એવા પુરાણ પદ્યની પરિભાષા તેટલી આપણે જાણી એ પરિભાષાની મિનાશની કૌતુક પણ આપણ સામ્યશાસ્ત્ર બીજા રૂપે રૂપ પણ છે બીજી રીતે કહીએ તો આ કારિમા પ્રમેય પ્રાર્થનું નામ તેટલું કારિમારે રજૂ કર્યું સાથે સાથે એના વ્યવસ્થા સ્વરૂપ પણ એમા જ સમાન્ય છે એ સ્વરૂપની વચ્ચે આગળના પ્રથમદર્શમા આન્ધાર છે, એટલે અર્થે વ્યવસ્થા નહીં કરીએ

(૩)

શાસ્ત્રી વિચારસ્થળીમા કોઈપણ વસ્તુ વિદ્યા પ્રમાણે જીવંતી લેત મા આત્મી નથી જે કાર્ય સમીપ કરતુ હોત તેની સ્થિતિ સૌ પડેલા રજૂ કરી પો છે શાસ્ત્રીય અને અશાસ્ત્રીય એવીમા આજ તો એટલે તાત્કાલ કે સ્વસ્થ પ્રમાણારક વિચારે છે, અશાસ્ત્રીય એકી જાને નેમ ચડે છે હાથેતેમ જેવુ ચપલુ વિચારને

ન પાડે તો ચાલ આવી અને પુરુષા વિજન માટે આ આગ છે એ
 ની વિનિ. હી છે જે ન્યાયુરી એ ના પાડેને પ્રમણુર્વક મળિ ન
 કીજ ત્યા મધ્ય એનો હી ૧૦ નમથી પડ ન થાય ઉપાન માનસુદિ તત્ત્વ મી /
 તા ૭ એને જામ કીને એના ઉપર અખરઃ અત્યાચાર કરીને એના ઉપર
 કે વંચાનિ, એને અનન્યોષી વામા આવે જે આથી તત્ત્વો પાયાન છુટિને
 સ્વભાવ અને એ નન્ય પાન પમુ પ્રમાણિ સ્વિ છે થાય તે જ તે ૧૧
 ૬ આથી ન્યાય વાળને મિદ્ધ ન થાય પ્રમણોનો વિચાર આત્મ્યક છે અને
 આ મે ઉપર જેવા પાથને પ્રમગિ કરવા પ્રમાણી પણ ન્યા ઉચિત છે
 આથી પ્રમાણ પ્રાપ્તિનો અભ્યસના પ્રયત્ન જે છે—

‘દૃષ્ટમનુમાનયાત્તરગ્નઃ સર્વપ્રમાણસિદ્ધત્વાત્ ।
 ત્રિવિધ પ્રમાણમિદૃ પ્રમેયસિદ્ધિઃ પ્રમાણાદિ ॥ ૪ ॥

પ્રમેયની સિદ્ધિ પ્રમ નથી થતી હોઈને તથા તમામ પ્રમનોના પ્રત્યક્ષ, અનુમાન
 અને ૧૨૫ વચનાપ નમુ પ્રમાણોમા અતર્કાન થઈ જતો હોઈને એ ૧૨૫ પ્રમાણ
 પ્ર ૧ પ્રાપ્તિ આગળ હોઈ છે

અર્થતઃ આ કાલિમા મે આગ વાળેનો ઉપેક્ષ શાસ્ત્રમા કરે છે અને
 એ પરીય અમયની છે આ શાસ્ત્રમા જ કે વા મન પમુ અર્થ વાપ વામા
 અચો નથી મુલામ મેરી ગગરમા ગગરને સમાસાગી હોય છે

મૈથી પડે તો શમ એ ઉપરો કે સાખ્ય પ્રાપ્તિ ધીરી લેવા દેવા ન્યા
 અચમ અને સ રૂપી પ્રમેય પાર્થી સાથે છે એ પાર્થીની મીમાસા યોડીને
 પ્રમાણની વાન કરી અચમ નથી શુ? જેનુ પ્રમણુ ચાલુ હોય તે નજી
 અપ્રણુન વાન છેની એ દેવ છે તો પ્રમેયની અર્થા જેને મોભે એનુ આ શાસ્ત્ર
 પ્રમણી વાગાશઠમા કેમ ઉચિ છે? એનો જવાબ પ્રમેયસિદ્ધિ પ્રમાણાદિ પ્રમેયની
 મિદ્ધિ પ્રમાણુથી થાય છે “આગ કાન્દિશમા આવે છે સાચુ, સાખ્ય શસ્ત્રને
 મુખ્ય લેવા દેવા છે પ્રમેય માથે પણ પ્રમેયની સામિતી તો પ્રમાણુથી થાય છે
 ન્યાયુરી પ્રમાણે ન હોય જાનના સાધનો ન હોય ત્યા સુધી જેનુ જ્ઞાન
 આપો ઈન્દ્રીએ તે પાર્થીની પમુ જ આથી થાય! આધોનો માગસ છે એવા
 પ્રમાણ જગતને જુલે ફેરી રીને? બહેન છે એવા મધુર સગીનને સાલજે ફેરી
 રીને? આથી પ્રમેયની સામિતી કરી આપનારા છે પ્રમાણે અને આથી
 પ્રમાણની અર્થા સૌથી પડે તથા થતી થો પ્રમાણો વિનાની મીમાસા ઉભરતો જ ને
 માણને નહીં આથી પ્રમાણની અર્થા અનિવાર્ય છે

અને પ્રમાણની ચર્ચામાં પણ ન્યાય સુધી પ્રમાણ 'નુ' મામાન્ય લક્ષણ નહીં
અપાય ત્યા સુધી પ્રમાણના વિશેષ સ્વરૂપ નહીં સમજાવે. આથી પ્રમાણનું જ
એથી પહેલાં મામાન્ય લક્ષણ આપવું ધો તો પ્રમાણનું લક્ષણ શું ? પ્રમાણ
રામદેવી સુપતિમાં જ એની વ્યાખ્યા હુપાર્ક છે પ્રેમીયતે જ્ઞાયતે બનનં હિતિ
પ્રમાણ પ્રમાણ પ્રતિ કરણ વમ્ હત્યર્થ જેના ને પદાર્થ મપાય એટલે કે જણાય
તે પ્રમાણ અર્થાત્ સાચી સમજનું જે સધન તે પ્રમાણ.

અને ઉપર પ્રમાણની વ્યાખ્યા "પ્રમા પ્રતિ કરણવમ્ એવી આવી
છે તો એ પ્રમા એટલે શું ? પ્રમાનો સુષ્ટ્ઠ અર્થ જણી લેવા જોઈએ.
પ્રમાના બે સ્વરૂપ છે પહેલું સ્વરૂપ તે ચિત્તગતિ પ્રમા એક પ્રાની
ચિત્તગતિ છે એ વૃત્તિમાં સદેહ હોતો નથી. ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન હોવું
નથી. એક વખત જાણે તો વિચાર એવો વિચાર હોતો નથી અધ્યાત્મ
સશય અત્યંત અને મુનિ વૃત્તિથી બિન એવી જે વૃત્તિ તે પ્રમા અસંશય
અને અનિર્ગત વિચારને લગતી જે ચિત્તગતિ તે પ્રમા અસંશય એટલે મશયશન્ય
અવિપરીત એટલે બધી સમ તથા શન્ય અનધિગત એટલે પૂર્વે નહીં જાણે તો
આમ જે વૃત્તિ સશય ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન કે સ્મૃતિરૂપ નથી તે પ્રમા

પ્રમાનુ બીજું સ્વરૂપ તે પૌરુષેય બોધ એટલે કે પુરુષો-આપણને થતો
તે તે પદાર્થનો બોધ અર્થાત્ આ દોષ છે "-એ ચિત્તગતિ હું દીધાને જાણુ
છું" આ જાનની મમ / તે પૌરુષેય બોધ આમ સમજાવ્યા ન્યાયે આ મનિવ
ધાન છે ત્યારે જિજ્ઞાસાની નિવૃત્તિ થાય છે

આવી એક અગત્યની વાત તોડી જરૂરી છે "પૌરુષેય બોધ પણ છે-તે તો
ચિત્તગતિ જ છે કેમકે પુરુષ મૂળ સ્વરૂપે અપરિણામી છે અપરિણામી પુરુષને
મળ સ્વરૂપે કોઈ ચિત્તગતિ-જન બોધ હોઈ શકતો નથી. આ નેનનત્રુ જુદીવૃત્તિમાં
પ્રતિબિંબ પડતુ દેખે જુદી નેનનગર્ભ થતી રોષાનિ જાણે પુરુષાનિક બોધ થતો
હોય એવી પ્રમણા થઈ આવે છે અપાકાધ્યાનની અસ્થામાં એ બમણા લાગીને
જુદા થઈ જાય છે ત્યા સુધી વ્યસાર લાગામાં એ આ જ રીતે વર્તેલી થાય.

અો આની જાનની પ્રમાનુ જે સ્વભાવ તે પ્રમાણ પ્રમાણના સ્વભાવ
અપરિણામી આ ચર્ચા થઈ આ ચર્ચા જાનિત નાગો જાન મહિન પણ નાગો
પણ એ સિવાય બીજો છટો નથી જાગે સમ / સરમરી જુદીની અપેક્ષા
રાખે જે આથી મનુ શુ કે શાસ્ત્રના જેને મગ્ધાર દેશે તને આટલી વાન ગમે
જાનના મજનુ નહીં થાય.

આમ પ્રમાણુ સામાન્ય અર્થુ તો એના પેટા વિભાગ ૨૮ના ૨ આ વિભાગને તોરના કડે છે “ત્રિવિધમ્” અર્થાત્ પ્રમાણુના ત્રણ પ્રકારના પેટા વિભાગ છે પ્રમાણુ ત્રણ જ છે ત્રણથી વધારેય નથી, એમાં પણ નથી અને એ ત્રણ પ્રમાણો કયા ? તો કહે છે કે દૃષ્ટ, અનુમાન અને આત્મસત્ય. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને સાત્ત્વ-આત્મ ત્રણ છે પ્રમાણુ આ ઉપરાંત પણ યોગિક વિજ્ઞાનરૂપ મર્વોન્ન્ય પ્રમાણુ છે પણ તે અનૌષ્ઠિક લેખાયા અને તોમને શીખતવા માટે અયોગ્ય થઈ પડે અને આ સાત્ત્વ તો સામાન્યમાં સામાન્ય જનતાને શિક્ષણ આપવા પ્રસન્ન થયેલું છે માટે છે છતાં એનો ઉપેય કરવામાં નથી આવ્યો.

અને આ રેકાએ એક રાક્ષા ઉપર-ઓળ લેને ન દે, પ્રમાણો વસારે મ ન દેય ? સપ્રમાણોનો સચરા કર્ક દ્વાણુ નથી-બુદ્ધિ છે અને ઇનાક વિચારકો ત્રણથી વસારે-ઉપમાન વગેરે પ્રમાણોને સ્વીકારે પણ છે આ રાક્ષાને દુઃખના કહે છે ગર્વપ્રમાણમિદ્વત્વાત-બીજા પ્રમાણોનો ઉપના ત્રણમાં જ તર્કમાં થઈ ગયા છે અને આથી સ્વારે પ્રમાણો નથી. અર્થાત્ એ જરૂર હોય ના નગ નહીં ત્રણમાં પણ મગૂર છે પણ અલી તો જરૂર નથી અને મિત-જરૂરી તો મગદ શ સાત્ત્વમાં કે શુ જ્ઞાનમાં મગ જ છે બીજા પ્રમાણો પ્રત્યક્ષ વગેરેમાં સમાઈ જતા હા નિ બુદ્ધિરૂપ છતાં મિત જરૂરી પ્રમાણોનો મત્સ્ય સાત્ત્વસાત્ત્વ પ્રત્યક્ષને દૃષ્ટિ નથી.

તો આ રેકાએ પ્રમાણોની સામાન્ય અર્થા પૂરી થાય છે પ્રમાણુ પ્રકરણ સાત્ત્વીય વિચારના પ્રિમા ખૂમ અગમ્ય છે કેમકે પ્રામાણિક વિચાર જ શ્રદ્ધાનો પેટા અને તત્ત્વો ઉદ્ઘાટક દેના છે જ્યાં પ્રામાણિક વિચાર ન દેાય ત્યાં અશ્રદ્ધા અને અનિશ્ચયનો પાક જ ઉતરે છે.

* * *

(૪)

તો પ્રમાણુની સામાન્ય અર્થાને દેવે પ્રમાણુના ને પેટા એના છે તેની મીમસા કરી શકે છે તો ત્રણ પ્રમાણોમાં સંધી પડેલા કોણ વ્યક્તિ આપતુ થો ? પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુના ત્રણ આપતુ જોઈએ ત્રણ કારણો છે પ્રત્યક્ષને પગે એક આપવા માટે સૌમાં એ જોઈ છે એટલે કે પૂર્વગતિ છે ઉપમાન અનુમાન તરફ એ આધાર છે અનુમાન વગર એનો અધીન ન અને વગર એની મધે વિચાર નહીં ગાઈકને પણ પ્રત્યક્ષ ઉપર પ્રેમ છે તો સૌના નિશાને તો સૌ પગે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ એ છે આથી પ્રમાણુ વિજ્ઞાન કલ્યાણ આપવા જતારે સૌથી પહેલાં પ્રત્યક્ષ જ જાણવું પડે આથી પ્રામાણિક ને છે-

પ્રતિવિવચાપ્યવસાયો દષ્ટ્વ; ત્રિવિધમનુમાનમાત્મતામ્ ।

તલ્લિક્કલિલ્લિપૂર્વક; આસદ્ભુતિઃ આસવચર્ચનં તુ ॥ ૫ ॥

પર્યાયની સાથે સંવિદ્યુત ઈન્દ્રિયોને આસદે જન્મનું જ્ઞાન તે પ્રયત્ન પ્રમાણ અનુમાનના ત્રણ પ્રકારો કયા છે અને તે બ્યક્તિજ્ઞાનમાથી જન્મે છે અને આપ્તિબુદ્ધિ એને આપવચન ॥ ૫ ॥

આ કારિત્રી વાતબુધી છે ત્રિણા અપરીકમનુ એના ઉપાલુમા ગુના અર્થાત્ના થાય એમ નથી ઉપાલ વિષય જગા ઓડો અગ્ર છે અને અતિ શાન્તીય છે તે એને બતાવર અમગત્યા જગા પરિચી ક્રમ લેતુ ઘટે અતિ ઉપયોગી હોતો એની પૂરી સમજ મેળોને જ દુષ્ટા યથામતિ, યથાતક્તિ એને સમગત્યાનો યત્ન કરીએ

વરિકામા વપાવોએ 'દષ્ટ' શબ્દ લખ્યો નિર્દેશ કરે છે 'લક્ષ્ય' એટલે જેનું લક્ષ્ય બાનવાનું છે તે પર્યાય બહી તે પર્યાય એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમણુ તેો દષ્ટ એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ પ્રતિવિવચાપ્યવસાય-આટનો ભાગ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુનું બહાણુ છે

તો લક્ષ્ય બાનવાનું પ્રયોજન શું ? તો દરેક પ્રમાણુના, કેટલા પ્રમાણો સંજ્ઞાતિય હાય છે કેટલાક વિજ્ઞાતિય હોય છે તો જો પ્રમાણુનું લક્ષ્ય ન મારીએ તો પાપપરમા એ બેગા, જાય અને ઘોઘાગો ઉપભવે. આથી દરેક પ્રમાણુ ને વિભાગમા આવતુ હોય તે વિભાગમા તેને વહેચી દઈ, તેની સ્થાપના કરી એ લક્ષ્યનું પ્રયોજન છે અર્થાત્ અમાન જ્ઞાતિય અને અમમાન જ્ઞાતિય પ્રમાણોથી જુદુ કરી એનું બ્યક્તિત્વ અષ્ટ કરી બનાવતુ એ લક્ષ્યનું પ્રયોજન છે સનાતનગેરે પ્રત્યક્ષતા સમાન જ્ઞાતિય છે અનુમાન, સ્મૃતિ વગેરે તેના અમમાન જ્ઞાતિય છે તો સનાતન વગેરે અને અનુમાન વગેરેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુને છૂટુ પાડી, તેને તંતુ નોખુ બ્યક્તિત્વ સમર્પતુ નેલએ. જો એ ન થાય તો પ્રમેય પર્યાયનું યથાર્થ જ્ઞાન પાય ન સહવે અને આથી લક્ષ્ય આપવાનો અર્થ છે

લક્ષ્ય બ્યક્તિવાનું પ્રયોજન બનાવતુ હવે પ્રત્યક્ષનું લક્ષ્ય તપાસીએ. પ્રતિવિવચાપ્યવસાય-શબ્દનુમા 'વિવચ' એટલે શું ? વિવિન્વર્તિતિ=વિવરિગ અનુવર્તનિ-સ્વેન રુપેણ વિવર્ણીય જ્ઞેવિતિ इति વિવચા પૃથિવ્યાદયા મુહાદયાથ આલો એનો નુપતિ પ્રમાણે અર્થ થાય છે અર્થાત્ વિવેચી પૃથ્વી વગેરે બાદ પદાર્થો અને મુખ વગેરે આતર પદાર્થો એને વિવેચી કચ્ચમા આવે છે કેમકે વિવચ શબ્દમાત્રી જ આવે અર્થ નીકળે છે વિવચ શબ્દ વિત્ત વચ્ચે ધાતુ ઉપચી અને છે જે બાધ છે, તે વિવેચી કેને બાને ? તો આપ ॥ ચિત્તશક્તિને । અર્થાત્ બાનવું એને પોતાના રૂપે ચિત્તની શક્તિને નિ પતી તે આત્મચાત્ર પદાર્થો, પોતાના

આનંદે ચિનમિત્તે વ્યાપ્ત આપે છે. અર્થાત્ ચિનની વૃત્તિઓને પદાર્થોનાર મનાવે છે ચિનની મિત્તિઓને પોતાના આધારે જે મનાવી શકે તે વિશેષ. આટલો થયો વિષય નમ્મનો અર્થ. અને વિષય વિષય પ્રતિવર્તિત્ત્વં इति પ્રતિવિષયમ્-દ્વિદ્રિયમ્. અર્થાત્ પ્રત્યેક વિષય પ્રતિ વર્તનારી તે પ્રતિવિષય અને એવી છે આપણી આખા જાન વગેરે દ્વિદ્રિયો અને અહીં વર્તનારી એટલે વિષય જોડે સમય પામેલી અર્થાત્ પ્રતિવિષય મન્મનો હેતુનો અર્થ થયો કે સત્ત્વિદ્રિય દ્વિદ્રિયમ્ એટલે કે પદાર્થો મધ્યે જોડોતી દ્વિદ્રિય. તેમા અધ્યક્ષમાય એટલે નિશ્ચય અર્થાત્ નેને આધારે થયેલો શુદ્ધિનો વ્યાપાર અર્થાત્ જ્ઞાન એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ

અર્થાત્ અહીં અમરણ્ય શુ ? મદ્યગ્ના અગ્નિ અદ્યગ્ના પદાર્થોના પ્રતિનિધિઓ દ્વિદ્રિયોમા પડે છે એ પ્રતિનિધિઓ, શુદ્ધિમા સકાન્ત થાય છે એ પદાર્થોનો શુદ્ધિ મારે અપર્ક થતા શુદ્ધિમા તમોગુણનો અભિવ્યક્ત થાય છે અને તે જ દ્રવ્યો અવગણીને ઉભરો થાય છે દ્વિદ્રિયોની પ્રજ્ઞાવિકા દ્વારા શુદ્ધિમા તમોગુણરૂપી આવનશુનો ભગ થતા, તે જ દ્રવ્યો જે અવતો ઉઠેક થતા, તને જ અધ્યક્ષમાય-નિશ્ચય-પ્રમણ-વૃત્તિ અગ્નિ તો જ્ઞાન કોરેમા આવે છે એક દાખવો લઈએ મન્મન્મમા પાળી છે થયું આજુબાજુ જ્ઞાનસ્વરૂપ પાળને લઈને સ્વભાવે જ ચતુર્વર્ણીન પાળી જેમ જ્ઞાન જ્ઞાન અટકી રહે છે તેનું જ છે શુદ્ધિ તત્ત્વ એ સ્વભાવે જ તમામ અર્થોને મદ્યગ્ન કરી શકે છે જ્યાં તમોગુણરૂપી પાળને લઈને અટકી રહે છે એવગ્ના પાળીને રૂપની પાળમા જે આપણે મોક્ષ પાડીએ તો તેમાનું પાળી સ્વભાવે ઝરપીને જે ખેતરમા નાંદા દ્વારા વાગીએ તે ખેતરસ્વરૂપ-ખેતરના આકાશનું મની રહે છે, તેમ જ શુદ્ધિમા તમોગુણમા હિદ્ પડે તો તેમા ગોરાયેલુ સત્ત્વ રસમેર તમામ પદાર્થોને પ્રતિગિત કરી શકે છે પદાર્થ અને દ્વિદ્રિયોનો સત્ત્વિક શુદ્ધિમા તમોગુણને બે માત્ર કામ કરે છે એ તમોગુણ બેદાના દ્વિદ્રિયોની નહેર દ્વારા શુદ્ધિનો સત્ત્વગુણ ઝરપી, વિશેષ પામે સરકી, વિસાકાર ધારણ કરી લે છે શુદ્ધિમા સત્ત્વગુણનો જે આ વિસાકાર તે જ અધ્યક્ષમાય એને જ વૃત્તિ, જ્ઞાન, પ્રમાણ વગેરે કોરેમા આવે છે

અને આ હેતુએ આટલું ધ્યાન હો દ્વિદ્રિયો અને પદાર્થોના સત્ત્વિક દ્વારા તમોગુણના અભિવ્યક્તી વળને સત્ત્વગુણના ઉદ્ભવથી જન્મીયો શુદ્ધિનો જે વિવિધતા આમરનો પશ્ચિમ મિત્તે તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વ્યાપ્તિના જ્ઞાનપર્યાંક જન્મનો તેવો જ જે પરિણામ મિત્તે તે અનુમાન પ્રમાણ અને વાક્યજન્ય એવો જે પશ્ચિમ મિત્તે તે શબ્દ પ્રમાણ ગણાય છે

અને આ પ્રમાણુ તો ક્ય શુ ? એ પ્રમાણુ દ્વારા જેનનો જે અનુબદ્ધ તેજ ક્યનો જે પ્રમા-તેજ મોવ અર્થાત્ પોતાનામાં પ્રતિબિંબિત પાર્થોનું પોતાનામાં પ્રતિબિંબિત જે એતન તેની સમક્ષ સમર્પણુ તેજ જેનાગકિતનો અનુબદ્ધ છે અર્થાત્ અત્ કરણનો-શુદ્ધિનો એ અમાન છે કે પોતાની પામે આવેના પદાર્થોનું તે આત્મા સમક્ષ નૈવેદ્ય ધરે છે “આ ધરે છે” એ જાતલુ જે જ્ઞાન તે પ્રમાણુ એ પ્રમાણુ પડી તેની પાછળ પાછળ થતુ “હુ ધરને જાણુ છુ” એ જ્ઞાનનું અદ્વતામાન સાથેનું જે જ્ઞાન તેજ પ્રમા છે તેજ ક્ય છે તેજ અનુબદ્ધ છે ધ્યાન રહે કે શુદ્ધિ તો મૂળમાં અએતન છે પણ એ અએતન શુદ્ધિમાં એતન પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે એ પ્રતિબિંબને લઈ જડ છતાં શુદ્ધિ એતનની જેવી લાગે છે અને આથી તે જડશુદ્ધિનો નિશય પણ જડ છે છતાં તે જાણે એતનરાગે છે, એમ વામે છે લક્ષણમાં વપરાયેલા શબ્દો પણ મુશ્કે છે જા-વસાય શબ્દ સરાયનું નિરાકરણુ કરે છે સગવડમાં નિશય હોનો નથી. અને પ્રમાણુમાં તો નિશયાત્મક જ્ઞાન હોય છે આથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ સરાયથી જુદું અને સગવડ નિર્વર્તક છે ઉપરાંત લક્ષણમાં વપરાયેલ વિષય શબ્દ વિપરીતનો નિર્ગમી છે નિશય શબ્દ, અસદ્ જોનો નિશય છે એના વિષયધ્યાનનું નિર્લક્ષ્યુ કરે છે અને પ્રતિ શબ્દ હૃદયોએ અર્થોના સલિકર્ણનું સ્વચ્છ કરતો હોતો, અનુમાન મૂલિ રંગેલું નિગકરણુ કરે છે અનુમાનમાં હૃદય અને પદાર્થનો માયાત્ સલિકર્ણ હોનો નથી. સ્મૃતિમાં કેવળ સંકારજન્ય જ્ઞાન જે નિમિત્ત મગ્ન પ્રમ છે આમ સરાય-રંગે સમાનગતીય અને અનુમાન વગેરે અસમાન ગતીયથી વિન્ન એવું પ્રમાણુ ઉપર આપેલું લક્ષણુ સપૂર્ણ છે

*

*

(૫)

પ્રમાણમાં જોઈ અને એ પ્રમાણુ છે પ્રમા ૧. એ જાણે છે કેમકે હરેક પ્રમાણમાં પાયામાં એ છે એ એ છે કેમકે એનાથી જેવી પ્રતિબિંબ ધાય છે તેની બીજા કાં પ્રમાણની થઈ નથી અને મધ્ય પ્રમાણો હરે તો પરપ્રમામાં ન કૃતાર્થ થાય છે, અર્થાત્ જોને આપમે આજ્ઞાકાર તરિકે એમાંથીએ છીએ તે પરપ્રમાજ જે સામગ્રેતુ કે અનુમાનેનું જ્યાં સુધી અનુમાનિત કંઈક ઉપર ઉપર નથી ત્યાં સુધી જ્યાંને જે નથી પડે ત્યાં સુધી કૃતાર્થના નથી પામે ત્યાં સુધી માયાને મ્હાન કરતલી આજી તામન નથી આરે આગી છેવે તો પ્રમાણો જે નો વિરત્ય છે છતાં એકના હૃદય અને અર્થના અનિર્વે જન્મના પ્રમાણો, અપર પ્રમાણની જાણ કે અજાણ નમના નથી હૃદયોથી પકડા નેના કંઈ ન

પદ્મા એવી વસ્તુઓ અનંત છે અને હૃદયો પોતે પણ હૃદયોથી પદ્માની નથી ! અને માનવો મોટા ભાગનો વ્યક્ત અપ્રત્યક્ષ ઉપ જ અવનમે છે પ્રત્યક્-અપ્રત્યક્ષનું તેમ જૂન જ સ્વીકૃત છે વાગે છે એ સિદ્ધાન્ત, પણ જે નમન સિદ્ધાન્ત જાણી નમિ પીવી દો તો મનમને કે માણસ એ છે જ મોટા ભાગે અપ્રત્યક્ષમાં એને દેખાય છે શબ્દ, અર્થ, રૂપ, રસ અને મધ પણ એ બધાને પદ્માની તે તે હૃદય તેનાથી દેખાતી નથી મનને એ લેઈ શકતો નથી 'અલ' ને એ, આ આને પોતી વસ્તુની માફક જાણી શકતો નથી શુદ્ધિને એ પકડી શકતો નથી માત્ર કે પ્રાણી એની પકડથી જ છે એનો આત્મા એનાથી અપ્રત્યક્ષ છે ! અને આ અને આરા અને તરવો, છે હતા હૃદય-પ્રત્યક્ષથી પકડાતા નથી ! અને આથી પ્રત્યક્ષ ઉપગત પ્રમાણે પણ આપણે જે વ્યવસ્થિત વિચાર કે તે હૃદયના દેવને તો સ્વીકાર્યો જ છીએ છે ! પ્રામાણિક વાતોમાં અપ્રમાણિક વર્તન ગાડપણની નિશાની થાય ! આથી હવે પ્રત્યક્ષથી મિત્ર એના અને જીવનમાં અને ઉપયોગી એવા, અનુમાન સમે પ્રમાણોની આપણે ત્યાં જની જ થો છે

અને અનિચ્છાએ પણ માણસે અનુમાન પ્રમાણ સ્વીકારવું પડે છે જામનો માણસ અમુક વસ્તુ નથી સમજતો, અગર તો તેના મનમાં શકા છે અગર તો તે બધું સમજી મેળે છે, એ પ્રત્યક્ષપણે આપણે જાણવું કેની રીતે ? પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સામાન્ય માણસ માટે એ જાણવું શક્ય નથી મીઠા કાઈ પ્રમાણથી પણ એ નર્તક અશક્ત છે અને આમાની અસમજ, સદેહ કે ઉપગી અમનજી રિંગ જાણના વિચાર તેને કશું નહીં, એ કહેનાર અગ્રિ છે એની જ સમિતી આપે ! આથી અનિચ્છાએ પણ સામાના હૃદયમાં રહેન અચાનક વગેરે અભિપ્રાય કે વ્યવસ્થા એ અનુમાનમાં પડે. અમ અર્થમાં પણ અનુમાન વિચાર હૃદય નથી

અને અનુમાન પ્રત્યક્ષમાં કાર્ય છે આથી પ્રત્યક્ષ જાણ જ તેનું વિરૂપણ થાય છે અને આમ અનુમાનનું વિરૂપણ કરના પટેના અનુમાનનું સામાન્ય લક્ષણ નિર્ધાર કરવું થો છે આથી હવે કારિકામર તેનું-અનુમાન સામાન્યનું લક્ષણ આપના કહે છે - "તત્ત્વ સ્વિચ્છિદ્ધિર્વાનમ્"

હિર અને કિર્તિ શબ્દ પરિભાષિક શબ્દો છે લિઙ્ગ્યતે ગમ્યતે જાયવે જન્યવદ શર્ચ સનેજ કિર્તિ હિરમ્ અર્થાત્ જના રડે અપ્રત્યક્ષ વસ્તુ જાણાય તે નિમ્ન અર્થાત્ ધૂમાગે વગેરે વસ્તુ તે નિમ્ન અને અગ્રિ વગેરે જે વસ્તુનું ધૂમાગે વગેરે વસ્તુ નિમ્ન છે તે અગ્રિ વગેરે વસ્તુ કિર્તિ કહેવાય છે આ નિમ્ન અને

નિગી-ધૂમારો અને અમિ-ના સાહચર્યના-વ્યાપિના નિયમના જ્ઞાનપૂર્વક વસ્તુ
 જે અપ્રત્યક્ત પર્યંતે વળતુ અર્થ, અગાધિન જ્ઞાન તે અનુમાન ક'વાન છે
 આ-મા એને માટે પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાન્ત આપનામા આપ્યું છે 'પર્વતા ચન્દિનાત્' "
 યરમાર ? તો ધૂમારવાર અર્થાત્ પેના પરત ઉપર અમિ છે કેમ જન હુ ? તો
 ત્યા ધૂમારો દેખાય છે ! અને યત્ર યત્ર ઘૂમ તત્ર તત્ર ઘટિ યથા મહાનરો અને ન્યા
 ન્યા ધૂમારો ત્યા ત્યા અમિ હાય છે જ જેમકે જ્યોત્સના અય જ તથા તરમત
 તથા અહીં આપુ છે માટે પર્વત ચન્દિનારો છે અર્થાત્ પર્વત તો આરો છે
 એ પરત ઉપર મારી દેખારો અમિ છે એ સિદ્ધ મનાય છે અમિ દેખારો નથી,
 પ્રત્યક્ષ નથી જ્ઞા તે છે તો કેમ જાણુ તુ કે ત્યા અમિ છે ? તો તેને માટે
 સગમ કારણ છે ત્યાથી ધૂમારો તીખાનો દેખાય છે માગમે આ પહેના મેકરો
 વખત જોતુ જ છે કે ન્યા ન્યા ધૂમારો દોર છે ત્યા અમિ દોર છે જ ધૂમારો
 હોય ત્યા અમિ દોરો જ જોઈએ નિના અમિ ધૂમારો સહાનો જ નથી, ધૂમારો
 અને અગિ વચ્ચે અવિનાભાવ સબધ છે એને જ વ્યાપ્તિનો નિમિત્ત મનામા
 આવે છે એના સમર્થનમા ધૂમારો અને અગિ સાહચર્ય રસો ! મા જોવા મળે
 છે પર્વત ઉપર ધૂમારો જોનામા આરો છે અને એ ધૂમારો જોનાવેત માણુપના
 મનમા પેના સાહચર્યની સ્મૃતિ ઉપરિચલ થાય છે આ સમર્થતાને એ નિસશય
 કહી શકે કે પર્વત ઉપર અમિ હોવો જ જોઈએ અમિનુ અસ્તિત્વ આમ પ્રત્યક્ષપણે
 દેખાતુ નથી, છતાં નિગ જે ધૂમારો અને નિગી જે અમિ-એ મેના અવિનાભાવ
 અનંધ ॥ જ્ઞાન ઉપરથી અમિ દોરો જ જોઈએ એવો નિર્ધાય નિશ્ચય લઈ શકાય
 છે બ્રમ આ રીતે જ્ઞાન મેળવવાનો જે તરીકો તે જ અનુમાન પ્રમાણ છે
 અનુમાનથી મળેતુ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષમા જૂઠું ન પડતુ જોઈએ પર્વતમા અનુમાને
 જાણેતો અમિ જાને જાણે જોઈએ તો દેખાય છે અને આ રીતે અનુમાન
 પ્રત્યક્ષને હોયે વધાર નીડે છે આ દૃષ્ટિને સાચુ અનુમાન પરિણામે પ્રત્યક્ષની
 કમોગી ઉપર ચડી પાગ પડી શકે છે આથી અનુમાન પ્રમાણ અપ્રતિહિન નથી.
 આ નિયમ ખૂબ શાસ્ત્રીય દોષને એ નિ અતિ મારીક ચર્ચા અટી જાણીનેધને
 કરી નથી ! આ તો ખપ પૂરો જ એનો અર્થ મળે છે

આમ અનુમાનનું સામાન્ય લક્ષણ આપ્યું હવે એના જે હેતુ બે તોતો
 ઉચ્ચેષ કરતા કહે છે "ત્રિવિધે અનુમાનમાદ્યાત તત્" અર્થાત્ સામાન્યપણે
 જેનું લક્ષણ આપ્યું છે તે અનુમાન પેટા બેદે નહુ પ્રકારતુ છે એ નહુ પ્રકારના
 નામો છે (૧) પૂર્વજ્ઞ અનુમાન (૨) શેતજ્ઞ અનુમાન (૩) સામાન્યોદ્દેશ અનુમાન

ઔપી પડેના તો અનુમાનના બે પ્રકારો છે 'વીત' અને 'ભવીત' અન્યથા બે નાંતું હોયને જે વસ્તુ આધક અને તે 'વીત' અનુમાન અર્થાત્ જે જે ધૂમાડાગુ તે તે અગ્નિગુ આ રીતે વર્ણવે હોયને, જે અગ્નિને મિદ્ધ ઝરનાર અનુમાન તે વીત અનુમાન. વ્યતિરિક્ત મુખે વર્ણવે હોયને જે વસ્તુ આધક અને તે ભવીત આ ભવીત અનુમાનને જ કોયવત્ અનુમાન કહે છે ત્રિપથ-પરિશિષ્યતે જ્ઞાન કોષ, ૩૩૯ વિષયતયા યસ્ય અસ્તિ અનુમાનજ્ઞાનસ્ય તા જોયાર અર્થાત્ માની રહે તે જ જે અનુમાન જ્ઞાનનો રિત્ય અને તે શોભત એનું ઉદાહરણ આગળ આપામાં આપશે.

'વીત' અનુમાનના બે પ્રકારો છે (૧) પૂર્વત્ અને (૨) સામાન્યતો દષ્ટ એ બે પૈકી પૂર્વત્ અનુમાનનું લખાયું શું? વાચકપ્રતિભિન્ન એનો જવાબ આપના કહે છે—તત્ત્વ દષ્ટસ્વચ્છનસામાન્યવિષય યત્ તત્ત્વ પૂર્વત્ અર્થાત્ પડેના અસાધારણ્ય જોવા-જાણના મત્યુ છે જે સામાન્યનું તેને દષ્ટસ્વચ્છન સામાન્ય કહે છે અર્થાત્ વસ્તુના જે રૂપ હોય છે એક અસાધારણ્ય, ખીજું સાધારણ્ય તે બે પૈકી જે અસાધારણ્ય તે સ્વદશાય કહેવાય છે જે સકલ વ્યક્તિને સાધારણ્ય તેને સામાન્ય લક્ષ્ય કહે છે માણસનું પોતાનું વ્યક્તિગતરૂપ જ તે સ્વદશાય. માનવજાતિની વ્યક્તિ માત્રને વ્યાપ્ત રહેતું જે મનુષ્યત્વ તે સામાન્ય લખાય. માનવ-સ્વદશાય માનવત્વ સામાન્ય લક્ષ્ય ધૂમાડા ઉપરથી પર્વત ઉપર અગ્નિ છે એવું અનુમાન આપણે કરીએ છીએ જે અગ્નિનું આપણે અનુમાન કરીએ છીએ તે અગ્નિત્વ જેમા સામાન્ય છે એવો વિગેર અગ્નિ છે આતુ, અગ્નિત્વ જેમા સામાન્ય છે એવા અગ્નિનું નિર્શેઃ સ્વરૂપ આપણે રમેલામા જોતું છે તો જેનું નિર્શેઃ સ્વરૂપ આપણને જાણીતું હોય એવા અગ્નિત્વ સામાન્યતાના નિર્શેઃ અગ્નિનું પર્વત ઉપર આપણે અનુમાન કરીએ છીએ તો જેનું પૂર્વ છે—એટલે કે પ્રસિદ્ધ છે—એટલે કે જાણીતું છે સ્વદશાય—સામાન્ય તેને લગતું જે અનુમાન તે પૂર્વત્ અનુમાન ખ્યાન હવે સમજવાનો પ્રયત્ન કરતા આ કદિન અર્થા સમજાને એટલી ખાતરી છે

ખીજું વીત તે 'સામાન્યતો દષ્ટ' નામનું અનુમાન છે પૂરતરમા જેમ વસ્તુનું અસાધારણ્ય વ્યક્તિગતરૂપ જાણીતું હોય છે તેમ આમા હોતુ નથી. એમા વસ્તુનું અસાધારણ્ય સ્વરૂપનું અજ્ઞાત જ હોય છે અને તેના સાધારણ્ય સ્વરૂપનું જ જ્ઞાત હોય છે, તો જે અનુમાનથી વસ્તુનું વ્યક્તિગતરૂપ નહીં પણ સામાન્ય સ્વરૂપ સમજાય તે અનુમાન તે સામાન્યતો દષ્ટ અનુમાન કહેવાય. દીપ્તિયોને લગતું અનુમાન તે આ ક્રાંતિ છે જોવાની ક્રિયા એક ક્રિયા છે ક્રિયા હોયને એને કરવાનું કરણ—સાધન હોતુ જ નોંધ્યો. કેમકે નિત્ય સાધન ક્રિયા ન સહાયે તો

મિયા દેહને જોનાની ક્રિયાના કુલ્યુપ્ત આપણે અનુમાન કરીએ છીએ પણ જે જનનુ રૂપાદિ જ્ઞાનમા કુલ્યુપ્ત અનુભિન થાય છે, તે જ્ઞાતના ડરણુનું પ્રત્યક્ જ્ઞાન થતુ નથી. અર્થાત આપણે આખ વડે રૂપ જોઈએ છીએ પણ આખ નામતી હન્દિય આપણે પ્રત્યક્ જોઈ શક્યા નથી આપણે જેને આખ તરીકે ઓળખીએ છીએ તેનો આખરૂપી હન્દિયના પ્રાકટ્યનુ દ્વાર માત્ર છે ખરી આખ તો તેના ગોળકમા હોય છે આમ હન્દિયના સામાન્યનુ આપણને જ્ઞાન છે, પણ એના રિશિયનુ જ્ઞાન નથી જ્ઞાનિનુ જ્ઞાન છે, પણ અમિતનુ દર્શન નથી. વહિત્વ સામાન્યનુ વ્યક્તિરૂપ જે વહિ તે આપણે જેમ જોઈ શકીએ છીએ તેમ હન્દિયનુ સામાન્યનુ વ્યક્તિરૂપ જે આખ-તે આપણે જોઈ શકતા નથી. અને જ્ઞાતા તે છે આથી "અદ્વૈતદર્શન સામાન્ય" ને વગનુ જે અનુમાન તે સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાન કહેનાય છે માર્ગજ્ઞાન થકે વાચસાથી જ આ સમગ્ર અંશ છે તો આ દેહાંગે અનુમાન પ્ર-ણુ મુન જ દેહમા આપણે જોયુ

અને અનુમાન પડી આવે શબ્દપ્રમાણુ એનુ સદાચ આપના મન્ત્રકાર હો છે - "આત્મજ્ઞિતાં જ્ઞાતવચનં તુ" અર્થાત આત્મજ્ઞન એટલે આત્મ જ્ઞાનિ

આત્મ એટલે આત્મ એટલે સુક્ત સુક્ત એરી જે જ્ઞાનિ તે આત્મજ્ઞાનિ અને જ્ઞાનિ એટલે વાક્યથી જન્મનુ વાક્યાર્થનુ જ્ઞાન અને જે સ્વન પ્રમાણુ દોષ તે સુખ ગણાય. અર્થાત અપૌત્રુત્વ-વેદના વાક્યથી જન્મેનુ હોઈને, તમામ પ્રમ-પ્રમાદ વગેરે હોઈથી સુક્ત દોષને આપજ્ઞાનિ કહેવાય છે અર્થાત વેદવાક્ય એ આપણે માટે આત્મપ્રમાણુ છે એકવા વે જ નહીં વે ને અનુસરનાર્ગ સ્મૃતિ-પુરાણુ-નિહિત વગેરે પણ આપણે માટે આત્મસ્વન છે તે જ્ઞાતાના વાક્યોથી જન્મનુ વાક્યાર્થ જ્ઞાન સુક્ત છે

અર્થાત આ દેહાંગે પ્રમાણુભીમાત્મા પૂરી થાય છે પ્રમાણુથી પ્રત્યેયની મિદ્ધિ થાય છે પૂર્વે ન જાણેના અને જાણ્યા પડી જેને લગતી મમગતમા ભાવિમા કરી જે ન પડ એરી અર્થને લગતી જે ચિત્તશક્તિ તે પ્રમાણુ છે દરેક પ્રમાણુ દ્વારા પદાર્થને લગતી સાતી મમ-મજે છે અને આથી રિવિકના શાસ્ત્રમા પ્રમાણુનુ મહત્વ ગુપ્ત જ છે પ્રમાણુ નિવાય વિવેચના પ્રક-ણુમા એક પણ કમનુ આગમ ન મ-દ મદિ તો તે રિચ્છામન્ત્રી અનગત થાય

અને પ્રયત્ન અનુમન અને આત્મ એમ ત્રણ પ્રકારે પ્રમાણુમા ઉપમા : વગેરે બધાય પ્રમાણુનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

અત્યંતનામ પ્રમેય પ્રસન્નશાસ્ત્ર છે. પ્રમેયના જ્ઞાન માટે એમા પ્રમાણિતો વિનાર છે વ્યક્ત અવ્યક્ત અને એનુ પુરુષ આ ત્રણ પ્રમેય પદાર્થ છે એ પ્રમેયની સામિતી માટે પ્રમાણની ચર્ચા હતી પ્રમેયનુ જ્ઞાન પ્રમાણને અધીન છે આથી પ્રમેયની સિદ્ધિ માટે આપણે પ્રમાણના સંદેશમાં લક્ષણ નિર્ધાર્ય તેા એ ત્રણ પ્રમેયમાં પણ મુખ્યત્વે કયા પ્રમેયની સિદ્ધિ માટે સામ્યશાસ્ત્રે ૩૩ કૃતી છે એ વિચારના ચોખ્ખ છે. અર્થ કૃત માટે અધિક પ્રયત્ન ન કરવો ઘટે મદાપચિત્રમ તો મદાકાને માટે જ હોય ! પૃથ્વી વગેરે વ્યક્ત પદાર્થોની અણકૃતી માટે તો પ્રત્યક્ષ વર્ગે પ્રમાણ છે જ અને તે દ્વારા નિર્ગત માણ્ય પણ પૃથ્વી વગેરેને તો પામી શકે છે ઉપરાંત પૂર્વના નામના અનુમાનથી ધૃત્વા પગેના દર્શનથી, અગ્નિ વગેરેનુ અનુમાન કયા માટે પણ સામ્યશાસ્ત્ર મદ પ્રયોગન ગણાય. શાસ્ત્રની જ નેને મંજા મળે તો દુર્ગમ વસ્તુની શોધ માટે વળ કયો ઘટે તેમા જ તેનુ ગૌરવ આથી હવે જે પ્રમાણ જે વસ્તુના પ્રતિપાદન માટે સુનિમાન છે તે પ્રમાણને, બંધા પ્રમાણોમાથી વિભવ્ય કૃતિને હવે પૃથ્વીની કારિકામા અથકાર મનાવે છે આ રીતે તે કારિકા-

સામાન્યતસ્તુ દષ્ટાદ્ અતીન્દ્રિયાણાં પ્રતીતિરનુમાનાત્ ॥

તસ્માદપિ ચાસિદ્ધ પરોક્ષં આપ્તાગમાત્ સિદ્ધમ્ ॥ ૬ ॥

પ્રમાણ પુરુષ વગેરે અતીન્દ્રિય પદાર્થોનુ જ્ઞાન સામાન્યતો-દષ્ટ અનુમાનથી થાય છે અને તેનાથી પણ જે ન સામિત થાય એવા પરોક્ષ પદાર્થોની સિદ્ધિ આપત પ્રમાણથી થાય છે ॥ ૬ ॥

કારિકામા જે 'તુ' શબ્દ છે તે સામાન્યતો-દષ્ટ અનુમાનને પ્રત્યક્ષ અને પૂર્વના અનુમાનથી સિંગિષ્ટ કરે છે સામ્યશાસ્ત્રના પ્રકૃતિ પુરુષ વગેરે પદાર્થો અતીન્દ્રિય હોયને સામાન્ય રીતે કાંઈની પદ્ધતિ આપના નથી જે પદ્ધતિ ન આવે તે નથી એમ માનવા માનવ લખ્યાર્થ ગય છે આથી પદ્ધતિ ન આવે છતાં છે એમ બારીક પદાર્થો સામાન્યતો-દષ્ટ અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ પુરુષ વગેરે પદાર્થોની સિદ્ધિ માટે સામાન્યતો-દષ્ટ અનુમાન કામચામ નીરડે છે ઉપરાંત શેરના અનુમાનથી પણ ટેટનાક પદાર્થો નિદ્ધ થાય છે

પણ તમામ અતીન્દ્રિય પદાર્થોની સિદ્ધિ માટે સામાન્યતો-દષ્ટ અનુમાન જ પર્યાપ્ત નથી સર્ગ વગેરે લોકોની અગ્તિ, ક્ષીર સ્તન વગેરેની હયાતી, પ્રકૃતિમાથી મદાન, તેમાથી અધકાર વગેરે જન્મે એવા જે જન્મક્રમ વગેરે વસ્તુઓનો સંદર્ભ આપત પ્રમાણથી જ નહીં થાય છે અને એવા પદાર્થો છે આપણે

છે'ના પ્રદેશને કહી સીમિત નહીં કરી શકાય. 'છે' નો ક્યાયે છે? નથી એ અનન્ત છે. આથી એવા પદાર્થોની સિદ્ધિ આગળ પ્રમાણુથી થાય છે. 'અંતર-શોષવતો' પણ સમુચ્ચય સ્વયં છે. આથી પ્રામાણિક શાસ્ત્રચર્યામાં જો પ્રમાણે પોતપોતાની રીતે ખૂબ ઉપયોગી છે. ॥ ૬ ॥

પણ માનવની શંકાને ક્યાં સીમા છે? પ્રત્યક્ષની નિગતિ ધણી વખત પદાર્થનો અભાવ પણ સિદ્ધ કરે છે. આકાશકુસુમ, કચ્છાનાં શેમ, સસત્રાંતું શિંગ વગેરેમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ વર્તતું નથી, અને પ્રત્યક્ષની પ્રગતિ ન થતી હોઈને આપણે તે તે પદાર્થોની હયાતી સ્વીકારી ગઈ નથી, તેમ પ્રકૃતિ ધ્રુવ વગેરેની બાબતમાં સમજીએ તો શું ખોટું? સાંખ્યશાસ્ત્ર અને તેની માર્ગ ખાઈ નાંખે એવી બારીક ચર્ચાઓનો જીલમ તો ટંગે? તો જે પદાર્થો દેખાતા નથી. પ્રત્યક્ષ જેને જીવું કરી શકતું નથી તેને સામાન્યતોદૃષ્ટ વગેરે અનુમાનોથી સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન ગાંડપણુ નથી શું? આ શંકાનો જવાબ વાળનાં કારિકાકાર બચે છે.—

અનિદુરાત્, સામીપ્યાત્, હિન્દ્રિયઘાતાત્, મનોઽનવદધ્યાનાત્ ।
સૌહમ્યાદ્ વ્યવધાનાત્, અભિમવાત્ સમાનાભિહારાદ્ ॥ ૭ ॥

આતિ દુરતા, આતિ સમીપતા, હિન્દ્રિયોત્તરી વિઝવતા, મનની અનવસ્થા, સુદમ્યા આહુતીથી, અભિમવ, અને સમાનમાં મિશ્રણ વગેરે કારણોને લઈને હોયે છતાં પરસ્પર જાણાતી નથી. ॥ ૭ ॥

અર્થાત્ પ્રત્યક્ષની નિગતિ માત્રથી વસ્તુનો અભાવ થઈ જતો નથી. યોગ્ય પ્રત્યક્ષની નિગતિ હોય તો વાત છૂટી છે. પ્રપાત ધ્રુવ વગેરે પદાર્થોની પ્રગતિ કરાવવાની પ્રત્યક્ષની યોગ્યતા નથી અને આથી પ્રત્યક્ષની ત્યાં પ્રગતિ નથી. આથી પ્રત્યક્ષની નિગતિ માત્રથી પ્રામાણિક સિવાય વસ્તુની હયાતી નથી એવું ઉતાવળીયું અને ધોધધિયું માની બેસ્યા નથી. વસ્તુ હોય છતાં ન પડકાર એમાં લગભગ આઠ નવ દેવુઓ છે. ઇ. ત. અતિ દૂરનાં લઈને છે છતાં વસ્તુ નહીં નજરે ચડે જેમકે આકાશમાં જીવતું પંખી, અતિ દૂર જાય-તો હોય છતાં તે દેખાતું નથી અને દેખાતું નથી-પ્રત્યક્ષની નિગતિ થઈ એટલાથી એમ ન સિદ્ધ કરી શકાય કે પડતી નથી! આંખમાં આંજોડું કાઢળ અને પાસે દોઈને છે છતાં જાણતું નથી! આંધળો આંખગી ઈન્દ્રિયની વિકલ્પાને લઈને રૂપ જોઈ શકતો નથી તેથી રૂપ નથી એમ ક્યો કયો મણસ માને? અને કામી માણસ પોતે દહાડે-રસ્તે ચાલનાં દૂરનાં છૂંદી મારે? આંખ નથી એમ થાંતું જ છે? છે છતાં તે તેને જોતો છતાં ચપટે છે. કદજ? તો મનનાં કેકણુઓ અબાવ! અને આપણી નગર સામે તરતરું પરમજી આપણે છતાં આંખે ન જોઈ શકાય!!

આથી ? તો સૂક્ષ્મતાને લઈને વચ્ચે દીવાલ ઝિની હોય તો પોરેશીના .ધરમાંની સ્પીન હોય છતાં નથી દેખાતી ! કારણ ?-તો બચ્ચાન. સ્પર્શનાં તેજો દિવમે તાગ કે નક્કરો વચ્ચાતાં નથી ! સ્પર્શકિચ્છો અભિમત પામેલાં તેઓ છે છતાં 'નથી' બની ગય છે ! અને વાચામાંથી સરકતું પાણીનું રીપું સરોવરમાં પડે તો ? સરોવરરૂપ સ્પર્શ ગય ! રીપું અંદર જ છે પણ. તેને બહાર કાઢી બતાવી ન શકાય ! બાળપણમાં એક ઉપર પુરુષને મગ ન હોય તેથી તે નથી એમ માનવાની ગરૂ ? એ તો અપ્રકટ અવસ્થામાં તેટલી જ પડી છે ! આમ છે છતાં વસ્તુઓ ઉપરનાં કારણોને લઈને વચ્ચાતી નથી અને આથી અનુમાન વિગતી નિવડે છે. આથી દેખાય નહીં એટલે વસ્તુનો અભાવ જ હોય એવા ગાંડપણથી માણમે પર થતું થટે.

અને છે છતાં આત્મા અને સૂક્ષ્મતા, અને સમીપતા, ઇન્દ્રિયોનો અવધાન, મનની અનવરથા સૂક્ષ્મતા, આંતર બચ્ચાન (અભિમત) માયાના આક્રમણના અભિમત, તથા સૌ સાથે સૌ રૂપ કર્મને લગી ગયેલ હોઈને અને અપ્રકટ અવસ્થામાં ગૂંધેના હોઈને જ વચ્ચાતો નથી ને ? માટે છે તેની વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષને અધીન હોવી જ જોઈએ એવી તકરાર અર્થદીન છે.

વસ્તુ હોય છતાં પ્રત્યક્ષની પદ્ધતિમાં ન પણ આવે. એ માટે આક નવ કારણો આપશે જોઈ ગયા. તો એ પૈકી કયું કારણ પ્રધાન વગેરેની અપ્રત્યક્ષતામાં કારણરૂપ છે ? જન્માગ વાળનાં કારિકાકાર કહે છે —

સૌક્ય્યાત્ તદનુપલબ્ધિઃ, નામાવાત્ કાર્યતસ્તદુપલભ્યેઃ ।

મહદાદિ તથા કાર્ય પ્રકૃતિસરૂપે ચિરૂપં ચ ॥ ૮ ॥

સૂક્ષ્મતાને લઈને તેની ઉપલબ્ધિ થતી નથી; નહિ કે અભાવને લઈને કાર્ય ઉપરથી તેની ઉપલબ્ધિ થાય છે અને મહત્ વગેરે તેનું કાર્ય છે. પ્રકૃતિને સરૂપ તથા તેનાથી વિરૂપ પણ (એ કાર્ય) છે ॥ ૮ ॥

અર્થાત્ પ્રધાન ધરે પદાર્થોની અનુપલબ્ધિ તેઓ સૂક્ષ્મ છે તેથી નથી થતી, નહીં કે તેઓ નથી માટે થતી નથી. જેમ સ્વતમો રસ નથી માટે તેની પ્રતીતિ થતી નથી તેમ અહીં નથી સાત્ત્વો રસ તો નથી માટે જ તેને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કે કેવળપ્રમાણ પકડી ચેકતું નથી. અહીં તો પ્રકૃતિ વગેરે છે પણ ને સૂક્ષ્મતા હોઈને પ્રત્યક્ષની તેમને પકડવાની ચોક્કસ નથી, અને ઉપરાંત દહતર બીજાં પ્રમાણથી એ એટલું નહીં થાય છે. અને આથી અયોગ્ય હોઈને પ્રત્યક્ષ, પ્રધાન વગેરેની સિદ્ધિમાં સાધક નથી. માટે જગાવને લઈને એમની પ્રતીતિ નથી એમ નથી. કાર્ય ઉપરથી નીચે કાળેનું અનુમાન થઈ શકે છે ! અહીં પણ તેમ જ છે. મહત્ વગેરેમાં કાર્યના ધર્મો છે. એમ હોઈને તેનું કારણ હોતું જ જોઈએ. કમક નિઃકારણ કાર્ય હોઈ શકતું નથી.

તો એ કાર્ય કયું? મદત તત્ત્વ જોરે એ પ્રતિ ॥ કાર્ય છે એમના
કેટલાક પ્રકૃતિ-સ્વરૂપ છે અર્થાત્ કેટલાક મનો પ્રકૃતિ જેવા છે કેટલાક તેથી
રૂપ છે। અને એ તો આગળ વ્યવસ્થાન મમત્તનનાર છે એવે આપને થાય
એ ન જોએ પ્રકૃતિ આથેનું કાર્યનું આપ્ય અને વૈરૂપ રિવેકલામા અતિ
ઉપયોગી છે ॥ ૮ ॥

(૭)

આ દેકાજો એક રાકા ઉપર છે કાર્ય ઉપરથી કેવળ તેનું કાર્યક કાણુ
છે એટલું જ સમજાવ છે અને એમના ઉપરથી પ્રકૃતિ જ સમજાવ જગતનું કાણુ
છે એ કેમ દોખા બેસાયા? એ રિવેકલા મનમનાન્તરે પ્રતિ છે એક ખીજાથી
રિગેથી વાદો જ્યા હોય ત્યા નિશ્ચય કરવો અગત્ય નહીં તો પણ કપરો તો જરૂર
છે કેટલાક રિચારેમના મન પ્રમાણે અસામાથી સત્ જન્મે છે ખીજાને મને
એક સત્તો રિનર્મમાન તે જ આપુ કાર્યનું આગળ છે કાર્ય મત નથી!
કેટલાક માને છે કે સત્માથી અસત્ ઉપર છે સત્માથી સત્ ઉપર છે એવો
સાખ્યાચાર્યોનો મુનિશ્ચિત મન છે તો આ મનાન્તરેનું નિરસન ક્યાં વિના
નિગમ્યપણે પ્રકૃતિનાનો સ્વીકાર કેરી રીતે થાય? તો મનાન્તરેનો નિરસન કુદિદૂરક
કરવો જ રહ્યો.

આમ આ ચાર મનો પૈકી કાર્ય ઉપરથી જેવા કાર્યનું અનુમાન થઈ
રાકિ જેનું કાણુ સાખ્ય ચિનાના કોઈપણ રિચારક સમર્પી શક્યા નથી જગતના
પત્રાઈમા સુખદુખ અને મોહનો અનુભવ થાય છે અર્થાત્ કાર્યમાત્ર સુખદુખ
અને મોહથી સમન્વિત છે અને કાર્યમા જે કાંઈ હોય તે કારણમા હોતું જ
ધરે નહીંતર કાર્યકારણુ જ્ઞાન હોઈ શકે નહીં તત્ત્વની ધવલના પટમા ઉતરે જ તો
પ્રધાન-પ્રકૃતિ પણ સુખદુખ મોહ સ્વરૂપી હોતી જ જોએ સત્-રજ-તમ ગુણની
સુખ-દુખ-મોહ સ્વરૂપે પ્રતિતિ થાય છે અને એ ત્રણે ગુણનું જ ખીજું નામ છે
પ્રકૃતિ એ જગજ્જનની આલ્પમિતિ છે મહામાયા છે

અસત્માથી સત્ ઉપર થતું હોય તો કારણુ અસત્ અને અનિર્વચનીય
હોઈને એ કારણુ કેરી રીતે થાય? કેમકે સત્ અને અસત્નું તાદાત્મ્ય સહની
શક્યું નથી. અને કાર્ય કાણુમા તો તાદાત્મ્ય હોય જ છે અને આથી ખીજોનો
આ મન અગ્નીમર્થ થઈ પડે છે

ઉપરાંત એક સત્તો રિનર્મ એટલે જ કાર્યસમુદાય એ વેદવ્યક્તિઓનો મન
પણુ રમગીર ન લેખાય કેમકે તેમ માનના પણ

અને ને નમી તેમને મન પ્રગળાવવામાં છે. અસર છે બે સપ્તાથી
અમર ઉપજી હોય તો ને દાને લાગુ પાતો દોર તેમના પક્ષે પણ દુર્નિસાર છે
‘મોઢે અર અને અમરનું તારા ન સબરુ નથી’.

ઉપજત સપ્તાથી અમર ઉપડે છે એમ કહેનાગ નેવાયો. અને વંચેગિમના
મન પ્રમાણે પણ પ્રથમ ની સિદ્ધિ થઈ ચક્રની નથી. તેમા પણ મર અમરનું
એમનું મનથી શરૂ નથી. આથી પ્રવાણી નિદિ કુના માટે આનાય પડે ના
તો તેને ‘સકારક’ ક’ છે તેને સિદ્ધ કરના પ્રતિષ્ઠા કન્ટા ક’ છે

અસદ્ અવરણાત્ ઉપાવાનગ્રહણાત્ સર્વસમયામાગાત્ ।

શક્ત્ય શાન્ત્યવરણાત્ કારણભાગ્યસ્ય સત્ત્વમ્ ॥ ૧ ॥

અસનું મન સકાર ન હોઈને, કાર્ય મદિ કામનું મદામ થતુ દોઈને,
મનનો નવત્ર મન ન થતો દોઈને મન કારણમાથી જ મન્ય કાર્ય થતુ દોઈને
ના કા નુનો માત્ર કાર્ય મન્ય જેમ ઉપચાર પાતે તેમ ઉપચાર પડે ના પણ
મતુ દોઈ

અર્થનું સમર્પણ એટલે નાનકુના આપણ પડે ના પણ મરણમા મર્થ
અમર કહે હોઈ છે જ એ વા. કામનું આપણ મા જેમ કાર્ય અનિવર્યમા
અસુ દેખાય છે તેમ તે પડે ના પણ મર્થ કામનું હયાત હતુ જ અને હતુ
તે જ પ્રમાણ છે ના ઉપજતુ નથી. ઉપજતુ દેખાય છે તેટલુ જ માત્રી જે
જેમા ન દોઈ તે તેમથી ઉપજી રો જ નહીં આથી મર્થમાત્ર કારણમા પ્રમદ
થઈ પડે ના હતુ જ મરણ આપણ ક્રમ તેની અનિવર્યકિત તેની જ કરે છે
અર્થાત્ સામ્યાચારોની નિવાન્ય પિ પ્રમાણે ઉપત્તિ અને વિભાગનો અર્થ ક્રમ
અનિવર્ય અને નિરાધાર તેનો જ છે! એ વિચાર એનો કરો બીજો અર્થ
નથી અને આ વાદ ખૂબ છુદ્ધિપૂર્વક નિર્ણય થતો છે વ્યવહાર જીવનમા એ
વાલી અર્થ વ્યાપ્તિ આપો મથારથાને જોઈતુ અત્યારે તો સમર્થ વાદ સિદ્ધ
કેનાગ હેતુએને જ તપામીશ

નૈરનિકાને અને સત્ મરણમાથી પૂર્વે અસત્ એનું મર્થ જન્મે છે બે
મરણમા મર્થ હયાત જ હોઈ તો તેને સિદ્ધ થુ કમ્પાનુ ૨ માનીમા થોડા ને
હજારો જ છે તો પગી કુભારે તેને ઘડાની વિધિ કરવાની રહેતી નથી આવી
છે નીન નૈરનિકાની અર્થાત્ મરણનો વ્યાપાર થયા બાદ કાર્ય સત્ છે એમ
નેવાયો પણ માને છે તેમની માન્યતાને નિર્મૂલ મના આચાર્ય કહે છે કે
નેવાયોની પેરે અમે મર્થને સત્ નથી માનતા અમે તો તરણ વ્યાપાર પડે ના
પણ કામનું મર્થ હતુ જ એમ માનીએ છીએ અને અમરની માન્યતાને સમગ્ર

હેતુઓ દ્વારા અને સમર્થિત કરીએ છીએ. યદ્યપિ બીજાના નાસ્ત પડી જ અંકુગની
 ઉત્તિ દેખાય છે, માટીના પિંડના નાસ્ત પડી જ ધણે ઉપજતો ભાગવામાં આવે
 છે, છતાં અંકુગની ઉત્તિમાં કે ધણના હિલ્લમાં પ્રવ્વમ-અભાવ-કારણરૂપ નથી.
 પણ બીજા વગેરેના ભાવાત્મક અવયવો જ કારણરૂપ છે. અભાવમાથી જે ભાવની
 ઉત્તિ થતી હોય તો તે તો કંચો અને બે સુવચ છે આથી બધે બધા કાર્યોની
 ઉત્તિ થઈ શકે. સ્વપનાનાં સિંગણનાં હાટ ભરાયાં હોય ! અને પ્રમાણથી પ્રતિદ
 થતો આ પ્રપચ બંધાં સુધી તેનો કોઈ બાધક ન હોય ત્યાં સુધી એ મિથ્યા છે એમ
 કહેવું એ પણ સાદસ છે ! આથી હવે નૈયાયિકા અને વૈશેષિકાના મનુષ્ય ખંડ
 કરવું જ બાકી રહે છે આથી તે કરવા માટે સૌથી પહેલાં તો પ્રતિષ્ઠા કરે છે કે
 "કાર્ય (૧) સત્" છે. અને પ્રતિષ્ઠા માત્રથી તો વિધાનની મિદ્ધિ નથી ! આથી તેનું
 કારણ આપના કહે છે ભત્તરકણાત્-અર્થાત્ કારણની પ્રતિષ્ઠા થવાં પડેલાં બે કાર્ય
 મદ્રૂપ ન હોય તો કોટિકપે પણ તેની અસ્તિ સર્જી ન શકાય ! કયોયે
 શિષ્યો લીલી ચીજને પીળી ન કરી શકે ! માણ્યને શીંગડું કાણ ઉગાડી શકે ?

સત્ અને અસત્ એ ધટના બે ધર્મો છે એમ કહે તો તે પણ યોગ્ય
 નથી. ઉપાત્તો પહેલાં ધણે અસત્. કારણ બ્યાપાર પડી ધણે સત્. આમ સત્
 અને અસત્ ધણના બે ધર્મો માનીએ તો ધર્મોની ગેરજરૂરીમાં ધર્મો મના ! ધર્મો
 નિરાધાર તો ટકે નહીં ! આથી સત્ જ સિદ્ધ થાય અને તો પડી અસત્ત્વનો
 નિગસ જ ગણાય ! ધણે, બે માગી સાથે તેનો સંબંધ નથી, તેની સાથે ત, પ નથી,
 અને અસત્ છે તો પડી ધણે ધણે કહેવાય કેવી રીતે ? આથી કારણ બ્યાપારની
 જેમ બાદ, તેમ તેના પહેલાં પણ કાર્ય સત્ જ છે. અને મત્ એક કાર્યની
 કારણમાથી અભિવ્યક્તિ તેટલી જ બાકી રહે છે અને સત્ની અભિવ્યક્તિ ઉચિત
 છે પીત્તવાથી તનમાથી તેમ નીકળે ! ઉપાત્ત અમત્તાં કુણ્ણુ-એને કુણ્ણુ કોઈ
 દર્શાવ નથી ! અભિવ્યક્ત યત્ત કે ઉપમ યત્ત કંઈપણ અમત્ત નેત્રમાં
 આપતુ નથી !

(૨) સ્વાદાનમદ્ધનાત-રૂપી બીજા હેતુથી પણ સત્તામાં જ મિદ્ધ થાય
 છે. ઉપાત્તો એટલે કારણે તેનું મદ્રૂપ એટલે કાર્ય મથે સંબંધ અર્થાત્
 ઉપાત્તો માથે કાર્યના મંબંધને લગ્ને પણ કુણ્ણુ બ્યાપારની પડેલા પળ કાર્ય
 મત્ છે એ મિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ કાર્ય માથે સંબંધ ધરાવત કારણ કાર્યનું
 જનક છે અને સંબંધ બેની વચ્ચે દમિયા હોય તેમાં એક પણ અમત્ત દેખ
 તો એ મંબંધ સંબંધે નહીં અને આથી કાર્ય સત્ છે એ મિદ્ધ થાય છે

(૩) આ ગ.મ. અર્થી નથી છે, કાનો મધે અમમદ જ કાર્ય કેમ ન
જામે ? ને તેમ થય તો અમદ જ ઉપજે. આથી કહે છે " સર્વ સમગ્રમાવાત્ "
અમમદ જ જામતુ તેય તો એ અમમદન મર્મ. મમાન, છે અને અથી બહુ
મર્મ જામતી જામત પશુ એવું નેવામાં આસુ નથી. તેથી અમમદથી
અમમ. નહીં પણ અમદથી સંગદ જામે છે માટે કાર્ય સાર છે

(૪) જાતી આ ગદ્ય અર્થી મતમે. અમમદ તેના જગ પશુ મરુ તે જ
કરી જો કે જે કાનુ જે કુચા સમા રોય અને કાનુની રામિ તેના કાર્ય
ઉપથી નમગદ્ય છે અને આથી અમમદના નહીં થાત આ ગદ્યનો નિગ્ધ
કાનુ કહે છે સવસ્ય સવસરનાત્ ।

શબ્દ કાનુના આનરે જાતી તે સમિત સર્વન છે કે સત્યમા જ છે ? જે
અર્થ હોત નો તો પૂર્વની અમમદના છે તેથી ને તેથી જ રહે જે સત્યમા જ
તે સમિત નેની હોય તો પછી અમર એવા સત્યમા તે કેવી રીતે હોય તે
મનાવતુ ન્હીં ।

અને ને કાનુ એમ કહે કે એ તો તે પ્રકારનો એક શક્તિએ જ
જે કે જેથી મલક કાર્યને જ તે જામવા અને મરત નહીં, તો કહવાનું મન
થત આને કે પદિનન । તે સમિતિને કાર્યની માથે અમદ રોય કે અમમદ ?
ને તે સમદ તેન તો અમર માથે અમદ રોઈ રામતો નથી અને આથી
કાર્યસાર છે અને અમમદ રોય તો પૂર્વની અમમદના છે તેથી જ છે । માટે
નીચ કહે છે કે સવસ્ય સવસરનાત્ કાર્ય સાર ॥

(૫) અને " કારમમાવાત્ ચ " હેતુથી પશુ સકાર્ય છે એ સિદ્ધ થાય
છે અર્થાત્ મર્મ કારણ મક જ હોય છે એ મતમે મળુ સકાર્ય જ છે કારણથી
કાર્ય મિત નથી અને આમ તેઈ કારણ ને સાર છે તો તેનાથી અભિમ
એવું કાર્ય અમર કેવી રીતે ગણાય ?

(૬) અને આ દે જો કાર્ કારણનો અને જામવાના પ્રમાણનો વિચાર
પશુ અમરતુ નથી પદ તતુઓથી મિત નથી કેમકે પદ તતુઓનો ધર્મ છે
જે નેનાથી મિત રોય તે તેનો ધર્મ ચક્ર શકતો નથી જેમકે ગાય થેણાનો
ધર્મ છે તતુઓનો પદ તેથી પદ અને તતુઓ અર્થાન્તર નથી

(૭) તતુઓ અને મરુ વચ્ચે ઉપાદાન ઉપાદેય ભાવ હોઈને તે એ
મિત નથી જે એ વચ્ચે અર્થાન્તરપણુ હોય તે વચ્ચે ઉપાદાન ઉપાદેય ભાવ રોતો
નથી પદ અને તતુઓ વચ્ચે ઉપાદાન ઉપાદેય ભાવ છે માટે અર્થાન્તર નથી

(૩) સંયોગ અને પ્રાપ્તિનો અભાવ હોઈને તંતુ અને પટ એ બે ભિન્ન નથી. અર્થાન્તર દોષ તો સંયોગ બેચમાં આવે છે જેમ કે કુટ અને બેન્દો; ઉપરાંત અર્થાન્તર દોષ તો અપ્રાપ્તિ બેચમાં આવે છે કેમકે દિમાવ્ય અને વિખની; અહીં સંયોગ અને અપ્રાપ્તિ નથી. તેથી અર્થાન્તર નથી.

(૪) આ કારણે પણ પટ અને તંતુઓ ભિન્ન નથી. શુદ્ધતા બેન્દુનું કાર્ય બેચમાં આવતું નથી! અહીં તો જે જોવાથી ભિન્ન તેનું શુદ્ધતાન્તર કાર્યનું અવશ્ય થાય છે. જેમકે એક તોવાના મોનાનાં અસ્તિકનાં શુદ્ધ-ભારીપણનું જે કાર્ય એકલે અવનનિરોધે તેનાથી બે તોવાના મોનાના અસ્તિકનાં શુદ્ધ-ભારીપણનો અવનનિરોધ પસાર દોષ છે. અહીં તંતુઓના ભાર કરતાં પટના ભારમાં ઝોળા વળાપનું બેચમાં આવતું નથી. આથી તંતુઓ અને પટ અભિન્ન છે. આ બંધાંય અમેઝના સાધક પ્રમાણે જાતિન અનુમાન છે. અને આમ અમેઝ સિદ્ધ થતાં તંતુઓ જ તે તે વાણનાણા રૂપી બેઢે પરિણત થયેલા હોઈને તે પટ બને છે. આમ પટ તંતુઓથી વલનતર નથી.

અહીં એક જગજગ્ન સંકલ ઉપજે છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે—આમ તંતુઓ અને પટ બે અભિન્ન જ વસ્તુ છે તો અભિન્ન વસ્તુઓની ઉત્પત્તિક્રિયા—નાશક્રિયા, આ તંતુઓ—આ પટ એ જનની જુદી, તંતુઓમાં આ પટ એ જનનો શાબ્દિક વ્યવહાર. અર્થક્રિયા વગેરે બેઢો તે અશક્ય બને છે. અને આ મોં જ બનાવે છે કે તંતુ અને પટ એ બે ભિન્ન વસ્તુઓ છે આ ઉત્પત્તિક્રિયા વગેરે બેઢો વસ્તુઓનું ભિન્ન બનાવે છે મોટું તંતુઓ અને પટ અભિન્ન નથી પણ ભિન્ન છે. તો સિદ્ધાન્ત કહે છે કે આ બધા બેઢો તાત્વિક અમેઝને મારી શકતા નથી. એક વસ્તુમાં પણ તે તે નિરોધનો આકર્ષિત નિરાશાવ દોષ શકે છે અને એ રીતે અવિરોધ સાધી શકાય છે.

જેમ કાચખાના અગો કાચખાના શરીરમાં દાખવ થતાં હોઈને નિર્ગોળ થાય છે, બહાર નીકળતાં હોઈને આસ્થિત પામે છે, પણ તે કાર્ષ કાચખામાંથી ઉપગતાં કે નાશ પામતાં નથી, તેમજ એક મોટાડીમાંથી કે સોનામાંથી ધોડા કે મુકુટ વગેરે કાર્યો નિકળતાં હોઈને, આવિર્ભાવ પામતા હોઈને ઉપજે છે એમ કહેવાય છે, તેમાં દાખવ થતાં હોઈને, તિરોભાવ પામતાં હોઈને વિનાશ પામે છે એમ કહેવાય છે પણ તેથી અસાદલી ઉત્પત્તિ અને સ્વરો નિરોધ નથી. જગત્તન વ્યાસક્રમે નિર્ણયક બોલ છે કે નાસતો વિગતે માનો નાગાવો નિચતે સત્તઃ। જેમ પોતાના જ સ કાચ વિકાસથી અવવોથી કાચનો જુદો નથી. તેમ ઘટ મુકુટ વગેરે મોટા મોટું વગેરેથી ભિન્ન નથી.

તેજ મુજબ 'જ તનુઓમા પડ' એ ગનનો સાદિક વ્યવહાર પણ
'આ ભાષા નિન' એ ગીતે યુગ્મિયુક્ત છે આપા આરેયભાવે જેમ
દરુનમા નિન અને તેજ ગાજુ વન સભરી મે છે તેમ અર્થે પણ સભવે છે

વળી અર્થમિત્રોને બે પણ બે વારી રહતો નથી એક વસ્તુની પણ નાના
નિઓ જેવામા આવે છે એકને એક વસ્તુ દાદડ, અને પ્રત્યેક ગની શકે છે

વળી અર્થમિત્રોની વ્યવસ્થા પણ વસ્તુના બેમા કારણરૂપ ન ગની શકે!
મમનરૂપે અગર તો રસનરૂપે તેઓ જ અર્થમિત્રોની વ્યવસ્થા કરતા જેવામા
આવે. જે જેમ પ્રત્યેક વેદિઓ ગ્વાન દર્શનરૂપી અર્થમિત્રો કરે છે પણ પ્રત્યેક
પાનખી ન એકથી રહે પણ વેદિઓમા મળીને પાનખી ડાયરી શકે તે જ
મુજબ પ્રત્યેક તણ પ્રાવરણ ન કરી રહે પણ તેઓ મળે અને તેમનો પડખાવ
જે આરિભૂત થાય તો પ્રાવરણ કરી શકે

અર્થે એક ગદ્ય ઉપરે પદનો આરિભાવ તમે જેતે ક'ણ છે તે
હા હુઆપાર પ'ણ હનો કે નહીં? જો ન હનો એમ ક'ણ તો અમરતી ઉપત્તિ
થાય છે એનો રીતીગર થયો ગણાય. જો હતો એમ હમનો તો પડી ગાજુ
આપાર નિર્ગર્થક થયે મરણ કે કાવં દોષ પડી મરણુ આપારનુ પ્રોગ્નન દોષ
શકતુ નથી. એક આરિભાવ મળે બીજા આરિભાવની ક પણ કન્યા અનવસ્થા
પ્રત્યગ આદિને ઉભયે-અને આથી તનુઓમા પડખાવનો આરિભાવ થાય છે એવું
માત્ર મનાવતુ અનુચિત છે

ત્યારે આની રહત કરી ત્યારે સિદ્ધાન્તી તેને 'જેવાની સાથે તેવા' ના
ન્યારે જવાન વાગે છે એમ દોષ જો ઉભયપક્ષે દોષ તો મળે તે એક પક્ષે તેવું
ઉપાસન ન્યાસી નથી. આથી સિદ્ધાન્તી પૂરંપણીને માનો બદી બનાવે
છે એ માટે પૂછે છે કે-જવા. અસર ઉપરે છે એ તારો મત છે તો
તારા મતે એ 'અમુમતિ' તુ મને મળે છે? તે સત છે કે અસત છે?
જો સત હોય તો પડી કાનુની અપેક્ષા નથી. જો અસત હોય તો તેવું પાછું
ઉપવચનર એમ જ ના કન્યા અનવસ્થા આન્યા સિદ્ધા ન રહે

કાવ્ય એમ માનતો હોય કે ઉપત્તિ પદથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ નથી, પણ
તે પડ જ છે તો પણ ત્યાં સુધી "પડ એમ કહો ત્યાં સુધી "ઉપરે છે"
એમ કહેવાન જ અને તો "પડ" એમ મોડીને જ રહી જતુ થોડું "ઉપરે છે"
એમ ન કહેવાન કેમકે એની વખતે એક જ વસ્તુમા ઉપત્તિ અને સિદ્ધાન્ત વિરોધી
દોષને રાખ્ય નથી

તો એક વિદ્યુત્ હજી જાણી રહે છે. આ પછી ઉપત્તિ એ સદાચલ સમગ્ર છે કે સ્વમતા સમગ્ર છે? જેમાંથી એક પાત્ર રીતે ઉપત્તિ ધતી નથી અને છતાં તેને માટે-ઉપત્તિ માટે કાળોનો વ્યાપાર કરતામાં આવે છે. આમ "સત્" એવા જ પદ તરેન્દ આર્થિગત માટે કારણની અપેક્ષા રહે છે એ થોડું છે.

ઉપરાંત પદના કપ સાથે યજ્ઞ કારણોનો સંગ્રહ ન થોડો કેમકે રૂપ એ સુખ છે, ક્રિયા નથી. અને કારણોનો સંગ્રહ ક્રિયા સાથે હોય છે. નહીંતર કારણવતો જ અગ્રાવ થાય. આથી કાર્ય સત્ છે.

આ કારિકાનું વિચરણ ક્ષિપ્ર છે. છતાં એમાં જે ગાંઠીય ક્રીયાવત છે તે એકંદરે ઉપયોગી છે. સકાર્યવાન્ના પ્રધાપન પાછળ છત્તનો એક મોટો ભર્મ છૂપાયો છે. સકાર્યવાદ જે ગણગર સમગ્ર તો જન્મમૃત્યુનો સાચો અર્થ સમગ્ર અને જન્મમૃત્યુનો બરોબર વૈજ્ઞાનિક અર્થ સમગ્ર એટલે કલેશને રહ્યા રહેવા દેવાનું કાર્ય કારણ નથી પણ જ રૂપાન્તર-રૂપાન્તર-કાયાન્તર-અવસ્થાન્તર પામ્યા કરે છે. પ્રતિપક્ષ અનન્તરે પરિણમનારી પ્રાણિ અને તેના નિકારના મગમાં કશી વધઘટ થતી નથી. વિષતી કુપ શક્તિમાં વંચત નથી અને રૂપાન્તર-અવસ્થાન્તર-અવસ્થાન્તર-રૂપાન્તરે તો પ્રાણિનું સૈન્દર્ય છે. અનન્ત પરિણામોના આપણે એક દષ્ટિ અપરિણામી છીએ અને આપણામાં પણ કશી વધઘટ પછી નથી. વંચત થાય છે એનું જે લાગે છે તે ક્યાંક ગરસમજુતવું પરિણામ છે.

(૮)

આમ કારિકામાં પ્રધાનની સાધનાને અનુકૂળ એવો સકાર્યવાદ સાથો હવે તે પ્રધાન જેવું સાધનિષ છે, તેવું જાણવવા માટે વિવેકશાને ઉપયોગી એવી તેની સરખા અને વિપત્ત સાધના કહે છે કે,

દેતુમદ્ અનિત્ય, અઘ્યાપિ, સક્રિયમ્, અનેકં, આશિતં, નિગમ્ ।
સાવયવં, પરતંત્ર, વ્યક્તં વિપરીતં અઘ્યક્તમ્ ॥૧૦॥

વ્યક્ત, દેતુવાળું, અનિત્ય, અન્યાયક, સક્રિય, અનેક, આશિત, લિંગ, સાવયવ, અને પરતંત્ર છે. એમાંથી કલહ છે અઘ્યક્ત, ॥ ૧ ॥

અર્થાત્ સકાર્યવાદ પ્રધાપિત થયો. એ વાદ પ્રધાનને જન્મતા કારણ તરિકી નથી કહે છે. જન્મ જે જન્મનું કાર્ય છે તે જન્મનાં કાર્ય માટે મધ્યન જ

એમના મ. ૧૧૧૧ શે છે સ્વ માનવા મર્યાદા વચ્ચે અને તો સાધક છે અને મર્યાદા મર્યાદા મર્યાદા મર્યાદા છે જગતમાં મુખ્ય મોહ છે અને એ મુખ્ય મોહથી અવિન એનું મર્યાદા છે તેનું જ લેઈએ અને એ મર્યાદા તે જ પ્રમાણ છે પ્રમાણને આપણે અન્યક તરીકે આગમીએ છીએ એ અન્યકમાંથી પ્રતિભાથી-વ્યક્ત મહદ વગેરે તત્ત્વો જન્મે છે અને આપણને તત્ત્વોના જ મમ હુમા ખાસ મ ન હોયો ધરે કેમકે આપણો આ શાસ્ત્રારભ તો વિવેકજ્ઞાનના ઉપાર્ગન માં છે આ મધ્યમ સ્થાનું કેન્દ્ર તો છે વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ આથી વ્યક્ત-અન્યક વગેરે ની પ્રવેશ સ્થાન ખાતર સ્થાનમાં તત્ત્વોનું એકો મ હોય-હોયો ધરે એ દ્વારા વિવેકજ્ઞાન મેળવવાનું છે માટે એ વ્યક્ત અને અન્યક વચ્ચેનો તફાવત આ મમિમા શાસ્ત્રમર આરબે છે આપણે એ સમજવા મધ્યમ.

આ મમિમા અન્યક અને અન્યક વચ્ચેનો ભેદ શાસ્ત્રમર દર્શાવે છે અર્થત મર્યાદા સ્વરૂપ પ્રતિ અને મર્યાદા સ્વરૂપ મહત્ત્વ વગેરે તત્ત્વો આપણમાં કેવી રીતે ભિન્ન છે તે વિવેકની દૃષ્ટિ ॥ પોતાનું માં દર્શાવે છે

(૧) વ્યક્ત માત્ર હેતુમત્ છે હેતુ એટલે મર્યાદા હેતુમત્ એટલે મર્યાદાનું નેતુ ને મર્યાદા છે તે આગળ મર્યાદા આપણે.

(૨) ઉપરાંત અન્યક માત્ર વિનાશી છે-અનિત્ય છે-એકલે કે નિરાશાવ પામનારું છે અન્યકમાત્ર અનિત્ય હોઈને સ્વયં હાનુ ન કહેવાય એટલે કે એક ને એક રૂપે ચિરંધારી નથી.

(૩) વળી વ્યક્ત અન્યક છે અર્થત આખા પરિણામને વ્યાપી વગેરે એનું નથી મર્યાદાથી મર્યાદા વ્યાપી હોય નહીં કે ભયથી મર્યાદા હુદ્દિ વગેરે પાથી પ્રમાણને આવી વળી નથી મર્યાદા પ્રધાન મર્યાદા છે હુદ્દિ વગેરે મર્યાદા છે

(૪) અને વ્યક્ત સક્તિ છે અર્થત ક્રિયા એકલે પરિપક્વ પરિપક્વ એટલે પ્રવેશ નિર્ગમન વગેરે ક્રિયા હુદ્દિ વગેરે પાથી એક દેને હોડી ખીજામાં પરવરે છે શરીર, હૃદય વગેરેના પરિપક્વ તો દેખીતો જ છે

(૫) વળી વ્યક્ત અનેક છે એટલે હવે હવે હુદ્દિનો ભેદ છે પૃથ્વી વગેરે પાથી પણ શરીર, ઘટ, વગેરે બેદ અનેક છે

(૬) અને વ્યક્ત આત્મિક છે એટલે પોતાના મર્યાદાને આશ્રય રહેનારું છે હુદ્દિ વગેરે પોતાપોતાના કારણના આત્મિક છે યદ્યપિ કાર્યમર્યાદા વચ્ચે અને જ

છે, છતાં મોટા પ્રકારનો કાર્યકાન્ધ વચ્ચે બેઠા પણ હોવો જોઈએ, આથી “અની વનમા નિનક (એક પ્રકારનું ગદ્ય) છે” એ નામે આશય-આશયી ભાવે કાર્ય કરાવતું આવિત છે એમ કહ્યું છે

(૭) અને નક્કા ‘લિંગ’ છે શુદ્ધિ વગેરે પાંચેથી પ્રધાનતુ નિંગ-સ્યત્ત ચિહ્ન છે અને એ વાત આગળ સિદ્ધ કરનામા આશયે પ્રધાન પુરુષાતુ નિંગ હોઈ શકે છે યોનાતુ નહીં એ મુો છે

(૮) ઉપરાંત વ્યક્ત સાવચત્ત છે અસ્યત્ત એવો પરમ્પર સંસ્કૃત-મિત્રાણુ-સંયોગ. અપ્રાપ્તિપૂર્વકની પ્રાપ્તિ એટલે સંયોગ તે સંયોગવાળું એટલે સાવચત્ત. અર્થાત્ પૂરી વગેરે પાંચેથી એકમીત્ત સાથે મિત્રિત છે અને એ જ પ્રમાણે બીજા પાંચેથી પણ ધ્યાન રહે કે પ્રધાનનો શુદ્ધિ વગેરે પદાર્થો સાથે સંયોગ નથી કેમકે મને વચ્ચે તે તાત્કાલ્ય છે ઉપરાંત સ્વત્ત, રત્ત અને તમનો પણ સંયોગ નથી કાળજી કે તેમની અપ્રાપ્તિનો અભાવ છે

(૯) અને નક્કા પરત્ત છે પરત્ત એટલે પારકા ઉપર આધાર રાખનાર શુદ્ધિને જો યોનાના કાર્યગ્ધ અહકાર જન્માવેલો હોય તો પ્રકૃતિના પૂરકાની તેને અપેક્ષા રહે છે જો પ્રકૃતિનો પૂરકો ન મળે તો ક્ષીણ થયેલી શુદ્ધિ અહકારને જન્માવના શક્તિગામી ન થાય. અને એ જ પ્રમાણે શુદ્ધિ પરીના પાંચેથી નિરે પણ જાણુત આથી સો પેતા ॥ કાર્યો માટે પ્રકૃતિ ॥ આકૃત્તી અપેક્ષા ગમે છે અને આથી વ્યક્ત પરત્ત છે

આતુ છે વ્યક્ત અને એનાથી ઉતરી છે પ્રકૃતિ-પ્રકાલ અર્થાત્ અન્યત્ત, નિષ્કારણુ નિત્ય, વ્યાપક, નિષ્ક્રિય એક, અનાજિત, અનિંગ, અનસ્યત્ત અને સ્વત્ત છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ મૂળ કાળજી હોતો નિષ્કાન્ધ છે પરમાત્માની શક્તિ હોતો નિત્ય છે, કેમકે પરમાત્મા નિત્ય છે કાર્યમાત્રમા અનુચૂન હોતો તે વ્યાપક છે ઉપરાંત પ્રકૃતિ નિષ્ક્રિય છે અહીં નિષ્ક્રિય એટલે ક્રિયાગ્ધ નહીં એટલે કે ચત્રપિ પ્રકૃતિમા પણ પરિણામરૂપી ક્રિયા તો છે જ પણ ચલિત્ત-દશી-પ્રવેશ નિર્ગમ દશી ક્રિયા નથી કેમકે તે સર્વવ્યાપક છે વળી પ્રકૃતિ અદ્વિતી છે કાળના ઉપર આવિત નથી મળતીય બે વિશ્વવતી છે મળતુ એ નિંગ નથી, એટલે કે એ ૧ પૂર્ણ ૩૬ કાળજી છે એ સ્વચ્ચત્ત નથી પ્રકૃતિ નિરસ્યત્ત છે એટલે કે અત્તયોગી છે અને એ સ્વત્ત છે એને કાળના આપરની, પૂર્ણ હોતી, અપેક્ષા નથી

આમ આ કારિત્તમા કાર્ય કાળજી ભાવે નહીં રેના પ્રધાન મદનત્ત વગેરેના આનંદ રિવેક કરવામા આ મો છે રિવેક મત્ત ત્ત્તગ શીખસો પ્રકૃતિ અને તેનાં

કોઈને નુ પાનપ વૈભવ જાનાર માણસ ત્યારે પોતાના અરૂપનું પુનુપી
 નેમનો એ જાણુએ ત્યારે પ્રતિનિધિનો તે ત્યામ કર્યા પ્રેરણે આથી આ
 કારિમનુ મનોમય યથાર્થ ચિન્તિ નિરૂપને ઉત્કલ્પ કરવા મટે છે

૬

૮

૧૨

(૯)

અચાર મુતીના અથ વિભાગમાં વ્યક્ત અને અવ્યક્તની વચ્ચેનું વૈભવ
 સ્પષ્ટ થયું. હવે વ્યક્ત અને અવ્યક્ત વચ્ચેનું મધ્યમ અને એ બંનેનું પુનુપ
 સાથેનું વૈભવ રિવેકના પોણુ માટે કોનું રહે છે અર્થાત્ વ્યક્ત અને અવ્યક્ત
 વચ્ચેનું મળતાપણુ અને પુ. સાથેનું તેમનું ન મળતાપણુ એ હવે પરીની
 કારિમનો નિય છે આથી શાસ્ત્રકર કહે છે -

ત્રિગુણ, અવિષેકિ, ત્રિવચ, સામાન્ય અવેતનં, પ્રસયધર્મિ ।

દયક્તં તથા પ્રધાનં તદ્વિપરીત્તઃ તથા જ પુમાન્ ॥ ૧૧ ॥

વ્યક્ત અને પ્રધાન બંને પણ શુભોવાળા છે, અવિષેકી, માત્ર, સામાન્ય જડ
 તથા સદા પ્રસન્નિથી ધર્મવાળા ॥ અને પુરુષ તો છતાં તેનાથી વ્યક્તાવ્યક્તથી
 હલ્લો ॥ વિપરીત છે ॥ ૧૧ ॥

(૧) અર્થાત્ મદત્ત વગેરે વ્યક્ત અને પ્રધાન ત્રિગુણ છે સુખદુઃખ અને
 મોહરૂપી નણુ શુભો છે જેના તે ત્રિગુણ એટલે કે સુખદુઃખ વગેરે આત્માના
 ધર્મો નથી પણ વ્યક્તાવ્યક્તના ધર્મો છે અને આ એક મેળા સોધ છે

(૨) જેમ પ્રધાન પોતાનાથી સ્થિત નથી તેમ મદત્ત વગેરે પણ સ્થિત
 નથી કેમકે તે તદ્દુપ છે અર્થાત્ વ્યક્ત અને અવ્યક્ત કાર્યકારણ રૂપે વર્તતા
 હોઈને અને કાર્ય કારણત્વક હોઈને તત્ત્વક છે અગર તો 'અવિષેકી' નો
 અર્થ " સમુદાયકારિતા " કરવો પડે સમુદાયકારિતા એટલે સાથે પ્રમાણે કાર્ય કરવાની
 રેત દરેક કાર્યને પેટ કરવામા વ્યક્તાવ્યક્તને મળીને વર્તુ પડે છે ગમે તે એક
 ખીજને પેટ કરવામા એકનું સમર્થ નથી અને આથી અવિષેકી એટલે સદાકાર્યકારિતા
 એવો અર્થ કરવો યોગ્ય છે

(૩) ઉપરાંત વ્યક્ત અને અવ્યક્ત બંને નિયત્રુપ છે. નિય એટલે માત્ર
 એટલે કે સ્થિતિનથી બાબ છે અર્થાત્ મૌલિકતા આનુષ્ઠાન સ્થિતિ જ, શ્ચિઓ જ,
 હાં શોક મોહ વિશદ રૂપે હામે છે એ શ્ચિઓથી, સ્થિતિથી, બિન કાંઈ પદાર્થ
 નથી એ મત ક્ષાન્તિથી હરપૂર છે એ સમર્થમાં મળતા નિરાસ માટે 'નિય'

સામ્રાજ્ય વિગેરેનું અર્થ આપે છે જો વિજ્ઞાની પદાર્થ જિલ છે જો ન પદાર્થરૂપે જાણી નથી. કુલ વગેરે પદાર્થ 'આ કુલ છે' વગેરે આપના વિવિધતાની નિ. છે કામ્ય કે તે ગાય છે દીવ, અને નેન વડે પ્રકાશિત પદાર્થ, જેમ જિ. છે તેમ વિજ્ઞાની પ્રકાશિત થતા પદાર્થની વિજ્ઞાન જિ. છે

(૪) આજ કાળે વ્યક્ત એને અધ્યક્ષ છે એટલે કે મામાન્ય છે. આધ્યક્ષ કોને કે સામાન્ય કોને-વ્યક્ત અને અન્યક્ત જાને એવી વખતે અનેક પ્રકારની અવગત છે પદ્ધતિ છે શરીર કાય છે ને પદાર્થ વિજ્ઞાનકે જ દેખ અને વિજ્ઞાનથી જિ. ન હોત તો, વ્યક્ત વ્યક્તિએ વિજ્ઞાનની વિજ્ઞાનને જિ. ને તમામ વિજ્ઞાનો-શક્તિઓ અભ્યાસરૂપ જ રેલ. પણ આંક પ્રેરકિત્તુ એક જ વસ્તુ વિગેરે એકમરૂપ જ માન જોવામા આવે છે અને આથી વિજ્ઞાનથી વસ્તુ જિ. છે એક જ નર્તકી ॥ જામે અનેપને તેનું પ્રતિબિંબ થા. છે જે વસ્તુ સામાન્ય ન હોત તો એનું ન થી શકે.

(૫) ઉપરાલ વ્યક્ત અને અવ્યક્ત જાને અવેન છે એટલે કે જડ છે જુદી વગેરે તમામ પ્રકૃતિક પદાર્થો અવેન છે ગોદોની મધક એન જુદું નથી, પણ આ માન છે આથી પ્રકૃતિની જિલ પદાર્થ માત્ર અવેન છે

(૬) ઉપરાલ વ્યક્ત પ્રત્યક્ષમાં છે અર્થાત્ વ્યક્ત અને અન્યક્ત પ્રત્યક્ષમાં ધર્મથી હી મુખ દોર્તા મથી એટલે કે વ્યક્ત-અન્યક્ત સ્વરૂપ અને રૂપ પરિણામની પદ્ધતિ આપ્યા જ કરે છે હી તેનો તેમનાથી વિભાજ દેખો નથી અને જેનું વ્યક્ત ॥ તેનું જ અવ્યક્ત છે અર્થાત્ વિગેરે તમામ ધર્મો જેમ વ્યક્તના છે તેમ અવ્યક્તના પણ છે તથા પ્રવાનમ્ એ શબ્દ દ્વારા એ કહેવા મળે છે

“તદ્વિવરીત પ્રમાત્” એ કારિકા દ્વારા વ્યક્ત અને અન્યક્તની પુરુષની વિધર્મતા કહેવા શકે છે કારિકામાને ‘ચ’ કાર કારિના અર્થમા છે એથી એમ સ્પષ્ટિત કામ્ય મળે છે કે જોપિ પુરુષ અને પ્રધાન વચ્ચે ‘અદેશ્યમત્’ ‘નિત્ય’ વગેરે ધર્મોનું સાર્વર્ભ છે જતા પણ “અનિશ્ચયતાદિ” લક્ષણે વૈધર્મ્ય પણ છે અર્થાત્ પુરુ. અનિશ્ચય વિવેક, અવિત, અભ્યાધ્યક્ષ, એનરૂપ અને અપ્રત્યક્ષમાં છે

આમ આ તો થઈ ગઈની અર્થ આપેલું જેવા વિવેકનાશુઓને માટે આ કારિકા શુ પદાર્થપાઠ આપે છે ? પ્રકૃતિ સાથે શુભધર્મે એકત્રીત થઈ ગયેના અને આથી પોતાના સ્વરૂપને વિસરીને અનન્ય અવ્યાભાવિક ધાતનામા સહના આત્માને પ્રકૃતિથી સ્વરૂપ, શુભ ધર્મે, જિલ મતાવી, પોતાના સ્વાભાવિક રસાનદમા

રમને કવને તો આ જનકન મુદિઓ પ્રારભ છે પ્રકૃતિ અને પુરુષ
પારમ્પરિક મોગ્યનમા પરમ્પરને સ્વરૂપ માનીને આગાનીત થઈને વર્તે છે એ
મને જુદા છે એમને પરમ્પરનું આનંદપ્રકાર પણ નથી એવું ન્યાય સુત્રી ન સમજાય
ત્યા સુધી એ મહોગ્યન અને તેના મીઠા પશ્ચિમો ન ટો મય સત્ય જ એવું
તોડને એને મયનાથી એ અસમ્ય થઈ જતું નથી વ્યવસ્થા અને અવ્યવસ્થા ત્રિગુણ
સ્વરૂપ છે સ્વેચ્છેય થોના દોષને અશુદ્ધ છે આવી દોષને વિનય-જા છે
સામાન્ય દોષને ઉચ્છિદ્ર છે અચેતન દોષને અવ્યવસ્થા છે પ્રસાર્યર્થો
તોડને મા. સુખી છે। પુનઃ-આપણ અવ્યવસ્થાથી ભિન્ન છે એ સુખદુઃખ
મોડ અવ્યવસ્થા ત્રણ શુભ નિત છે જોડની અવસ્થા એવું જનરહિત અને અવ્યવ
સ્થાન છે ત્રિગુણ શુભ દોષને ભિન્ન-મેયો નથી પણ અનિ શક્ત છે આ-
તોડને એ પ્રકારસ્વરૂપ છે અસામાન્ય પ્રતિ દેહ ભિન્ન દોષને એ ઉચ્છિદ્ર નથી
અજુઓથી નહ છે એને કોઈ એક કરી શકું નથી એને કે ત્રણ શુભો અને
તેની અનંત ધાડ એને વટાવી શકી નથી એ એવન દોષને અવ્યવસ્થાપ્રકાર
તોડથી સૌની આપ છે પ્રત્યક્ષથી ન દોષને એ લાગરહિત મન્ય છે અવ્યવ
અને અમન છે પોતાનું આત્મ સ્વરૂપ જો માણસ જાગે જાણીને અનુભવે
અનુભવીને જીવન પર્વત જીવે, જીવીને જો એ જાણે તો પાછો પ્રકૃતિ અને તેના
કોઈની મોગ્યનમા ન પડે એટલે કે તે જન્મ જરા મૃત્યુની ઉગરણી ન મને
એ ઉપદેશથી હમેશને મો એ સુખ સાદ આ છે આ મરિકાનું સ્વરૂપ
આ કારિના સમ્યેનું ધ્યાનમમ હૃદયે મનન કરું થો એના વિરુદ્ધ અર્થમાં
જો સયમ એને કે ધાગણા ધ્યાન સમાધિ કરીશ તો એમા જેની સ્વરૂપની
પ્રમાણ અને મસ્તીનો જનઅનુભવ કરી શકીશ

(૧૦)

અજ્ઞાત્યજ્ઞાન સામર્થ્ય અને પુરુષી તેમજ વૈધર્મ્ય વર્જન્ય તેમા 'ત્રિગુણ'
એમ આગની કારિમા કહ્યું તો તે ત્રણ શુભો ક્યા ? તેમનું લક્ષણ શું ? આ
ત્રિગુણો તો ત્યા મધ્યમર કહે છે -

પ્રીત્યપ્રીતિવિષાદામકાઃ પ્રકાશપ્રવૃત્તિ નિયમાર્થાઃ ।

અન્યોન્યામિમવાથયજનનમિયુનવૃત્તયશ્ચ ગુણાઃ ॥ ૧૨ ॥

શુભો (સત્ય, રજ અને તમ) પ્રીતિ અપ્રીતિ અને વિષાદ સ્વરૂપ ॥ પ્રકાર
પ્રવૃત્તિ અને નિવર્તનથી પ્રયોજનવાળા છે વળી તે શુભો પરમ્પરનો અતિમવ કરનાર
આચર કરનારા જન્માવનારા, અને સદા સ્વચારી છે

અર્થાત્ આ કારિગ્રામા ગુણોનુ સ્વરૂપ, પ્રયોગન ક્રિયાનુ પ્રવચન છે અને વિવે
 પ્રમણ્યમા ગુણો અંગેનુ આ વિવેચન પૂર્વ ઉપોગી છે તો ગુણો એટલે તુ ? આમ
 તો સસ્કૃતમા ગુણના અનેક અર્થ છે પણ અહીં એનો વિશેષ અર્થ છે ગુણ એટલે
 દોરડુ જેનાથી પુરુષી પશુ મધ્યાયેયો રહે તે ગુણ એવો અર્થ પણ નીકળી શકે પણ એ
 તો જેનો ધ્વન્યાર્થ અહીં તાત્વિક અર્થ સમજી લઈએ. પ્રધાન વગેરે ઈર્મ્યારીઓ
 નામનો અર્થ સાધ્ય હોય છે રામનો પ્રત્યેક અર્થ માધનાર હોયને તેના પ્રધાન વગેરે
 નોકરો. રામના ગુણો કહેવાય તે જ રીતિ પુરુષી રામના ભોગ અને અપરંગીથી
 માર્ગરૂપે સાધતા હોયને સત્વ વગેરે નહીં ગુણો કહેવાય છે અર્થાત્ જ ને પરાર્થ
 વર્તે તે ગુણો સત્વ વગેરે સત્વને માટે વર્તતા નથી સત્વ વગેરેથી ભિન્ન જે પુરુષ
 તે પુરુષાર્થ વર્તે છે આથી અહીં ગુણો એટલે પર-તેમનાથી ભિન્ન એવો જે
 પુરુષ તેનું પ્રયોગન સાધનારા-એવો અર્થ જ યોગ્ય છે હવે પછીની કારિગ્રામા
 આનના સત્વ વગેરે ત્રણ ગુણોનો અહીં ઉલ્લેખ જાણવો રહે છે

અર્થાત્ પ્રીતિ વગેરે સત્વગુણ વગેરેના લક્ષણો છે અર્થાત્ પ્રીતિ એટલે કે
 સુખ એ સત્વગુણનુ સ્વરૂપ છે પ્રીતિ સાથે અનુકંપા, આર્જવ, માર્દન લગ્ન
 મતો. વિવેક કામા વગેરે પણ સમજી લેવા તે જ મુખ્ય અપ્રીતિ એટલે દુઃખ
 એટલે કે રજેગુણ દુઃખાત્મક છે દુઃખ સાથે માન, મદ મત્તર, લેલ વગેરે
 શ્રુતિઓ પણ સમજી લેવી વિરાદ એટલે મોહ અર્થાત્ તમોગુણ વિરાદ સ્વરૂપ-
 મોહ સ્વરૂપ છે એ મોહ સાથે વચ્ચા કાર્પણ્ય, કુટિનતા અજ્ઞાન વગેરે પણ
 સમજી લેવા ઉપરાંત સુખ એટલે દુઃખનો અભાવ દુઃખ એટલે સુખનો અભાવ
 એમ રજે કાર્વ માનવ પ અપરજો અભાવ એટલે સુખ દુઃખ વગેરે પદાર્થો નથી
 એ સૂચનના માટે કારિગ્રામા આત્મક શબ્દનો પ્રયોગ છે અને આત્મ શબ્દ જ્ઞાન
 વાચક છે અર્થાત્ સુખ દુઃખ વગેરે અન્યોન્યના અભાવનું નથી પણ અતત
 વ્યક્તિત્વાગા સ્વરૂપ પદાર્થો છે અર્થાત્ પ્રીતિ અપ્રીતિ, વિરાદગુણો દર્શોથી નહીં
 ગુણોના અનુક્રમે અનુમાન થાય છે આ છે ગુણોનુ સ્વરૂપ

“ પ્રકાશ-પ્રજ્વલિ-નિગમાર્થ ” એ કારિગ્રામ દ્વારા ગુણોનુ પ્રયોગન વર્ણવે છે
 પ્રયોગન એટલે યોગ્યતા અર્થાત્ સત્વગુણ પ્રકાશની યોગ્યતાવાળો છે પ્રમગ
 એટલે જ્વલિની દત્તિ વગેરે પ્રમગનો આત્મક રજેગુણ પ્રજ્વલિની યોગ્યતાવાળો છે
 પ્રજ્વલિ એટલે ચલ-આન તમોગુણ નિગમની યોગ્યતાવાળો છે એટલે કે તમોગુ
 સત્વ અને જ્ઞાનો પ્રતિનિધક છે રજેગુણ પ્રતિનિધ દોરડો લધુ એવા સત્વને તે
 દમિશા પ્રતિનિધ હોય પણ તેમ જેવામા આશુ નથી કેમકે શુરુ એવો તમોગુણ

તે! નિયમન છે એ અને આથી ઝોગશુ ચાન. હોવા જ્યા તમોગુનુંથી પ્રતિમદ થતો 'તેને પ્રચિત્ત સવશુએ પ્રતિર્ણા મ છે આથી તમોગુ હોય / એ એ અને તે નિયમનની પ્રતિધિ થોગતાસોજ હાય છે

આમ પ્રોજા મનાયા મા તે શુગોની ક્રિયા અન્યાયા-વગેરે રાત્રોમા મનાવે છે શક્તિ એને ક્રિયા અને તમામ પ ગાયે એનો મ મધ છે અન્યોન્ય અમિત્ર ગતિવાગ છે શુગો એટલે કે એમ્પીગના પ્રમાને દામી દેવાતો એમનો અભાવ છે પ્રાપ્તિ મધવગાત્ર એમ શુશુ ને ઉત્તર અસ્થામા વર્તો હોય તો બાધીનાએ તેનાથી નાઈને પ્રેમી નહે છે અર્થાત્ સવશુ વર્તો હોય ત્યારે ઝોગશુ તમોગુશુ દર્શા જાય અને ચિત્તમા એ પ્રાપ્તી શાન્તિ પ્રમતતા અનુભવાય તે જ પ્રમાણે ઝોગશુના સામા ત્ય કામે સવ અને તમોગુશુ લપાઈ જાય અને ચિત્તમા એ પ્રાપ્તી યોગતા જણાય તે જ મુગ્ધ તમોગુશુ શામ્લ થાય એટલે સવ રજ દેવાઈ જાય અને ચિત્તમા પ્રાપ્ત બાપે. આમ ગોમ્ના વર્તનમા પ્રેમી ને પોતાનુ સ્વરૂપ જાણના નથી અને વાગદ તી મધા જ વર્તે છે અને આથી માણુમ કવચિત્ત માન્ત પ્રચિત્ત યોર, પ્રચિત્ત મ્ દખાર છે

ઉપાન શુગો 'અન્યોન્યપ્રવૃત્તિ' હોય છે અર્થાત્ સવશુ, પ્રવૃત્તિ અને નિયમનો આનન લઈ રજ અને તમને પ્રમય દાત્ર ઉપકૃત કરે છે રજોગુશુ પ્રમય નિયમનો અધ્યય લઈ પ્રવૃત્તિ દાત્ર ખીજા મેને ઉપકૃત કરે છે અને તમોગુશુ પ્રમય પ્રવૃત્તિનો આશ્રય લઈ નિયમન દારા બનેને લઈ છે અર્થાત્ શુગોત વર્તન પરસ્પરને ઉપમગ છે ગમે તે એ હોય ત્યારે ખીજા મે પણ તેમા મ લપ હોય છે જ

ઉપરાન શુગો "અન્યોન્યમિયનરૂતમ હોય છે અર્થાત્ ત્રણમાથી ગમે તે એક ગમે તે એમ્પી અપેમા નહ જનન-પરિણામ લાવે છે અર્થાત્ અન્યોન્યા અવૃત્તિ' વિશેષશુ દારા શુગોની વિસદશ પશ્ચિમામ સચવે છે અન્યારે અન્યોન્ય જનનરૂતમ રજદથી શુગોનુ સદશ પશ્ચિમામ સચવે છે બમ મગાને સર્વના જન થાય છે એનો વિશેષ અર્થ છે

અને એ ત્રણે શુગો 'અન્યોન્યમિયનરૂતમ' છે. અર્થાત્ એ ત્રણે શુગો અન્યોન્ય સદમરી શુગો છે એ ખીજા નિા ન વર્તનારા છે અર્થાત્ સ્ત્રી પુરુષા યુગની મક્ક સત્ સદ્યરી જ છે અર્થાત્ પ્રકૃષ્ણ અસ્થામા એમનો સદસાર અનુદ જ હોય છે એ હોય ત્યા ખીજા મે લપાના પશુ આવે જ છે ! ન્યા જાય ત્યા સથેને સાથે જ જાય ગમે તે એમ્પી વિગોદ્ભૂત અસ્થા હોય પશુ ખીજા મે તેને સગ સમગા નથી

કાળુ બને છે વાહુનું નિર્ણયમન એ વાતને તરત જ થાય છે મનની આ
હુતાને બનને જ સ્વપ્ન પ્રકારક છે અર્થાત્ ત્યારે ત્યારે મનને ચિત્તમ
ઉદ્ભવ થાય ત્યારે તેને મનમાં અને ઈન્દ્રિયનાં પ્રવલ જ્ઞાનનું અનુભવ પથરાય
છે એ અનુભવ અજાનતા અધાનને દર્શાવે છે

જે સ્વપ્ન વાહુ અને પ્રકારક છે, તેમ રંગેશુખ ઉપદેશ મક્ક અને મન છે
કેવોનો અરાય આ છે સ્વપ્નવૃત્તિ અને તોણુ સ્વપ્ન મક્કિય છે અને અવધિયા
રૂપિત તેમને પે તોણના દર્શન અનુભવ નિમિત્તે ઉત્પન્ન થોનો નથી. આ બન્નેના
પોતપોતાનાં કાર્યના અવગતિમાંથી. ઉપદેશને તેમને સ્વપ્નમાં રંગેશુખ ઉત્પન્ન
અને પ્રવલનીન કો છે સ્વ અને તોણુને આગળ ધરે આપવાની જે
રૂપિત તે ઉપદેશન કોણ છે આ અર્થમાં રંગેશુખ ઉપદેશક છે

રંગેશુખ આવો કેમ છે? એનું કારણ એ છે કે એ જાણ છે આ
નામ રંગેશુખ પ્રવલ છે એનો ઘોષ છે એમની રંગેશુખ રંગુપને મનાવે
છે તેને દોરે સક્કિય કરે છે

તેજ પ્રમાણે તોણુ શુર અને આવરણ કરનાર છે કેમ જાણુ કે એ
એવો છે? રંગેશુખ મનાવક થોળે, સોને સક્કિય કરે હોઈને, તથા જુગોને
એમની એ મનાવે છે પણ જીવનમાં આપણને સત્ત સક્કિય નથી જાણી
નિષ્કિયના જેવી મદક્કિયા પણ અનુભવમાં આવે છે રંગેશુખની આ પ્રવલિત
પ્રતિબંધક મણુ? જે પ્રતિબંધ ન હોય તો એવીને ક્યાક જીવનમાં પ્રવલિત
જેન જાણી અવધા જ ઉડી જાત તો પ્રવલિત સ્થિતિ કરનાર શુ છે તે
તમ પ્રવલિત પ્રતિબંધક તોણુ શુર અને આવરણની રૂપિત રંગેશુખને
કવચિત્ જ પ્રવલિત દે છે સવશુને આવરી લે છે આથી તોણુ શુર
જાણી અને આવરણની છે

અને આ દેશને એક શક્તિ થાય જુઓ આમ પચ્ચર વિશિષ્ઠી શીવચાળા
છે અને પરપર વિશિષ્ઠી શીવચાળા તેમને તેઓ જોઈ મળીને કામ કરે એ
અવધ્ય તેમનું મિતન જ અગમ્ય અને મિતન થાય તો પણ સુદોષમુખની
માફ તેઓ અન્યોન્યના ધાનક જ નીચે । તે પડી તે બધા જુઓ મળીને એક
કિયાના કર્યા અને એ કેમ સહાયે? આ શક્તિ મમાધાન પ્રવિવચાર્યનો વૃત્તિ
એ કવચિત્ અવધા છે કીલ્લના સુ દોષ છે? વધુ તેજ અને જોણુ એ જોણુ
પચ્ચર વિશિષ્ઠી છે જ્યાં એ ત્રણે મળીને પ્રવલિત કાર્યને કરે છે તેજ
પ્રમાણે તથા રૂપે પણ વિશિષ્ઠી હોવા છતાં મળીને પુ સાર્થે વતે છે અગર તો
વાન પિત અને કહ પરપર વિશિષ્ઠી છે જ્યાં સર્વિત્ત ધારણ-પોષક વગેરે, મળીને

કરે છે તે રીતે જ શુદ્ધિને રીતે પણ જાણવું રહ્યું આ ત્રણેના મિત્રન પાછા એક જ પ્રયોગન છે અને તે પુરવાર્ય. 'જીવ માત્રના જોગ અને અપવર્ગેષી પ્રયોગનને સાધવાને માટે અન્યોન્ય વિરોધી ધર્મો શુદ્ધિની શ્રુતિ હોય છે.

આ તો યદુ શાસ્ત્રીય ચર્ચા. આપણે એમાં શું સમજવું? આપણે તો જીવોપયોગી અર્થ દેહી લેવા રહ્યો. સત્વગુણ બધું અને પ્રકૃતિ છે. રંગેગુણ પ્રેરક અને સક્રિય છે. તમોગુણ ગુરુ અને આકર્ષણીય છે. આ ત્રણે શુદ્ધિમાં સત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા છે. કેમકે સત્ત્વના સંયમમાં જીવનદર્શન અને નિર્ણય છે. આથી આપણે એ રીતની ચર્ચા યોજવી રહી ગયેલી રંગેગુણ અને તમોગુણનો લાભ હિંસાવીએ છતાં સત્વગુણમાં વધીએ. અધિકાંશ સત્ત્વ જ વહેનો રહે એ રીતે એ ત્રણેને અવિરોધી રીતે વર્તવા દેવા રહ્યા ત્રણે ઉપયોગી છે. પણ ત્રણેનું જીવનમાં એવું તો સુખમ મિશ્રણ હોવું ઘટે કે જેથી જીવન એક મહાકળા યદને હિમ્નું રહે ! ત્રણે શુદ્ધિના ઉપર આપણે આભાવિક કાંપુ આવે એવી આપણી સાધના હોવી જોઈએ. ધારેલી દશજે આત્માના સકંપ માત્રે સત્વગુણ ઉપરતો ધ્યાય, ધારેલી પદે સક્રિયતા આવે, ધારેલી પદે આવરણ ઓઢી લઈએ, એવી શક્તિ સપાલિત કરવી જોઈએ. છેવટે તો આત્માની સત્તા શુદ્ધિએ સંકલિત રહે છે ને ? ત્રણે શુદ્ધિ આપણને સ્વાધીન હોય-એમની પાને એવજાએ આપણી મેલા કરાવીએ અને વખત આજે ત્રણેને સમીક્ષા માત્રથી સાંન કરી, ત્રણેથી પર ધર્મ જવાની કળા કળાવીએ ત્યારે જીવનદર્શન પામ્યા કહેવાઈએ શુદ્ધિ ઉપર આપણે અધિકાર સ્થપાય અને આપણા ઉપરથી શુદ્ધિનો અધિકાર ઉપડી જાય ત્યારે આત્મા કૃતાઈ ધ્યાય વિવેકના પ્રકરણમાં આ પ્રાપ્તિ સ્થિતિ છે. એની પ્રાપ્તિ માટે આ બધો ઉપક્રમ છે એ ન બધાએ. શાસ્ત્રીય ગ્રંથોએ વિદ્યાનની પૂર્ણતા માટે છે એનો સાર તેજો આપણે હૃદયસ્થ કરવો જ જોઈએ. શુદ્ધિનો આપણા ઉપર અધિકાર નહીં શુદ્ધિના ઉપર આપણે સંપૂર્ણ અધિકાર જામે આવી સ્થિતિમાં જ ધન્યતા છે.

* * *

(૧૨)

ગર્હ કારિકાઓમાં બન્ધન અને અન્યકામું સાધર્મ્ય અને પુરવધી તેમનું વૈધર્મ્ય, ત્રિગુણનું ત્વરણશૂન વગેરે ચર્ચા, પણ આ દેહાણે એક શંકા જન્મે છે એ શંકાનું સમાધાન કરીને આગળ વધવું રહ્યું પૃથિવી વગેરે પદાર્થો તો અતુલ્યમાં આવે છે. અને અતુલ્યમાં આત્મા એવા તે પદાર્થોમાં 'અવિવેકિતા' વગેરે અતુલ્ય સિદ્ધ છે. પણ સ્વ વગેરે ત્રણ શુદ્ધિ તો અતુલ્ય ગણે આવના નથી.

તો તેમનામાં અવિરોધના વગેરે છે એમ કેવી રીતે સમજાય? એટલે કે સ્વયં
 વંદિ શુદ્ધિમાં અવિરોધિત, શિષ્ય, સામાન્ય, અતેનાય અને પ્રસવર્ગિય
 વગેરે છે એમ કેમ મનાવય? આ શક્યું નિગ્મન કરા દહે છે કે -

અવિવેક્યાગેઃ સિદ્ધિઃ ત્રેગુણ્યાદ્ તદ્ વિષયંગાભાવાત્ ।
 વારણગુણત્મકત્વાત્ દાર્યસ્ય અવ્યક્તમપિ સિદ્ધમ્ ॥ ૧૮ ॥

ત્રેગુણ્યને વર્ધને પ્રધાન મહદ્ વગેરે તત્ત્વોમાં અસ્તિત્વ વગેરે ધર્મોની અન્વય
 દ્રષ્ટિએ સિદ્ધિ થાય છે અને આત્મામાં ત્રેગુણ્યના અભાવને કારણે અનિર્દેશ દૃષ્ટિએ
 પણ એ અવિરોધિત વગેરે સિદ્ધ થાય છે અને કાર્ય કાર્યના પ્રતિભાવ દેવાથી
 અન્વય ન પણ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૪ ॥

અર્થાત્ પ્રત્યેક પ્રમાણથી જે સિદ્ધ હોય તેને સ્વીકારનામાં કોઈ વાંધો ન
 રાઈ શકે પણ જે પ્રત્યક્ષથી ન પકડાતું હોય તેને સ્વીકારનાં પડેલા ચિન્તા કરવી
 પડે છે. અવિરોધિત વગેરે ગ્રંથન પુર્ણમાં તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે પણ પ્રકૃતિ
 મદન્ય વગેરેમાં તે ધર્મો છે એ પ્રત્યક્ષ નથી તો તેમણે છે એમ કેમ મનાય? એ
 માટે પ્રમાણ શું? તો અનુમાન પ્રમાણથી એ સિદ્ધ થાય છે એવું એનું સમાધાન
 છે ત્રેગુણ્યથી કાર્યને લાગે પ્રધાન મહદ્ વગેરે અવિવેક્ય વગેરે ધર્મોનામાં છે
 એમ સિદ્ધ થાય છે જે જે સુખ દુઃખ મોહામકલ્પ હોય, તે તે અવિવેક્ય વગેરેથી
 સિદ્ધ હોય છે, જેમ કે-આ અનુભવમાં આવતું વ્યક્ત આમ અન્વય દૃષ્ટિએ
 મમતાનુ વ્યતિરેક દૃષ્ટિએ અનુમાનનો આવો આકાર સમજાય જે અવિવેક્ય
 વગેરે ધર્મથી આગ્રહ ન હોય તે ત્રિગુણ્ય હોય નથી, જેમ કે-આમનત્ત્વ આત્મા
 અવિવેક્ય વગેરે ધર્મો જિાનો છે અને આથી એ ત્રિગુણ્ય નથી. આમ ઉભય
 રીતે અન્વયન મહદ્ વગેરે તત્ત્વોમાં પણ અવિવેક્ય વગેરે ધર્મો વમે છે એ
 સ્પષ્ટ થાય છે

• અને આ દેકાએ વળી શક્ય થાય કે જે અવ્યક્તની સિદ્ધિ થાય તો પછી
 તેના અવિવેક્ય વગેરેની સિદ્ધિ સહજે આ તો અવ્યક્ત જ હજી અસિદ્ધ છે, તો
 પછી તેના ધર્મોની ચર્ચા જ નાપાયાજી ! આનુ સમાધાન હેતા કારિકાકાર કારિકાનો
 ઉત્તર ભાગ દહે છે કાર્ય દમિયા કલ્પના શુદ્ધોથી અસ્તિત્વ જેનામાં આવે છે
 તત્ત્વ વગેરેના શુદ્ધ પદ વગેરેમાં આવે છે તે જ પ્રમાણે સુખ દુઃખ મોહામકલ્પ
 જેનામાં આવે છે મહદ્ વગેરે કાર્યો આથી તે મહદ્ વગેરે કરણ પણ સુખ
 દુઃખ મોહામકલ્પ હોય જ નેત્રીએ અને એવું જે સુખ દુઃખ મોહામકલ્પ તત્ત્વ તે જ
 અવ્યક્ત-પ્રધાન-પ્રકૃતિ વગેરે નામે કહેવામાં આવે છે અને આથી અવ્યક્ત અને

તેના અરિવેશ્વિ, વગેરે ક્ષેત્રોની મિદ્ધ અનુમાન પ્રમાણથી મિદ્ધ થાય છે
 વેવેળ માટે આ કારિભાગ દોષોપાધનો વિવેક છપાતો છે. આ મા-સ્વરૂપ ત્રિગુણથી
 પર દોષને તે જ ઉપાધિ છે પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યો ત્રિગુણમય છે તેને આપને
 આ મા નથી. આમા સિદ્ધાન્ત કશું ઉપાધિ કે આપ દોષ શે નહીં આથી
 આમમિત જડ જ દેવ છે એ દેવ છે એવી સૂચના આ કારિકામાં મૂકે છે ॥૧૫॥

આ રીતે આ શંકા ઉદભવે છે ન્યાયશાસ્ત્ર અને વર્ગિક શાસ્ત્રના
 અનુયાયીઓનું એવું કહેવું છે કે-એવી માન્યતા છે કે યજ્ઞમાંથી વ્યક્ત ઉપત
 થાય છે પરમાણુઓ વ્યક્ત છે એ પરમાણુઓમાં તે તે જીવના અદૃશ્યુમર
 દિવા જન્મે છે અને એ દિવાથી તેઓ-એ પરમાણુઓ એકમીગત મૂલ્યે સમુક્ત
 થાય છે તે દ્વયલુક કહેના છે આ દ્વયલુકમાંથી અજક તેમાંથી અનુલુક અને
 એ ક્રમાનુસાર પૃથ્વી વગેરે સમગ્ર કાર્ય સમુદાય વ્યવસ્થા આરભ થાય છે
 ઉપરાંત કારણમાં જે-તે સમવાયી હાય તે કાર્યમાં પણ સમવાયી થાય છે
 આથી પૃથ્વીની વગેરેના પરમાણુઓમાં શુદ્ધતા મુજબ કાર્યમાં પણ સમાન જાતિય
 ગુણાન્તરનો આરભ કરે છે આથી પૃથ્વીની વગેરેના કારણના મુજબ કાર્યે કે
 વગેરેની ઉપત્તિ થાય છે આમ વ્યક્તમાંથી જ વ્યક્ત અને તેના મુજબની ઉપત્તિ
 થતી હોવાથી અપ્રામાણિક અન્યકને મિદ્ધ ક્રમની આવશ્યકતા જ નથી આમ
 અન્યની જરૂરનો જ જ્યાં છે ઉપાધિ એવી મક્કા થતા અન્ય જ છે એ સિદ્ધ
 કશું જોએ. આથી અન્યની પ્રમાણપૂર્વકની સિદ્ધિ કરતા કારિભાગ કહે છે-

મેવાતાં પરિમાણાત્ સમન્વયાત્ શક્તિ પ્રવૃત્તેષ્વ ।

કારણકાર્યવિભાગાત્ અવિભાગાત્ વિશ્વરૂપસ્ય ॥ ૧૫ ॥

કારણમસ્યવ્યયક, પ્રયતંતે ત્રિગુણતઃ સમુદયાય ।

પરિણામતઃ સલિલવત્ પ્રતિપ્રતિગુણાશ્રયવિશેષાત્ ॥ ૧૬ ॥

કારણ કાર્યના વિભાગને લઈને, સમગ્ર કાર્યનો સહારમયે કારણમાં વિગેભાવ
 થતો હોઈને, શક્તિમાંથી પ્રજ્વલિને લઈને પરિમાણને લઈને, સમન્વયને લઈને
 કાર્યોનું અન્યકારથી કારણ છે તે ત્રણે મુજબ પ્રવૃત્તિને વર્તે છે સમુદાયને
 સર્વાવસ્થામાં પ્રવર્તે છે કાર્યેક મુજબ અન્યને લઈને પાયા એ ને લઈને પાળીની
 માત્ર એકરૂપ મુલ્યે અનેકરૂપ પશ્ચિમ દ્વારા પ્રજ્વલિ થાય છે ॥ ૧૫ ૧૬ ॥

અર્થાત્ અન્ય પ્રમાણ દ્વારા સિદ્ધ થાય છે અન્ય અપ્રમાણિક નથી
 વિવેકના પ્રશ્નમાં શુદ્ધિને રૂપીને તો અન્યનું દોષ શે નહીં કેમકે અપ્રામાણિક
 વિચાર પરીણામે આપનારી થાય છે આથી આ કારિકામાં પાયા કારણ દ્વારા
 કાર્યોનું અન્યક નામનું જાણ છે જ એવું સિદ્ધ કરે છે. આપને એ પાંચે
 કારણો તપાસીએ.

મહત્વની માટી જૂલિ મુધીના કાર્યોનું-એટલું અન્યત્ર રૂપી કારણ છે કેમકે (૧) કારણસર્યવિમાગાન અર્થાત્ સામ્ય શાસ્ત્ર સકાર્યની છે ઉત્પત્તિ કે કારણ વ્યાપાર પહેલા પશુ કાર્ય કારણમાં હોય છે જ એમ માખ્યજાતની સ્વીકૃતિ છે આમ સકાર્ય સામ્યનો આલંબન છે કાર્યગાના સર્ગમાં હોનારા અગો જ પાડાર નીકળે છે અને પ્રકૃતિ તે અગો ને નિ “આ એલુ રારીગ-આ એના અગો” એવો આપણે વિભાગ કે પીએ છીએ અને અદર હતા તે જ અવરવો પ્રકૃતિને પાછા અદર અમાર્જિતા નેવ્યો છીએ. સમાર્જિતા તે અન્યત્ર બની વતય છે કાર્યગાનુ આ દશાત અહીં ઉપયોગી થઈ પડશે. એ જ પ્રમાણે કાગલુ અગ્રપ માનીના પિંડ કે મેલાની લગડીમાંથી ઘટ મુકટ વગેરે કાર્યો અદર હોઈને જ આર્થિભાવ પામતા હોઈને વિભજન થાય છે, તે જ પ્રમાણે કાગલુમા તરૂપે હોનાનું પૃથિવી વગેરે કાર્યો તે તે કાગલુમાંથી આર્થિભાવ પામતા હોઈને વિભજન થાય છે રથૂન જૂનો, સૂદમ તમારામાંથી, તમારાઓ અલકારમાંથી, અલકાર મહત્ત્વમાંથી અને મહત્ત્વ પરમ અન્યક્તમાંથી પ્રકૃ છે પશુ અદર હોઈને જ તેમાંથી તે પ્રકૃતના હોઈને, મૂળ કારણને અન્યક્ત તરિકે ધરે છે પરમ અન્યક્ત કારણમાંથી સાક્ષાત્ અગર તો પરપગએ અન્યત્ર તમામ વર્ગોનો વિભાગ છે તે આ જ એ અન્યક્ત નામનું મૂળ કારણ છે એ સચિત કરે છે

(૨) ઉપરાંત અવિમાગાનુ વૈશ્વવ્યવસ્થા એ અન્યક્તને સાધનારો બીજો હેતુ છે સહિકારે મૂળ અન્યક્ત કારણમાંથી પ્રકૃત અન્યત્ર મહત્ત્વ વગેરે કાર્યો પ્રત્યક્કારે ન્યારે લોચનમુખ બને છે ત્યારે પ્રતિભાવ ક્રમે પાછા અન્યત્રમા જ જઈને સમાપ્ત છે જે જેમાંથી પ્રકૃતે તેમાં જ તે ઉપા ક્રમે લીન થતા થતા મહત્ત્વ જેમાં લીન થાય તે અન્યક્ત છે એમ મનાત આપણે સ્વીકારુ જ પડે પ્રકૃતિનો બીજા કોઈ કારણમાં લય સંભવતા નથી. કેમકે તેમ માનના અનન્યથા હોય આવી નો અને અનન્યથા થતી હોય ત્યા અનન્યથા સ્વીકારી એ બુદ્ધિની દુરસ્ત અવસ્થા ન કહેવાય. આથી કારણમાં સર્વ કાર્ય હોઈને જ તેમાંથી કાર્યનો આર્થિભાવ અને તેમાં જ નિરાભાવ થતો હોઈને અન્યક્ત કાગલુ છે એમ સિદ્ધ થાય છે

(૩) ઉપરાંત અન્યક્તરૂપી કારણ છે એ સિદ્ધ કરેલુ ત્રીજુ કારણ છે શક્તિ પ્રદેશ ચ। અર્થાત્ કારણની શક્તિમાંથી જ કાર્ય પ્રકૃ છે અશક્ત કારણમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થત શક્તી નથી અને એ શક્તિ એટલે શુ ? કારણમાં રહેલી અન્યક્તનાથી મિત કાર્યની પ્રાપ્ત શક્તિ હોતી નથી. કેમકે સકાર્યવાનમા અન્યક્તના સિવાય કાર્યની કોઈ શક્તિ માટે પ્રમાણુ જ નથી. તેના ઉપાનન કારણરૂપ તનમા અને રેતીમા આટનો જ તો બેદ છે તનમા જ અનાગન અવસ્થામા તેન રહેલુ હોય છે, રેતીમા નહીં આથી કાર્યનું કારણુ અન્યક્ત છે

(૪) આ રીતે કાર્યનું કાર્ય અચકલ છે એ આમે એક ગ્રાહ થાય. ગણિત પ્રકાર અને કારણ કાર્ય વિમાન અવિમાન મદતનું જ પદ અચકલ છે એમ નિર્દેશ કરે છે તે પદ મદતનું કાર્ય પદ અચકલની ગિરિની શી રીતે? આ નકાતું ગ્રાહધાન કરનારો અને તે દ્વારા અચકલને નિર્દેશ કરનારો એથી હેતુ તે પરિમાણ એ છે પરિમાણને બદલે પદ અચકલ છે એમ નિર્દેશ થાય છે પરિમાણ એને પરિમાણ એટલે કે અચકલના મહદારિનેદા અચકલકારણવન્ત ૨ ગુણ ૧ તો પરિમાણના કારણે એનું એમા અનુમાન થઈ શકે છે મદત વગેરે મોટા અચકલની કાર્યસાધના છે ફરી રીતે? તો અચકલ હોઈને જેને અચકલ તે તે અચકલ કાર્યસાધના ના છે જેમકે ધર્મ આ અનુમાને પણ અચકલની નિર્દેશ થાય છે ધર્મ વગેરે પદો પરિમાણ છે અને મૂલ્ય વગેરે અચકલ કાર્યસાધના પ્રત્યક્ષ છે અને કાર્યની અચકલ અચકલ તે કાર્ય જ છે એ તો અનેક વખત કહેવામાં આવ્યું જ છે તો જે મદત નામના કાર્યનું કાર્ય તે જ પરમ અચકલ અને અચકલ કાર્ય કાર્યમાં પ્રમાણિતતા નથી.

(૫) આ ઉપરાંત સમગ્રવાર નામનો હેતુ પણ અચકલને નિર્દેશ કરે છે નિર્દેશ વસ્તુઓની સમાનતા એને સમાનતા અચકલના વગેરે કાર્યસાધના હોઈ વગેરે પદોમાં સુખ-દુઃખ-મોહની સમાનતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે અને જે જે રીતી સમાનતા હોય તે તે સમાનતા અચકલ કાર્યસાધના હોય છે જેમકે માની મોનું વગેરે સમાનતા થા સુકુટ વગેરે પદોમાં માની સોનું વગેરે અચકલ કાર્યસાધના હોય છે આથી કાર્યનું અચકલ એનું કાર્ય હોય છે એ નિર્દેશ જ છે.

આમ અચકલને નિર્દેશ કરી હવે ત્રીજી પ્રકૃતિનો પ્રકાર વસ્તુવે છે કે ' પ્રવર્તે પ્રવર્તે ' એને પરિણામ પાગવાના અચકલના છે આથી વિના પરિણામે પ્રકાર પણ તેઓ રહેતા નથી તો પ્રત્યક્ષ વેળાએ પણ ગુણો એકસાથે પરિણામ પરપદ અનુભવે જ છે અર્થાત્ પ્રત્યક્ષમાં સત્ સત્વરે રત્નેશુ રત્નેશુરૂપે, તમેશુ તમેશુરૂપે પ્રત્યક્ષમાં પણ પ્રવર્તે જ છે અને આથી પ્રવર્તે પ્રવર્તે એમ કારિમાર કહે છે.

આ ઉપરાંત સહિતને એની પ્રકૃતિનો અચકલ સમગ્રવાર એ હેતુ આપે છે સમય સદય સમય અર્થાત્ સમાય એટલે સમય આવી સમય ગુણો વચ્ચે મુખ્ય ગોણુ લાભ વિના ન સભવે અને ગુણપ્રધાન લાભ વિષયના વિના ન સભવે અને વિષયના પણ તો જ સભવે જે ગુણો પરસ્પર ઉપાધે કે ઉપાધિ ન થતા હોય અર્થાત્ સહિતને ગુણોની ન્યૂનાધિક અચકલની વિષયના હોય છે અને આમ મદતથી લાભે ગુણો વર્તે એ જ એમની બીજી પ્રકૃતિ છે.

અને અર્ધ એક રામ થાતો હોય એ ૩૫ છે તો એમના શુભની પ્રગતિ
એ ૩૫ ન હોય હોય એ તો તેમની જો એ પ્રગતિ શ્રી રીતે તેમને ને ?
પરિણમન મન્દિરનું મન્દિર એમના એમના મન્દિર છે જ મન્દિરની ૫૫ પા ની તે
એમના ૫૫ ૫૫ છે ૫૫ તે ૫૫ની જમિના જુના જુના રિતરના સમયમા આવે
છે નાનીએ ના અર્ધ આમની આમના વર્ગેના ફળના મ્લેષે પરિણમ
પામુ તે પાની મીઠુ ખારુ, ખાતી પુત્રુ ૫૫ ૫૫ ૫૫ છે તે જ પ્રમળે
એ એક મુખના સમયને લાગે પ્રમાણ મુખના આમને અર્ધમાન શુભ
પરિણમના એ જ આવે છે એ જ વાતને પ્રતિ પ્રતિ ગુણાધ્ય વિનાયક એ
શુભમા નામુએ છે આમ અર્ધમાની મિદિ પ્રમાણિક છે અને તેની પ્રગતિને
પ્રાર પશુ હુદિ ગમ્ય છે

* * *

(૧૩)

અર્ધમાની મિદિ એક અર્ધમાની મિદિ ઉપર સામ્ય આમા ધોય મદ્ય
અર્ધમાની મિદિ મિદિ એ જ આવે છે એ જ વાતને પ્રતિ પ્રતિ ગુણાધ્ય વિનાયક એ
શુભમા નામુએ છે આમ અર્ધમાની મિદિ પ્રમાણિક છે અને તેની પ્રગતિને
પ્રાર પશુ હુદિ ગમ્ય છે

અર્ધમાની મિદિ અને તેની પ્રગતિ મન્દિરની પશુ પ્રમાણ એ જ છે એ
અર્ધમાની પ્રગતિ કયા પ્રમાણને છે ? પુત્રને માટે તો એ હોય શકે નહીં કેમકે
પુત્ર છે એમા પ્રમાણ શુ ? ને પ્રમાણપૂર્વક પુત્રની-આમાની મિદિ થતી હોય
તો પ્રમાણની પુત્રાર્થે પ્રગતિ સમજ સમય આ સમયને નિગમ્ય ક્રમતા પુત્રના
અર્ધમાન માટે પ્રમાણથી જરૂર મિદિને આમાને છે માનવ મિદિ પોતાના
અર્ધમાન પ્રમાણે સુખમાની અર્ધમાન સુધી જઈ શકે છે એ જ માનવ મિદિ
પ્રમાણની સુખમાની પશુ સુખમાન અને સુખમાન એવી આમા અને પરમામાની
જમિન સુધી પોતાની સમી નથી અને પ્રમાણને કે તેના જ કેમકે એકાદ તત્ત્વને
આ માનવ તરિકે પોતાની તેમા તમય અર્ધમાન મિદિના ગુણિમા મદ્યના રહે છે
અર્ધમાન મિદિ મિદિના ગુણિમા ફળાર્થેના સેના હોય મદ્ય સુખમાની અર્ધમાન
સમા પુત્રની હોય માટેના પ્રમાણે આમા એ હોય પત્રની મરિમના નિયમ
છે પ્રમાણ-પ્રમાણ આમાને મદ્ય છે —

સઘાતપરાર્થવાત્ ત્રિગુણાદિવિપર્યયાત્ અધિષ્ઠાનાત્ ॥

પુરવોઽસ્તિમોસ્તમાવાત્ કેવલ્યાર્થ પ્રવૃત્તેષ્વ ॥ ૧૭ ॥

સઘાતન ત્ર મરથે જ હોઈને ત્રિ ગુણિમા આમાને છે એને, અધિષ્ઠાત ૫૫ ને
હોઈને એકાદ મરથે હોઈને તથા કેવલ્યાર્થ માટે પ્રગતિ હોઈને અર્ધમાની મિદિ એવા
પુત્ર-આમા ૫૫

અર્થાત્ અચક્ત વગેરેથી યનિરિમ્ત-ભિન્ન એવો પુરુષ છે અને તે એક નહીં પણ પાંચ પાંચ પ્રમાણેથી સામિત થઈ શકે છે અને સામિત થતી વસ્તુ પ્રમાણિક જ હોય આથી પુરુષની અસ્તિ તિરે કાર્ત્ત શક્ય નથી. તો એ પાંચ હેતુઓ ક્યા ? અથમર કહે છે—(૧) સઘાતપરાર્થવાત અર્થાત્ ‘હું છું’ એ તો જોતો અનભવ જ છે હું છું કે નહીં-એવો કાર્ત્તને સસન નથી હોતો આ કા છે હોનારા એવો પુરુષ અચક્ત વગેરેથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે એ જ સિદ્ધ કરેલું રહે છે આથી અચક્ત વગેરેથી ભિન્ન પુરુષ છે એ સામીત કરના આ-અધાન માત્ર પરાર્થે જ હોય છે-સ્વાર્થે નહીં એ હેતુ આપે છે ન્યા ન્યા સઘાત ત્યા ત્યા તે સધાન પરાર્થે જ-યોનાનાથી કાર્ત્ત ભિન્ન તે માટે જ-તે હોઈ શકે છે એવો નિયમ જોવામા આવે છે સઘાત એટલે અનેમ્નુ મિત્રીભાનુ અચક્ત મહદ્ અહમર વગેરે પરાર્થે જ છે યોનાનાથી ભિન્ન એવા પુરુષને માટે જ છે કેમકે એ ના સધાન જ છે સહન હોનાને લાગે સચન આસન વગેરેની માફક મુખદુખ મોહ સ્વરૂપ હોઈને અચક્ત મહદ્ વગેરે બધાન સઘાતો જ છે સઘાત માત્ર પરાર્થે જ હોઈને શરીરાદિ પ્રકૃતિ સુધીના બધાવ તદ્વાનો સધાન મેળો એમનાથી ભિન્નને માટે જ હોઈ શકે એ જો ભિન્ન તે જ સામ્યનો પુરુષ.

કદાચ નિરકુશ તર્ક અહીં આ જાકા જન્માવે સચન વગેરેનો સઘાત, સધાન અવરૂપ શરીર તે માટે જ જોવામા આવે છે અચક્ત વગેરેથી વ્યતિક્રિત આક્રમાની પ્રતિ તેઓ પરશ્વ નથી. આથી સધાન કાર્ત્ત બીજન સધાનને સારું હોઈ શકે એની પોષિધિનિ કેમ ન હોય. તે અસહન આ માને જ સમર્પિત કરે છે એમ કેમ જાણવું ? આથી બીજો હેતુ આપે છે—ત્રિગુણાદિવિષયવાત અભિપ્રાય એ કે જો અધાન બીજન સઘાતને માટે હોય તો બીજને વળી રીતને માટે અને રીતને વળી ચોધાને માટે જ હોઈ શકે આમ જિમ્લા તો અનરુધા હોત આવે અને ચરુધા હ વસતોતર દેહારી હોત તો પત્રી ફોકટનુ વાણુતુ નાણુ છે ન્યા ન્યા સહનપણ એટલે કે સધાન ત્યા ત્યા પરાર્થત જ હોય છે આથી અનરુધાના લેરે આક્રમને અધાનથી ભિન્ન માન્યે જ છટેકા અને એમ સ્વીકરતા એ આત્મા ત્રિગુણુ રહિત છે, અવિવેકી છે અવિપ્રાય છે, અસામાન્ય છે, એવું છે અપ્રસરુધર્મી છે એ ગ્રીધરનુ જ ગદે {અને એ જ યોગ્ય છે કેમકે ત્રિગુણુ વગેરે ધર્મો સહનપણથી વ્યાપ્ત છે એ સહનપણુ જો આ આત્મામાં નથી, તો પત્રી, ન્યા આનણુપણુ જ નથી ત્યા “કં શાખ્મનો આ આનણુ” એવું સિદ્ધાન્ત સ્વયમેવ હર્મિય પામે તેમ આક્રમામા ન્યા સહનપણુ જ નથી ત્યા ત્રિગુણુ વગેરેનો ધમર સ્વયમિદ્ધ જ યાવ. આથી આત્મા અત્રિગુણુ અવિવેકી વગેરે છે એમ જ્યારે ગાયર્થ લેતો છે ત્યારે આ મા છે અને અસહન છે એ જ એનો અભિપ્રાય હોઈ શકે.

(૩) પુરુષ છે એ સંધિષ્ઠાનાર નામના હેતુથી પણ સિદ્ધ થાય છે રથ ઉપર જેમ સાચી સવાર થાય છે તેમ ત્રણ મુગો અને એની મતનિ ઉપર આત્મા સવાર થાય છે ત્રણ મુગો ઉપર મચ્છર થતો હોયને તેમનાથી બિના એવો આત્મા છે એમ સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ જે જે કાર્ક મુખ દુખ મોહથી બંધન હોય તે ત્રણ પોતાનાથી બિન્ન એવા કાંઈ બીજાથી અધિનિયત નેરામાં આને છે, રથ વગેરે જેમ મારથીથી તેમ અને આ શુદ્ધિ વગેરે બહુ મુખદુખ મોહાત્મક છે આથી તેના ઉપર પણ સવાર થનારો દોષો જ નોંધે એ નો અધિનિય થાય છે તે જ પુ. ૧ છે અને તે જ ત્રણ-સથી બિન્ન એવો આત્મા છે

(૪) ઉપનામ મોહમાત્રાત્ એ એવા હેતુથી પણ પુરુષસિદ્ધિ થાય છે મોખા નામ બોધ એવા મુખદુખ અને મયવે છે બોધ એવા મુખ અને દુખ-અનુભવ અને પ્રતિ, ન વેળ જણુ જણુ દીઠ અનુભવમા આવે છે મુખ અને દુખનો અનુભવ જનાર તેમનાથી બિન્ન જ હોવો જોઈએ મુખ મુખને માટે નથી, તેના ભોગવનાર માટે છે દુખ દુખને માટે નથી, તેના ભોગવનાર માટે છે શુદ્ધિ વગેરે પાંચો મુખદુખ રૂપ છે અને આથી તેઓ પોતાને માટે નથી પોતાનાથી જુદા કોઈકને માટે હોય છે કેમકે સ્વમા તો અની વૃત્તિ વિરાધી છે અગ્રી પોતાના ઉપર પોને ન ફરી ગઈ આમ સ્વાત્મામા વૃત્તિ વિગેધ થનો દોષને મુખ દુખાદિથી બિન્ન કોઈ પુરુ. દોષો જ નોંધે અને છે અને તે જ આત્મા છે

(૫) ઉપતાન પુ. ૧ છે એમ પાત્મો હેતુ “કૈવલ્યાર્થ પ્રવૃત્તયઃ” બનાવે છે સિદ્ધિ શાસ્ત્રો અને મહર્ષિઓની પ્રશ્નના માટે પ્રવૃત્તિ જોવામા આવે છે ત્રણ પ્રકારના દુખોનો આત્મિક પ્રશ્ન એને દૈવ્ય એવું દૈવ્ય શુદ્ધિ વગેરે પાંચોનું હેતુ ન ગઈ કેમકે તેઓ તો સ્વય દુખાદિ સ્વરૂપ છે જેનો જે સ્વભાવ તેનો તેનાથી વિરોધ ફરી રીતે કમવાય તેમનાથી બિન્ન અને અનસ્વરૂપ આત્માનો તેમનાથી વિરોધ સંપાદિત કરવો શક્ય બને અને દિવ્યર્શનવાગા શાસ્ત્રો અને મહર્ષિઓની દૈવ્ય માટે આદિકાળથી પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે આથી શુદ્ધિ વગેરેથી બિન્ન આત્મા છે એમ નિર્મોહપણે સિદ્ધ થાય છે

અર્થાત્ આ તારિકા સદ્શુદ્ધિના દિગ્ગિજયની કારિકા છે આ પાને હેતુઓનું તત્ત્વ અવગણના અનાત્માથી બિન્ન એવા આત્માની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ કરે છે અને આત્મા છે એમ જે અતરના બ્રહ્મણથી ખાતરી થાય અને છે એવો આત્મા આ બધાથી જુદા છે એમ ખાતરી થાય તો અપ્રમાયે સસારબાહી નિગતિ શક્ય બને તો જ મોહમા અધ્યા ઉપજે તો જ સંકારમાં જ રમતુ

નોર્મએ એ સમગ્ર તો જ જીવમાં આનન્દ છે એ ખબર થાય. આત્મા જ
જે ન હોય તો આ વિશ્વની સમગ્ર માળખું ન સમગ્રની રક્ષાય. આત્માની
અસ્તિ સ્વીકારતાં વિશ્વનું અસ્તિ સમગ્ર જાય છે. છે એવા આત્માને પ્રત્યક્ષપાત્રી
આપણે જાણી સમજીએ તો કેવું સારું ?

(૧૪)

આત્મા છે એ વ્યવસ્થિત રીતે અને પ્રામાણિકપણે સમગ્રનું હોયું નોંધવું.
એ સમગ્ર અને સ્વીકારાય પછી આપણું ચિત્ત એક ઝડપે આગળ જાય છે.
આત્મા છે તો તે આત્મા જવાંય શરીરમાં એક છે કે શરીર શરીર તે બિન્ન
છે ? આનો સંશય સ્વાભાવિક છે. અને પ્રશ્ન પણ ખૂબ અટપટો છે. વેદાન્ત કેહે
છે કે અનન્ત શરીરમાં એક જ આત્મા છે. સાંખ્ય કહે છે કે શરીર શરીર
આત્મા જુદો છે તો બે વિરોધી વાતનો સમન્વય કાં ? જન્મેની વાતમાં ઉપરથી
વિશ્વ દેખાય છે ખરો પણ તે વાસ્તવિક નથી. એક જ આત્મા છે. અને અનન્ત
પ્રકૃતિ હોવામાં તે અનન્તરૂપે ભામે છે છતાં ઘટપટમાં બિન્ન એવા સાંખ્યનો પણ
આત્મા જે સાક્ષાત્ કરીશુ તો આ બે કે જગ શાસ્ત્રની પ્રતિબોધો જ બેઠ બનાવે
છે, તત્વનો નહીં એ સમગ્રનો. સાંખ્ય શાસ્ત્ર જે પ્રકારનો પ્રતિશરીર બિન્ન આત્મા
દર્શાવે છે ત્યાંથી વેદાન્તની આત્મિકતાની દૂર શરૂ થાય છે. તત્કાલાની નિસરણીનું
સાંખ્ય જે પહેલું તો વેદાન્ત અન્તિમ પગથિયું છે. બાકી તાત્વિક બેઠ અનુભવ
બુદ્ધિએ સ્પેષે નથી એ સમગ્રનો. અને આથી એ અર્થ-અર્થને ન છેડતાં
એટલે કે એને અનુભવ બુદ્ધિ ઉપર જ ચક્રાસ્થાની રાહ નેત્રાં સાંખ્ય શાસ્ત્રનો
આ શંકા ખરેખર શો નિર્ણય છે તે નોંધવું. સામાન્ય રીતે અકાલ્ય એવા હોયો
દ્વારા આત્મા શરીર શરીર લિપ્ત છે એમ દર્શાવતાં આત્માર્થદેવ કહે છે કે:-

જન્મમરણકરણાનાં પ્રતિનિયમાદ્, અયુગપત્ત્યુત્તેજઃ ।

પુનરવવૃત્ત્યં સિદ્ધં ત્રિગુણ્યરિપર્યયાત્ ચૈવ ॥ ૧૮ ॥

જન્મ, મરણ અને કરણોની વ્યવસ્થા આત્મા એક હોય તો ન થતી હોઈને
તેમજ એકી વખતે પ્રવૃત્તિ ન થતી હોઈને અને ત્રિગુણના વિષયને લઈને પુનરવ
વૃત્તિ સિદ્ધ જ ॥ ૧૮ ॥

અર્થાત્ આત્મા એક નથી પણ ઘટ ઘટ તે જુદા છે. પણ જુદા જુદા
આત્માઓ પણ સ્વરૂપે એક જ છે અને આથી પુનરવૃત્તિ જન્મ-અનોક્ષર દેવગ
વ્યવસ્થા પૂરતું જ છે એમ મુખ્ય થાય છે. તો શરીર શરીર આત્મા હો જુદો

એ કેમ બન્યું? પણ મહા આપના મંદ છે - જન્મમરણ ચરણાનો પ્રતિભિમાન
જ મ એટલે અપૂર્વ દેહ દર્શન મન આદિકા શુદ્ધિ વેનાઓની સાથે આ માનો
અનિમિત્ત પશુ પુરુષની કાંઈ એ પશિયામી અસ્થા નથી કેમકે પુરુષ તો
અપિજાગી છે મીમંસા એવા તે દેહ સંગેનો પશિયાગ એટલે નગણુ પણ
મગણુ એને પુરુષો વિનાશ નથી કેમકે પુરુષ તો ફરસ્થતિય છે મરણુ એટલે
શુદ્ધિ તરેર આત્મજીવ માનો આ જ મ મગણુ અને મગોની વ્યવસ્થા
પુરુષને એ જ હોત તો સજ્જી શક્તી નથી. ને એ જ આત્મા હોત તો
મેમના જ મે જો જ મ લેત, એમના મરો સૌ મરી જાત એ ના અધાપાગે
મૌ આપના થાત એકા ગાડપો મૌ ગા। થાત પણ આતુ જોરામા આવતુ
નહી એ જ મે તો ખીતે ની નિ મરે છે એ મરે તો ખીતે નીરતે જન્મે
છે અને એ દેખે તો ખીતે તેને પુરુષ વિના પણ આપનો દોષ શકે છે।
પ્રતિ શરીરમા આ મા ખિત માનીએ તો જ વ્યવસ્થા થઈ શકે છે। માટે આ મા
અને છે એ નથી.

વળી એ જ આત્માને દેહાદિ ઉપધિના જે વેનાની માફ વ્યવસ્થા
માનવી શક્ય નથી કેમકે ઉપધિએ જે જ મ મરણુની વ્યવસ્થા સ્વીકારીએ તો
હાથ-વગેરે ઉપધિના બંદે પણ જ મ મરણુની વ્યવસ્થા સ્વીકારી રહે પણ
તેવુ તેવામા નથી આતુ દેહનો હાથ વ્યાપ્ય તો તેથી તે મરો એમ જોરામા
આવતુ નથી। આથી વેનાની વ્યવસ્થા શક્ય નથી।

વળી આ મા પ્રતિ શરીર જુદા છે એ વિરાતની સામિતી માટે ખીજુ
મરણુ આપના મંદ છે કે મરુગણ પ્રજાતિ પ્રતિ એટલે પ્રજાતિ અને યદાપિ પ્રજાતિ
અત મરણુવર્તી જ છે જા ઉપધારે પ્રજાતો એ મરણુ અર્થત આત્મા જે
એક જ હોય તો એમુ શરીર પ્રજાત મરે તો સૌના શરીર પ્રજાતમાન થવા જોઈએ
પણ એક પ્રજાત કરે નિગત ત્યારે ખીતે નીરતિ ધોરતો જોવામા આવે છે।
એ જ આ મા હોય તો એકી વખતે તે અનેકને ચલાવી શકત. પણ તેવુ
જોવામા આવતુ નથી. આ મા અને છે એમ પ્રતિએ તો એ હોત નહોતો નથી.

ઉપરાંત આ મા અનેક છે એ ત્રૈગુણ્યવિવચાન નામના હેતુથી પણ સિદ્ધ જ
છે ત્રણ ગુણુ એટલે ત્રૈગુણ્ય ત ત્રૈગુણ્ય તો વિપર્યય એટલે સત્ત્વિક વગેરે જોડે
ઉત્તમ મધ્યમ અધમ ભાવ રૂપે પ્રાણીનુ વૈવિધ્ય દુનિયામા કેનાક હોવો સત્ત્વ
ભરપૂર હોત છે કેટલાક રતે ભરપૂર હોય છે કેટલાક તમો ભરપૂર હોય છે ચોગી
અને દેરાક્રિયા એ સાત્ત્વિક મનુષ્યો રાજસ પશુને તામસ આ જાતુ
ત્રિગુણુ તામીય ન હોત જે પદા-આ મા એક હોત તો જે પુરુષ અનેત્વ
સ્વીકારીએ તો જ આવે રહે માટે પુરુષ જકુવ સિદ્ધ જ છે સાધ્ય નથી.

આ કારિકાથી મનમાં ચોંટાળો ન દે. પુરુષો નાના છે પણ પ્રત્યેક પુરુષનું સ્વરૂપ એક સરખું જ છે. આથી નાના માનીએ તો પણ સ્વરૂપનું તો સૌમાં એક જ જ છે. આથી પોતાના સ્વરૂપ વિશે જે અજ્ઞાન જાણે તે સૌના સ્વરૂપ વિશે નિરાંત થશે અને આત્મસ્વરૂપનાં જ્ઞાને જ એક જ નાનાં જોઈ શકશે. જ્યાં મુખી એક જો અનુભવ ન થાય ત્યાં મુખી નાના જમાં માનવું એ જ તત્ત્વાનુકૂળ તો સમ્ય છે.

(૧૫)

સિદ્ધ કરેલાં પુરુષાનુભવ પછી એ પુરુષનું સ્વરૂપ શું છે એના ધર્મો કયા છે એ જાણવું વિવેકમાન માટે ઉપયોગી છે. પુરુષના સ્વરૂપજ્ઞાનમાં તો અનિરુદ્ધ આનન્દની પ્રાપ્તિ છે. એ સિવાય આધેશો અધારમાં સમાડવું જ રહેશે. તો વિવેકજ્ઞાનને ઉપયોગી એવા એ પુરુષના ધર્મોનું નિરૂપણ કરતાં મંથકાર કરું છે:—

તત્સમાચ્ચ વિપર્યાસાત્ સિદ્ધં સાક્ષિત્યમસ્ય પુરુષસ્ય ।

કૈવલ્યં માધ્યસ્થં - દ્રષ્ટૃત્યમકર્તૃમાવશ્ય ॥ ૧૬ ॥

આ ઉપરાંત પેલા વિપર્યાસને લઈને આ પુરુષનું સારીપણું કેવલ્ય, માધ્યસ્થ, દ્રષ્ટૃત્વ અને અકર્તાત્વ પણ સિદ્ધ થાય ॥

અર્થાત્ સ્વરૂપનાં યથાર્થ આશોચ્છન્ન કરતી આ કારિકા તો એવોર્ધાનિ માટે આ માર્ગે અખૂટ પાથેય છે. પોતાનાં સ્વરૂપનાં આ ધર્મોનો ધાગણ, ધ્યાન, સમાધિ દ્વારા આપણા અંતરમાં ગાઢ નિશ્ચય થઈ જાય તો જીવજાતી મનનાથી ગમેશે જ મંડાય । આત્માના આગવી કારિકામાં આપેલા ધર્મો ઉપરાંત આ કારિકામાં વર્ણવેલા ધર્મો પણ છે. તો એ કારિકાને યથાર્થ સમજવા મન કરીએ.

“પેરો વિપર્યાસ” એટલે જે કારિકામાં આત્મા અવિચલ, નિવેડી, અવિપ્રય, અસાધારણ, ચેતન અને અપ્રસવધર્મી કલો હતો તેનો અહીં ઉલ્લેખ જાણવો. એ વિપર્યાસ એટલે કે વ્યક્ત, અવ્યક્ત કરતાં એની વિશ્લેષણાને લઈને એ અજ્ઞામાં સાક્ષીત્વ વગેરેની સિદ્ધિ થાય છે તે પૈકી ચેતનતા અને અવિચલતાને લઈને આત્માનું સાક્ષીત્વ સિદ્ધ થાય છે. ચેતન દેખ તે જ દૃશ્ય થઈ શકે. અને સાક્ષીને તો વિષય જતાવવો પડે જેને વિષય જતાવવો પડે તે સાક્ષી કહેવાય, જેમ વ્યવહારમાં વાંટી અને પ્રતિવાદી, વિવાદસ્ત વિષય સાક્ષીને જતાવે છે તેમ પ્રકૃતિ પણ પોતાનું પૂર્ણ અસ્તિત્વ જુવે જતાવે છે અને આથી પુરુષ સાક્ષી છે. અચેતન કે વિષયને કોઈ વસ્તુ જતાવી શકતી નથી અને આમ ચેતનને લઈને અને અવિચલતાને લઈને પુરુષ સાક્ષી ॥ અને આવી જ દૃષ્ટા પણ છે.

ઉપરાંત અનિશ્ચયને જાને જ પુરુષમાં દેવ્ય છે ત્રણે પ્રમાણનાં દુખોનો અન્યથા અન્ય એટલે દેવ્ય, અને એ તો પુરુષમાં અજ્ઞાનરૂપે જ રોય છે કેમકે પુરુષ અનિશ્ચય છે. એટલે કે મુખ દુખ મેદ મદિત છે. એ અનિશ્ચયને જાને જ એની મખમલા પગ સામિત થાય છે. મુખે તુલ્ય થતા મુખી અને દુખે તુલ્ય થતા દુખી મખમલ ન જાતી સદે તે બંને વિનાનો રોય તે મખમલ. અર્થેનું ઉપાનિષદ અને આ ઉપાનિષદ રીડિંગ અને અપ્રમદશર્મિયાને લાગે પુરુષ અનિશ્ચય છે.

અર્થેનું આ કાન્દિમાં આપણે મમત્વું શુ ? આત્મા વિશે મનની સાથે મમતાન ન જવાની ગતિ આ કાન્દિમાં છે અથવા જેવો મિદ્ધ થતો રોય તેવો જ તેને શીકાવો ને. એ બે નદી સ્ત્રીગતિએ તો જુલમી સેવાથી જીવન સમડી મળ્યું અથવા આગુપ્તે છે, જુલમી નદી અને અથ તો સમ્ય રોહને જ પ્રાચીન કે વાણી નથી બનતું એ મત નીતિ અને તજુ રોય છે આ મામા તજુ શુભો નથી એ નિર્ણય છે આથી વ્યક્તાગમનથી રિવેજી-જુલે છે જુલે દોર્નને એ રિવેજ નથી. અમાનાજુ છે અને એમરૂપ છે એમાથી કાર્ જન્મતુ નથી । આવો છે આમા અને એ એવો જ રોહને એના ઉપથી જ બીજાન ધર્મો નક્કી થાય છે. માતી રોય તે સામ્યના શુભેરથી અધિપત જ નહે દશ્ય રોય તે દશ્યના સ્વરૂપથી અણુમોલ્યો જ નહે પ્રતિનો દશ્ય અને સાક્ષી પુરુષ પ્રકૃતિના અનન્ત નામથી મત અધિપત જ નહે છે એને પણ તે સ્વરૂપે પ્રકૃતિમય બની જતો નથી અને એ મુખ સ્વરૂપ જ છે મુખ એ આત્માતુ નિર્ગરૂપ છે દુખ ઉપારિ છે મમતા એ નિર્ણય રોહને એનામા પ્રિયિ દુખનો અમાર જ છે । અને આથી દુખની ચીસ એ અજાનનો વાયરો જ છે । આત્મામા સ્વરૂપે સામ્યની નિરન્ત પીણાચાન માતુરી જ છે દુખના તરંગેના મુગે એ સારીગમની અનામનતુ જ પરિણામ છે સ્વરૂપે જ આત્મા મધ્યસ્થ છે પદપાન એની વિનિ છે તરંગ્યતા એની નિગમિયિ છે મુખદુખની સાથે તદૂપ થઈ જવાની જુડી છે એ અકમાને લાચાર બનારી કે છે અકપમા નાચાની દેવ પાડી રોય તેને માટે માધ્યમ જ અપદપાની વર્તન જ ફો. સદગ્ર ઔત્પતિન્ય-પ્રકૃતિના અનુક્રમ પ્રતિફલ આવેગોમા એક સાથે પણ મગી જતુ એ બેબાની છે, પ્રમાણની જીવન છે તરંગ્યતા ઉપાનિષદ-સાગ્રેવાદિથી પર થઈને જીવનમા આસન જમારવાની મહા કળા આત્માના આ ધર્મને સમજનારને સિદ્ધ થાય છે ઉપરાત વ્યક્તાન્યકતથી વિવરણ-ભિવર્ણ કર્તવ્ય ફળ નથી. અપ્રમત્તીબોને કર્તાપણુ કરો પીણુ નથી કર્તા તો મદદ વગેરેનો સઘાત છે બોગો આમા તે એની જાનનાને લાઇને પારકાં પાપને પોતાના ઉપર સચકી લે છે આથી એને જન્મમરણ વગેરેની

વેળા બોગવતી પડે છે! એ પાશ્વરી મેત્રીનું કૃપા છે. અને જે સ્વરૂપે જ આ છે તે સ્વરૂપે જ અબોક્તા છે! આથી બોગવતી બ્રૂખનન્સ આત્માને માટે કુદ નથી. એ નિહિત છે. અર્જુન દોષને અબોક્તા આત્મા પ્રાકૃતિક બ્રૂખ તરસ મળમાં રિપય હોઈ શકતો નથી. વ્યવહારમાં આપણે આ બધું આપણા નિ બૂલીને, વર્તિએ છીએ. અને આથી સુખ માટે સન્નિવેશ આત્મા દુઃખાતુર સિવાય કશું પામતો નથી. આમ આ કારિકા, વિચારસમાધિમાં પ્રેરે તો ક્રેયોદો થાય એવી છે. ॥ ૧૬ ॥

*

*

*

(૧૬)

વિવેકમાં ઉપયોગી થાય એવા આત્માના ધર્મો જોવાં એ જોતાં મનનશીલને આ શંકા થયતો સંભવ છે. “હું જાણું છું” અને “હું આ કરું” છું” આવી વૃત્તિ જોવામાં આવે છે. એવી વૃત્તિ દષ્ટા અને કર્તા એક જ હોય એમ સૂચવે છે. જે જાગે છે તે જ દષ્ટે છે અને તે જ કરે છે. તો જ્ઞાન-મજ્જા-અને કૃતિ એ ત્રણેનું સમ્બંધાધિકારણ છે. આ અનુભવસિદ્ધ વાત આ સાંખ્યમંત્રમાં બધે-એસતી નથી, કારણ કે સાંખ્યમંત્ર પ્રમાણે તો જે ચેતન છે તે કર્તા નથી, અને જે કર્તા છે તે ચેતન નથી. પુરુષ ચેતન છે. શુદ્ધિ પગે કર્તા છે આમ જાણકાર અને કરનાર જુદા છે તો અનુભવમાં માનવ કે સાંખ્યની અદ્ધર જેવી લમણી વાતમાં વિશ્વાસ મૂકવો. સૌ અનુભવમાં જ કુદતી વિશ્વાસ મારે આ શંકાનું સમધાન કરતાં અંધકાર દહે છે—

‘તસ્માત્ તત્ સંયોગાદ અચેતનં ચેતનાવદ્ इव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृशेषेऽपि तथा कर्ता इव भवति उदासीनः ॥ ૨૦ ॥

તેની તેના સંયોગને લઈને અચેતન છતાં પેશ શુદ્ધિ. પગે, ચેતનાવાળું હોય એમ લાગે છે અને તે જ રીતે અચેતનું મૂર્તિવ છતાં ઉદાસીન પુરુષ જાણે કર્તા જેવો હોય છે ॥ ૨૦ ॥

અર્થાત્ જાન અને કૃતિનાં અનિકરણ-આશય એક નથી. ‘હું જાણું છું’ એ વૃત્તિનો આશય આત્મા છે હું કરું છું એ વૃત્તિનો આશય શુદ્ધિ છે. આમ બંનેનું કર્તા જુદું છે. અને એ વાત તો શુદ્ધિપૂર્વક આગળ સિદ્ધ કરીને જ આગા છે કર્તા શુદ્ધિનું જ હોઈ મોકે છે કેમ કે એ નિર્ગુણ છે, પશ્ચિમી છે. જાન-એ ચેતનાર્થ જ છે અર્થાત્ ચેતન પુરુષ નિર્ગુણ છે, અપનિર્ગુણી છે, મારે તે દદા છે, અકર્તા છે, એવી શુદ્ધિએ દ્વારા આ વાત અગે અપદ નિર્ગુણ અપાયો જ છે, જ્યાં અનુભવને આગળ લાવિને જે વાત. કરનામાં આવે તો

પ્રધાનનું પુરુષ પડે જે જ્ઞાન તે જ્ઞાન માટે પ્રધાનને પુરુષની અપેક્ષા છે આમ પ્રકૃતિ બોલ્યા છે અને બોલ્ય પ્રકૃતિ બોલ્યા વિના ન સહાવે આથી પ્રકૃતિને પુરુષની અપેક્ષા રહે જ

અને એવી જ રીતે પુરુષને પ્રકૃતિની અપેક્ષા રહે છે અને એ અપેક્ષા તે જિવનની છે પ્રકૃતિ અને પુરુષ સ્ત્રી પુરુષની માર્ગ જ માનો એથીજમા મેગજેય થઈ ગયા છે આથી પ્રકૃતિગત દુખનય પુરુષ પોતાનામા માની લે છે માની લેનો દોષને તેમાથી છુટકાને જિવન થકાને અતથી પ્રાર્થે છે અને એ જિવનમાવો આમાર છે પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચેની વિવેચ્છ્યાનિ વિવેચ્છ્યાનિ એ પ્રકૃતિની જ અનિચ્છા—શુદ્ધ માલિક અવસ્થા છે વિવેચ્છ્યાનિ પણ છેવે તો પ્રકૃતિનો જ વિકાર છે અને આમ વિવેચ્છ્યાનિનો આધાર પણ પ્રકૃતિ કે પ્રધાન જ હોઈને પુરુષને તેની અપેક્ષા રહે જ છે અને એ સંયોગની પગપગ અનાદિ છે આ મારગે એ વખત બોગને માટે પ્રકૃતિને બાગેને પુરુષ પાટે જિવન માટે પણ મયોગ પામે છે એ માનુષ યુક્ત છે અનુભવ યુક્ત છે આ આ પ્રકૃતિ પુરુષની મેનગીનો વ્યાપાર મથાર્થપણે સમજવવા શાસ્ત્રો પશુ અને અધેનુ દુષ્ટાન્ત સમર્થ છે પુરુષ પુરુષ—પગ વિનાનો—આની ન ગમે એવો—નિષ્ક્રિય પણ આખચોગો—જેલ શકે અને જનારી શકે એવો આગળી પ્રકૃતિ જોઈ ન શકે દેખાડી ન શકે પણ અત્ર સશક્ત અક્રિય બનેને પરપગની અપેક્ષા છે પગને ક્રિયાની અને અધેને દ્વંડની ! બેના સરોગે બને દુર્માર્થ થાય ! અધ ઉપર સત્તાર થઈને પશુ આને પ્રકૃતિ ઉપર સમગી કરી પુરુષ વર્તે આમ આ જોડીનો ખેન આને છે

અને આ મેકાને શમ સહાવે છે એ પ્રકૃતિ પુરુષનો સંયોગ લેલો મધુ મહદ વગેરે સ્ત્રિ કેવી રીતે નીપજે છે ? તો બધા છે કે તત્કૃત સર્ગ મહદ વગેરે સ્ત્રિ વિવાય ભોગ અને જિવન મેમાથી એકે શમ્ય નથી આથી પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટે એકને કે ભોગ અને જિવન માટે મહદ વગેરેની સ્ત્રિ અનિવાર્ય છે એ પ્રયોજનની પૃતિ માટે સર્ગ—મહદ વગેરે સ્ત્રિ—મયાગની જ સંયોગી છે ॥૨૧॥

તો એ સંયોગજ મી સ્ત્રિ મધ ? તો સર્જનક્રમ મો ? ગિચાસા તો ૧૮ સર્ગ પ્રક્રિયાને સ્પષ્ટ કરના મુદ્દે છે —

પ્રકૃતે મહાન્ તનોઽહકાર તસ્માદ્ગણશ્ચ પોડશક ॥

તસ્માદ્વર્ષિ પોડશકાત્ પચ્ચમ્ય િપચ્ચમૂતાનિ ॥ ૨૨ ॥

પ્રકૃતિમયી મહત્ત્વ તેમાથી અહકાર અને તેમાથી સોગનો સમુદાય પ્રકૃત છે અને તે ગોળ રીકીન પાચમાથી પચમદ બૂને પ્રકૃત છે

અને (પ્રાણિ એટલે અવ્યક્ત તે અચક્તુ પોતુ ક જદ તે મહત્ત્વ
 અર્થનું શુદ્ધિ શુનિ આગ્રહ તે અદમર અદમ ના મોગ મતાલ અગીઆર
 નિર્મો અર્થે ત દ ન ણિ પાય ત આત્રાઓ એટલે કે પચમભૂતેની અમિત્ર-
 ગુણ અવશ્ય એ પાય ત આના પોની જાણુતર તે પાય મદામૂતો અને પચમભ
 બનોળો અનન્ન શુભાર-આગ્રહાર-અ નગો-આ-આગી તે હસ્યમાન સ્થિતિ આ છે
 સ્થિતિને ન અવ્યક્ત આ જાણના લક્ષણો આગ્રહ આરણ એટલે અહીં મિત્તા ની
 આવશ્યના નથી ॥ ૨૨ ॥

તાદ્વર્તીનમ્' એ શબ્દોમા અચકાતુ સામાન્ય લાગણી આપતું સત્ય
ન્યુ પ્રજ્ઞાન એ જિંદગીમા તેનું વિશેષ લક્ષણ પશુ દીધું 'હેતુમત્' વગેરે મઠિમા
વ્યક્તિ પશુ સામાન્ય જનન અમર્યું તે હવે વ્યક્તિનું વિશેષ લક્ષણ અર્પવું
ન્યાયબુદ્ધિ છે વ્યક્તિના વિશેષ જાણેનું જ્ઞાન વિશેષ પ્રજ્ઞામા અનિ ઉપજાગી છે
આથી એ અનિ ઉપજાગી-વિશેષ માટે અતિવર્ત્ય એવા વ્યક્તિના લાગણી આપવા
ઉચિત છે તેથી મૌથી પછી વ્યક્તિના પ્રથમ વિશેષ ને શુદ્ધિ-તેનું લાગણી
આપવા મનામા પ્રથમનું છે છે —

अथनसायो बुद्धि धर्मो ज्ञान निराग ऐश्वर्यम् ॥

साक्षिरूप एतत् रूप तामस अस्माद् विपर्यस्तम् ॥ ५३ ॥

બુદ્ધિ એ કે અધ્યક્ષક નિયંત્રક ધર્મ જ્ઞાન વિરાગ અને આશ્રય આ શર
બુદ્ધિના સાવિક રૂપ છે એનાથી ઉલટું તે બુદ્ધિના વામરૂ રૂપ

આ કાગિ । ખૂબ અમર્યાની છે એટલુ જ નહીં પણ વજુદુ છે એમા
અથથાગા છપાઈ છે એટલુ જ નહીં એમા - મના દિનમા ઉત્ત દર્શન છપાયા
છે અરોપમા પરિપૂર્ણ અર્થ મેવાની સમૂત લાગતી ના અને એ લાગતા
આમીએની સાન ॥ સામે જ અન્ય છે આપણે વિનાશથી તો નહીં પણ
અનિમરોપમા એની અર્થાં લેઈશુ

[illegible]

તે બુદ્ધિનો અમાન્યતાથી વ્યાપાર છે તેથી બુદ્ધિ અભિન છે અને એ જ બુદ્ધિનું યશસ્વ છે અર્થાત્ સમાન જાતીના અને અસમાન જાતીથી વ્યવસ્થા ધર્મ છે મન વગેરે હિન્દિમાં બુદ્ધિની સમાન જાતીના છે પચન-માત્રા વગેરે તેના સિમ્બોલી છે અર્થાત્ મલુખમાં ગેની રિપબ્લિકની નકલ તે બુદ્ધિ છે અને જીવન શુભાશુભ નિર્ણયની જ પા પગ છે ને સત્યા, ખોટા, સીધા, બેધા, ઉનચા સુખ-નિર્ણયની જ જીવન વ્યાપાર છે અને એથી-નિર્ણય ગ્રંથપાની બુદ્ધિ-જીવનના પ્રયેક ક્ષેત્રમાં પ્રયેક પગે જ અચળ હોય છે અને આથી જેથી બુદ્ધિ તેજુ જીવન-જીવનની નિયામક અને અનર્થમિત્રી બુદ્ધિ છે

આ બુદ્ધિનું લક્ષ્ય થયું એ જાન એ બુદ્ધિના રિવેન્જનાને ઉપયોગી થાય એના ધર્મો બનાવના કારિકાકાર કહે છે-ધર્મો જ્ઞાન વગેરે અને આ રીકારો બુદ્ધિની વ્યાપ્તિ અનત બની જાય છે પણ આપણે તો સમાજમાં જ એનો અર્થ જોઈશું

ધર્મ એ બુદ્ધિનો ધર્મ છે અને આથી ધર્મ પદ ધર્મ નિર્માણે હોય શકે નથી, કેમકે સૌમાં બુદ્ધિ હોય જ છે બુદ્ધિની સાવિત્ર અવસ્થાના ચર બગો છે જ્યારે જ્યારે બુદ્ધિ એ ચારને સચિત્ત કરે ત્યારે ત્યારે એ સાત્વિક જ હોય છે એ ચાર તે પરસ્પર કાર્યકારણ-ભાવે સમગ્રપેદા ધર્મ, જ્ઞાન, દૈરાન્ય અને અધ્યુષ્ઠ ધર્મથી અધ્યુષ્ઠ મળે છે જ્ઞાનથી ગમ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને ધર્મના સમ્યક્ પાનનમાંથી છેલ્લે જ્ઞાનની યોગ્યતા મળે છે આથી ધર્મનું પાનન એ જીવનમાં અગત્યનું છે તો એ ધર્મ એટલે શું ? ચિંતિત્તે વ્યાખ્યા આપી છે-
 મત અમ્યુદયનિધેયમસિદ્ધિ સ ધર્મ । જેમાંથી-જેની સમજ અને આચરણ દ્વારા અન્યુદય અને નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિ થાય તે ધર્મ તો પ્રાચીન પરિભાષા પ્રમાણે યનયાગાદિના આચરણથી પે । થતો ધર્મ તે અન્યુદયનું કારણ છે આજની પશ્ચિમીમાં યજ્ઞાદિ એટલે નિસ્વાર્થ અને ત્યાગમય વ્યક્તિમત્ત અને સમાજિક જીવન. તમામ કર્તવ્યો કર્તવ્યબુદ્ધિથી કરવા એ આજનો યજ્ઞાદિ ધર્મ અને સાધ્ય યોગથી જન્મ, પામનો ધર્મ નિઃશ્રેયસનું કારણ છે અને પાયાનો ધર્મ તે આ સાધ્ય યોગની સમજ અને આચરણ છે જીવનની ધમારન એના ઉપર જ સફર છે સાધ્ય યોગની પૂરી સમજ માટે તો “યોગપત્રાવનિ” જેને ત્યા સમગ્ર યોગની પૂરી અર્થો કરવાનો યત્નમનિ થતી કરી જ છે જ્ઞાન એટલે રિવેન્જનાને એટલે કે પુરુષ અને પ્રકૃતિની ભિન્નતાનું અનિચિત્ત જ્ઞાન રાગનો-દુષ્ટાનો અભાવ એટલે કે આત્મજ્ઞાનના પ્રાપ્તિ અને લાભને પ્રકૃતિની વસ્તુમાન ઉપરથી મનનું સ્વર હારી જવું તે એ વિગતની પણ બે કક્ષા છે અપરનૈરાશ્ય અને પર નેરાશ્ય પહેલો બીજાને આણે છે અને પહેલાના પણ ચાર પેટા બેટા છે યત્નમાન બનિરિક, એકેન્દ્રિય અને વશીકર આ ચાર જાતના પરેનાના બેટા છે

મનમાં ગેરના ગરબે વગેરે દોષો ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના રિસમાં પ્રત્યંબે છે ઇન્દ્રિયોનું રિસમાં પતન ન થાય એ દેવથી પ્રત્યંક એસ ગગદંડા વગેરે દ્યેયોના પચ્ચાદ માટે-મૈત્ર્યાદિ લાભના-પ પ્રયત્નનું નામ યતમન મંતા દેગચ.

પન્પિચનનો આરબ થતાં ડેટ્યાક દોષો પાછોને ખરી પડે, છતાં ખીજા હડડ ઇચના ગંડે તો મગેના દ્યેયોને ઇચના દ્યેયોથી જુદા પાડી ઇચનાને મદાન કરાનો પ્રયત્ન ઇન્દ્રિય કરે એ અનિચ્છ નામનો દેગચ.

પાની ગયેલા દ્યેયો ઇન્દ્રિયોને પ્રત્યાંતી તો ન શકે પણ મનમાં ઉચ્ચકના મનમાં ગેર છે. આ ઉચ્ચકનાની અસ્થામા મનમાં ગેરવા દ્યેયોને મદાન કરવાનો યત્ન તે એન્દ્રિય નામનો રિગગ ઔન્દુય માત્રની પણ નિગતિ થતી એવા યત્નનું નામ વનીકાર વૈગચ. આ હેલ્લો વૈગચ મમનની હિચી સ્થા છે તેનાથી પણ આગળનો વૈગચ તે પગવૈગચ છે આત્માના દરને વીનરાગ અસ્થા મગે છે તે પરવૈરાગચી છે આ છુદ્દિનો જ ધર્મ છે હોરે તો એ રિનૈચ્ચુના એક પ્રકારનો જ્ઞાનમય નિચ્ચ જ છે ને ?

અને દૈન્યર્થ પણ છુદ્દિનો જ ધર્મ છે એ દૈન્યર્થમા અણિમા વગેરે આ મદાસિદ્ધિઓનો સમાવેલ થાય છે

(૧) અણિમા એટલે અણુભાવ અણુભવનની શક્તિને લઈને યોગી ગિનામા પણ પ્રવેગ કરી શકે છે (૨) લગિમા એટલે લઘુભાવ એ લઘુભવનની શક્તિ હાગ યોગી ઇચ્છે તો મૂર્ધન્દિચ્ચુના અનન્યે સૂર્યલોકમા પહેલવી જાય (૩) મુદ્દિમા એટલે મદાનનો લાવ જેને યદને યોગી ધારે તો અનિ પરમાણુથી થઈ શકે ! (૪) પ્રાપ્તિ એટલે ઇચ્છે તો જે શક્તિને લઈને યોગી આગળના આગળના આગળથી ચડને પણ અડી શકે (૫) પ્રાક્રમ્ય એટલે ઇન્દ્રિયમગનો અભાવ આ સિદ્ધિથી યોગી જેમ પાણીમા તેમ પૃથ્વીમા પણ ઉમનનન કે નિમનન કરી શકે છે (૬) વનિવ એટલે કે જૂનમૌનિક વતુ માત્ર ઉપર ક્રમ, ખીજાને અવગ એસ પચ મહામૃતો અને તે । કાર્યો યોગીને વશ થાય છે, તે આ શક્તિથી (૭) ઇચિવનનનનૌનિક પાર્થમાત્રની ઉત્પત્તિ-વ્યવસ્થિતિ અને નાશનું સામર્થ્ય (૮) યત્રકામાવનાવિચ્છેટલે સ્વચ્ચકપના જુતોને લગતો એનો જેવો સ્કપ થાય તે જનના જુતો પણ ચડને હિમે છે અને આ દૈન્યર્થ પણ છુદ્દિનો જ ધર્મ છે ઉપરી સિદ્ધિઓ આપણને પરીકથા જેવી લાગવાનો અલન છે, પણ માણ્યે કૃતી પોતાની અમાપ-અનન્ત શક્તિને માપી જ કયા છે ? હમેશા અ પમા રમતો અને પાર્થિવ આર્જ્યજોમા અટનાનો માનવ પોતાનામા રહેના અન પને અને અપાર્થિવને જાણુનો દોન તો ? એને વાગી અશક્યતાઓ, અશક્યતાઓ

નથી. એની શુદ્ધિને પીડાની એ માત્ર નિર્મળતાએ જ છે, આ સિદ્ધિએની પ્રાપ્તિ ખૂબ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાન્ત ઉપર મંડાયેલી છે. પોતાના ઉપરના કેવળ કામૂરી એ અત્યંત મદદતા છે. જ્ઞાનની-વિશુદ્ધ જ્ઞાન અને એકાગ્રતાની એ બિંદુદારી છે પ્રમુખપુત્રને પ્રમુખો એ વાગ્યો છે. પરમાત્મા આ બંધીને સિદ્ધિથી મળિ છે. તે અણુ છે અને આથી તેનો સર્વત્ર પ્રસાર છે. તે લઘુ છે અને આથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ જગ્યાએ જઈ શકે છે. મહાન હોઈને પ્રકૃતિ પણ તેનામાં પરમાણુ જેવી ભામે છે. એ એકી વખતે વસ્તુમાત્રને સ્પર્શી રચ્યો છે કેમકે તેને પ્રાપ્તિની શિદ્ધિ સદા જ છે. એની ઈચ્છાનો ભંગ આજ તક કોઈ કેકાણે નોંધાયો નથી! એના વર્ણિતની તો કથા જ શી? ક્યો પદ્યર્થ એની પ્રેમપરિધિને ઇડીને જઈ શકે? અને એની ઈશિતશક્તિને લઈને તો જગત સુખવચ્ચિતપણે પરાધર્મી વર્ધી ચાલી રહ્યું છે. અને એના સંકેપની સમ્પન્નાનું પણ શું પૂછ્યું? સ્પષ્ટિ માત્ર એના સંકેપાનુસાર વર્તી રહી છે. તો માણસ પણ ખમ્બરપુત્ર હોઈને શુદ્ધિની-શુદ્ધિની પૂરી સાધના કરે તો આ ઐશ્વર્યનો ભાગી થાય! આમ સાત્વિક શુદ્ધિમાં અત્યંત આશ્ચર્યનો નિવાસ છે. આજના યુગને આ સમગ્રતય તો? અને તો કહેવાનું મન થઈ આવે છે કે માનવજાતે ગાયત્રીમંત્રની સામુદાયિક પ્રાર્થના અને સાધના કરવી ધટે!

તામસશુદ્ધિ એનાથી અવગુણ પરિણામ લાવે છે. તામસશુદ્ધિ અધર્મ, અજ્ઞાન, દુષ્ટિના અને રાગનો સંચય પ્રતિપક્ષ કરે છે? તેમાં પણ કાર્યકારણ ભાવ જ છે. અધર્મથી અનૈશ્વર્ય, અજ્ઞાનથી રાગ અને અધર્મના પરિણામે અમાત્ર વધે છે. તો આપણો જમાનો કઈ શુદ્ધિનો - વાસનાર હશે? સાત્વિકનો કે તામસીનો? વિચાર કરતાં તો ઉત્તર વિક્રમ જ લાગે છે. પણ ચિંતાનો વિષય ન હો! આપણે આપણાથી જ શરુ કરીએ એટલે બાકીનાં પોતાને સંભાળી લેશે. આ કારિકાનું વિનારે વર્ણન ઉચિત હતું છતાં સંક્ષિપ્તમાં જ પતાવવું પડે છે! ॥ ૨૩ ॥

અહંકારનું લક્ષણ આપતાં કહે છે:—

અભિમાનોઽહંકારઃ તસ્માદ્ દ્વિવિધઃ પ્રવર્તેતે સર્ગઃ ॥

एकादशकश्च रागः तन्मात्रपञ्चकश्च ॥ ૨૪ ॥

અહંકાર એટલે અભિમાન તેમાંથી બે પ્રકારની સૃષ્ટિ થાય છે અગાઆર ઈન્દ્રિયોનો ગણ અને તન્માત્રાઓનું પચક

અર્થાત્ આ કારિકા હવે અહંકારનું લક્ષણ આપે છે. અહંકાર એટલે અહંનું પ્રત્યાપન. અભિમાન એટલે કે ચોખેરથી ગમે તે માની લેવાની બાંધિશ વૃત્તિ ઈન્દ્રિયો આલોચન કરે મન મનન કરે અને એ આલોચન અને મનન

કોની સ્તુના ૬ અરિતી કે માર આન ૪ આ દુનિયા છે, માન વિરાન
 વં પિણી બીને અર્ધી અરિતી નથી—આથી ૫ જ છુ,” એવું જે અભિમાને તે
 અદમ્યો અમારાગણ વ્યાપાર તેજને વ છુ કે

અર્થાત્ ઉપુ વિવાગીયુ તો જાણુમે કે અદકાર જે જે સિયરે કે અદપતી
 મુનિ આે આપતો આમે પ્રચાસન કરની રત્તિ સ્તુમાત્રમા આ રીને અદ ૧૦
 નાગુન કે અદ ૧૦ કે પિયુ ન્ધરે દેમા દેનો દોન પણ તેના અત મા આ
 ૧૦ જુમ્ય મુભો લેરામા આનગે.

એ અદ ૧૦માથી જે પ્રમત્તની સ્થિતી નીપજે છે અગિયાર ઇન્દ્રિયોનો
 મમ ૧૫ પડેની પચન માત્રાઓની ૧૧— અદ ૫ માથી જ આ બને પે ૧ થાન
 ૧૦ કેમ અદ ૧ ના અદભરે એમનો સદ્ગુણ અને અભાવે અમાન લેરામા
 આપે ૬

(૧૮)

અદમરતુ વાણુ આપ્યુ ૧ । એ કે કે નેતુ મ છુ તેતુ મારી લાય
 ૧૦૧ લે એમરપ લાય તો મારી પછુ એક પ તેતુ નેલ્એ તો અદકારદી
 એ રૂપ કા જમાથી જ આે પ્રમા ૧૦ એવા વિવક્ષણુ જે સમગ્ર કેની રીતે ઉપજે? અર્થાત્
 અદમગમાથી પ્રમા ૧૦ એવો ઇન્દ્રિયોનો અમુ ૧૧ અને જડ એવો પચન માત્રાઓનો
 અમુ ૧૫ કેની રીતે પ્રક્ટે? આથી એ લખનો વિગત યગ્ના મટે છે કે —

સાત્ત્વિક રજાદશક. પ્રવતતે વૈજતાદહકાપત્ ॥
 ભૂતાદે તન્માન સ તામસ તૈજસાદુભયમ્ ॥ ૨૬ ॥

સાત્ત્વિક અદકારમ થી સાત્ત્વિક અગીયાર ઇન્દ્રિયોનો સમુ ૧૫ તામસ અદકારમાની
 ત મત્રાઓ અને રાજસ આલકાર એ બનેને સહાયક થાય છે પ્રક્ટે છે

અર્થાત્ વૈદ્ય, ભૂતાદે અને તૈજસ એ આ શાસ્ત્રના પાંચાત્તર શબ્દો છે
 અનુક્રમે તેનો અર્થ સાત્ત્વિક તામસ અને રાજસ એવો થાન છે તો સાત્ત્વિક
 અદમગથી અગીયાર ઇન્દ્રિયો પ્રક્ટે છે તામસ અદમગમાથી પચન માત્રાઓ
 પ્રક્ટા છે અને રાજસગણુ સર્વ અને તમ ૧ નેને ચનાનનો દોલન ૫ નેને
 મ દ્વપ થાય છે આથી એ નર્થ નથી અર્થાત્ અદકાર વાપિ એક છે પણ
 ગુણોના ઉદ્ભવ અભિભવને ઠગ્ને સિત દારી કરે છે અથી કાચુમા જ વિત
 બારી સર્વના બીજ હો ૧ મર્થમા સિતના એ શમનો વિાય નથી ॥૨૫॥

અદમગનુ લગણુ આની મડુ હવે અદમરતી—સાત્ત્વિક અદમગની સ્થિતિ
 ૧૧૨૧ કરતા મટે છે —

બુદ્ધિન્દ્રિયાણિ ચક્ષુઃ શ્રોત્રવાણરસનત્વગાર્યાનિ ।

વાક્ષાણિપાદપાયુપસ્થા

કર્મેન્દ્રિયાણ્યાદુઃ ॥ ૨૬ ॥

આંખ, કાન, નાક, જીભ અને ચામડા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે વાક, હાથ
પગ, શુભ અને જનનેન્દ્રિય અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે.

અર્થાત્ અત્રિક અહ કારમાર્થી જન્મમાપણુ એ ઇન્દ્રિયનુ ઇન્દ્રિયપણુ છે
એ ઇન્દ્રિયોના એ પ્રકાર છે બુદ્ધિ ઇન્દ્રિય એટલે કે જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ
બન્ને ઇન્દ્રિય=આત્માનું નાપક ચિદ્દ દેહને ઇન્દ્રિય કહેવાય છે આખ વગેરે
તેનાં નામો છે રૂપજ્ઞાનનું સાધન તે આંખ, સ્પર્શજ્ઞાનનું સાધન તે કાન મન્દ્યજ્ઞાનનું
સાધન તે નાક સ્મગ્નજ્ઞાનનું સાધન તે જીભ રસજ્ઞાનનું સાધન તે ચામડી વાક
વગેરેનું કાર્ય આમગ કહેવામા આસને મન તે અગીઆરમી ઇન્દ્રિય છે ॥૨૬॥

*

*

*

(૧૬)

અગીઆરમી ઇન્દ્રિયના નામ, કર્મ, ધર્મ વગેરેનો ઉલ્લેખ કરના ઇન્દ્રિય-કૃત્યુ '
કહે છે -

ઉભયાત્મકમત્રમન. સંસ્કરણકં ઇન્દ્રિયજ્ઞ સાધમર્ણાત્ ।

શુભપરિણામવિજ્ઞેવાત્ જ્ઞાનાત્ત્વં વાતામેદાશ્ચ ।' ૨૭ ॥

અગીઆર ઇન્દ્રિયો જેમ મન નામની ઇન્દ્રિય એ ઉભયાત્મક છે સક પ એનું
અસાધારણુ રૂપ છે અને સમાન ધર્મવાળુ હોઈને એ ઇન્દ્રિય જ છે ઇન્દ્રિયોનું
નાનાપણુ, ખાલ વિષયોની પેરે શુભેના પતિભૂત વિરોધને વર્તે છે

તો આ કારિકામા આપણે સમજવું શુ ? મન નામની ઇન્દ્રિય ઉભયાત્મક
છે એટલે જ્ઞાનેન્દ્રિય સાથે એ જ્ઞાનેન્દ્રિય બને છે કર્મેન્દ્રિય સાથે કર્મેન્દ્રિય બને
છે અર્થાત્ મન જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્ને ધર્મોવાળુ છે જોના જના મન જો
હેકાણે ન હોય તો આપણે જોના નથી આથી મનસાપેત ઇન્દ્રિયોની પ્રગતિ
હોત છે મન જો અવગચ્છ દેાય તો તે તે ઇન્દ્રિયોની પ્રગતિ જતા તેનું રૂપ મગવું
નથી આથી મન એ બ્રહ્મત્ર ઇન્દ્રિય છે એમ માનવું જ રહે છે આખ વાણી
વગેરે મનથી અધિષ્ઠિત થયા હોય તો જ પોતપોતાના વિષયોમા પ્રગત થવ શકે છે

એ મનનું અસાધારણુ લક્ષણુ ■ સકપ । સકપ એટલે સમ્યક્ કપના
એટલે કે વસ્તુની સ્થિતિનું નિયંત્રણ નિયંત્રણ ઇન્દ્રિયો પદાર્થનું આલેખન
માન કરે છે એટલે આ કાર્ક છે એટલું જ જોઈ શકે છે આથી નાના
માનના જ્ઞાનની પેરે આ કાર્ક વસ્તુ છે એટલું જ જ્ઞાન-આલેખન ઇન્દ્રિયો
કરી વડતી દેઈને આલેખનાત્મક જ્ઞાન સમ્યક્ જ્ઞાન છે મન આ વસ્તુ છે

આત નથી એક સચિત્ત જ્ઞાન કારણે છે આ જનુના અદ્ય અંગેની મમ્ય-
મ્યના વિગેણુ વિગેયમાવે તેની વિવેચના એ મનુ આત્મનું લક્ષણ છે

જ્ઞા એ દ્રવિય જ છે ઇન્દ્રિય સિવાય મીનુ મ્ય નથી અને દ્રવિય
એટલે માનવિક અદકાર જેનું ઉપાતન છે એક મ્ય મ્યને જોઈ જવામાનું
નિગ એટલે ઇન્દ્રિય એમ જો ગીમરીએ તો તો મદ્ય તત્ત્વ કે અદકાર પણ
ઇન્દ્રિય મ્યુપ ! અને એ અજેન્ય છે આથી જેમ બીજી બંધી ઇન્દ્રિયો સાવિત્ર
અદકાર માથી પેા થાય છે, પ્રવર્તે છે તેમ મન પણ તેમાથી પેા થઈ પ્રવર્તતું
હોઈને એ મુદા ઉપ બીજી ઇન્દ્રિયો સાથે એની સધર્મતા છે એ-આત્મિક
અદકારનું ઉપાતનપણાથી સધર્મને નર્તને-એ દ્રવિય જ છે

ઉપમાત રાજા થાય કે એ જ એવા સાત્વિક અદકારમાથી અને એરી
ઇન્દ્રિયો કેવી રીતે પેા થાય ? મરણમા મિત્તજ્ઞા ન હોય તો મર્થમા મ્યાથી
આવે ? તો આ રાજાનું સમાચાર છે ! જે-જવ આ જગતમા સમ્પાદિતો ઉપભોગ
મ્યના આવે છે રાજાનિા ઉપભોગમા પ્રત્યેક કાચુ છે તે તે જવનું અદકાર
ધર્મ અધર્મથી અદકાર એ જુલના નાના પ્રાગ્ના પરિણામમા સ્વમરી નજી
કે એ અદકારી સદા સરી મરણમા બે ને વાગે ઇન્દ્રિયોથી કાર્યોનું એમમ
મગ્ય જા નાનાપણ થાય છે જેમ બાલ પાથી એમમ તામસ અદકાર
દ્રવ્યમાથી જન્મના હોવા છતાં વિનિર છે તેમજ અહીં પણ જાણવું મુદ છે ૥ ૧૨૭ ॥

આમ અગીઆર ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપે કથન કરું હવે દસ ઇન્દ્રિયોનો જે
પોત-પોતાનો અસાધ્ય છુ નાપાર છે તેનો ઉલ્લેખ રતા આચાર્યશ્રી મુદ છે -

રૂપાદિષુ પદ્ધાના બાહ્યોઘનમાત્ર દિપ્યતે વૃત્તિ ।

વચનાદાનનિહરણોત્સર્ગનિન્દાથ વચ્ચનામ્ ॥ ૨૮ ॥

૩૫ વીરે વિરોનું કેવળ બાહ્ય અવ કરતુ તે તે તે પ્રાનેન્દિયનો અસાધ્ય
બાપાર છે વચન છતુ વિદારતુ મોઢા સર્વ કરતો અને રતિસુખ એ પાચ કર્મેન્દિયોના
અસાધ્ય છતુ બાપાર છે ॥ ૨૮ ॥

અર્થત્ રાજ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગંધનું ફક્ત આનોચન-આ કારકિ
છે એક સમુદ્યાન-ઉપજાત એ જ અસાધ્ય છતુ બાપાર છે અર્થત્ મન
ચામડી આખ, જીભ, નાસરૂંથી જાનેન્દ્રિયો પોતપોતાના રાજ વગેરે રિત્યોને લગત
આ કારક છે એક સમુદ્યાન જાન તેટલું જ ઉપજાતિ આખી જાય છે આતુ
આનોચનમાત્ર કરતુ તે ઇન્દ્રિયોનો વિશિષ્ટ બાપાર છે અને કર્મેન્દિયો પૈકી
વારીની વચન હાથનો આખ (લેતુ) પગનો નિદગ્ય મગદ્રિયનો મનોત્સર્ગ
અને જનનેન્દિયનો રતિસુખ એ સિવાં બાપાર છે

હવે ત્રણ અતકરણનો વ્યાપાર વર્ણવના આચાર્ય કહે છે -

સ્વાલક્ષણ્યવૃત્તિઃ ત્રયસ્ય સૈવા ભવત્યસામાન્યા ।

સામાન્યકરણવૃત્તિઃ પ્રાણાદ્યાઃ વાયવઃ પશ્ચ ॥ ૨૯ ॥

મહદ્ અદકાર અને મનરૂપી ત્રણ અતકરણની પોતાની સ્વવસ્થા વૃત્તિ તે તેમની આસારણ વૃત્તિ છે અને વાયુ ત્રણ વગેરે વાયુઓએ અતકરણની સામાન્ય વૃત્તિ છે ॥ ૨૯ ॥

અર્થાત્ અદકારના અધીનો ત્રણ છે મહદ્, અદકાર અને મન આ ત્રણને અતકરણ કહેવામાં આવે છે એ ત્રણ અતકરણની જે પ્રકારની વૃત્તિ છે એક તે દરેકની પોતાની વિગેર ગણના એની વૃત્તિ-વૃત્તિ એટલે વ્યાપાર, અને બીજી તે ગોળી જે સામાન્ય વૃત્તિ તે આ પેઢી અતકરણની પોતાની વૃત્તિ તે કઈ? તે અધ્યવસાય મહત્ત્વનો વ્યાપાર અભિમાન અદકારનો વ્યાપાર ચક્રપ મનનો વ્યાપાર.

અને એ ત્રણની સામાન્ય-અધારણ વૃત્તિ તે પ્રાણ વગેરે વાયુ વાયુઓ છે અર્થાત્ જેને જીવન કીચીએ તે જીવન નામનો વ્યાપાર એ આ ત્રણ અતકરણની સાધારણ વૃત્તિ છે કારણ જ્યાં અતકરણ હોય ત્યાં જીવન જેવામાં આવે છે જ્યાં નથી હોય ત્યાં જીવનનો અભાવ જેવામાં આવે છે અતકરણના સદ્ભાવે પ્રાણનો સદ્ભાવ-તેના પાસણ વગેરેમાં અમ્ભાવે પ્રાણનો અમ્ભાવ જેવામાં આવે છે તે ત્રણ અતકરણની સામાન્ય વૃત્તિને જીવન નામનો વ્યાપાર છે પાત્રમાં પૂરોના કૃત્તવ્યો સાથે મળીને પાત્રને અભાવે તે તે તે જાના ભોગ પ્રાપ્ત થયેનો વ્યાપાર છે તેમ કહેવાના ધામગુપ જે જીવન નામનો વ્યાપાર એ ભોગ મળીને કામ કરનાર અતકરણનો સામાન્ય વ્યાપાર છે ॥ ૨૯ ॥

✽

✽

✽

(૩૦)

આગતી કારિકામાં ત્રણ અતકરણની ગતિનું નિરૂપણ કર્યું હશે ત્રણ અતકરણ અને તેની સાથે મળેલી બીજી કારિકાઓ મન્દિર-એમ એકદરે આગ પ્રગળા કળોળી-અગ્રાધાણુ-ગતિમાં જે કમ અને અકમ જેવામાં આવે છે તેને પ્રગર સંકિત વર્ણવવા કહે છે -

યુગપદ્યમુષ્યમ્ય તુરુત્તિઃ કમદાદાનમ્યનિર્દિષ્ટા ।

દુષ્ટે તવાપ્યદુષ્ટે ત્રયસ્ય તત્ત્વર્થિકા વૃત્તિઃ ॥ ૩૦ ॥

દુષ્ટ પદાર્થમાં જાતકરણ સંકિત ત્રણ અતકરણની કમલિ વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે આ કમલિ કમલિ કહેવાય અને તે જ પ્રમાણે અદુષ્ટ પદાર્થમાં એ ત્રણની પ્રાપ્તિ દુષ્ટકાર થાય છે

આખ વગેરેથી દેખાતા પદોને અગે અતન્ત્રણ અને પ્રાપ્તિ એના પીછા મંદિરને બાહ્ય કવચિત્ એકાએક બને છે કવચિત્ એ બાહ્ય કમલ થાય છે તા તા માણુમ બનાવ જગતમા મહ અધોગતી થેતો રોષ, કથ મૂલે નેની એક, સેવથી પણ ન બેતાય એક અધારુ રોષ અને એકાએક પીગળી જમ્મું, વિગળીના જાતરાથી એને એકાએક પોતાનાથી દમ ફૂટ આવે છે એને વાર દેખાય! આ નાસ્તા દર્શન માટે તે તદ્વાગ લગતો જોવામા આવે છે આ એની તત્ત્વ પ્રગતિ થતી જોવામા આવે છે પણ એ તો એ લાગે તેટલા સમયમા એનામા એકી વખતે ધસી ક્રિયાઓ થઈ ચૂકી હોય છે વાસ્તુ આનોચ્ચ-સક પ અભિમાન અને નિશ્ચય-આ બનીય ક્રિયાઓ થવામા સમયનો શેષ થતો નથી આમ બાંને જોનાવેત લાગવાની ક્રિયા કરનાર માણુમે ચાર કરોળી ક્રિયા-જોવાની અકૃપ ગવાની, અભિમાનની અને પનાયતના નિશ્ચયની ક્રિયા એકી વખતે જી છે! આમ ચાર કરોળી-આખ-મન-અલકાર-ભુદ્ધિ એ ચારની દૃષ્ટ પદાર્થમા એકી વખતે વૃત્તિ થાય છે પ્રાર્થક વખત કમલ પશુ પ્રવૃત્તિ થાય છે મદ પ્રકાશમા જાઈ વસ્તુ સમુદય આનોચ્ચ થાય પડી મનને એકડું કરી એમમતાથી જુએ એટલે થાનની ચોર છે એમ એને નાગે અને લાગનાવેત એ તેની નજર સમતથી દૃષ્ટ થવા થલ કરે આમ અહીં પડેના આનોચ્ચ, પડી સક પ પડી અભિમાન અને અતે પનાયતનો નિશ્ચય થાય છે આમ ચાર કરોળી કવચિત્ કમલ પ્રવૃત્તિ પણ જોવા મળે છે

પણ પરીક્ષા વિષયમા અતન્ત્રણની જ વૃત્તિ થાય છે એટલે કે મન, અલકાર અને મનિની જ મનિ પરીક્ષા વસ્તુમા થાય છે પણ એ અતન્ત્રણનયની એકી વખતે વા કમલ પ્રવૃત્તિ હમેશા દૃષ્ટપૂર્વકની જ હોય છે અર્થાત્ દૃષ્ટ ઉપરથી-અનુભવ ઉપરથી જ અનુભૂત પરીક્ષા પદાર્થમા અતન્ત્રણની પ્રગતિ થાય છે

અનુમાન, શાસ્ત્ર અને સ્મૃતિ એ પરીચ પદાર્થોમા પ્રગત થાય છે પણ એમની પ્રવૃત્તિનો પાલો છે પ્રત્યક્ અનુમાનમા બ્યક્તિના જ્ઞાન માટે પ્રત્યક્ષની જરૂર પડે છે શબ્દપ્રમાણમા સમિપાદ માટે પ્રત્યક્ષની અપેક્ષા હોય છે સ્મરણમા સરકાગને માટે અનુભૂતની અપેક્ષા રહે છે આમ અપ્રત્યક્ષ ઉપર પણ પ્રત્યક્ષથી જ જવાય છે આમ અનુમાન વગેરે દર્શન દૂરકના જ હોય ॥ ૩૦ ॥

આ દેખો એક શકા થાય ચાર કે ત્રણ કરોળીની પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ નિમેત્તની અપેક્ષા વિના કેવળ કરોળીને અધીન ન હોય શકે કેમકે તેમ માનના કરોળી સત્તાન હોઈને વૃત્તિઓની સત્તા ઉપર થતી રહે અગર જે વૃત્તિઓની સ ઉપર થતી રહે અગર જે વૃત્તિની ઉપરને આસ્થિક માનનામા આવે તો પણ દૃષ્ટા નથી કેમકે પ્રાપ્તિ નિયમમા અભાવે વૃત્તિઓના સકરોળ

પ્રસંગ આવીને ઉભો રહે એટલે કે વખત છે ને આંખ રૂપ જોવાનું હોડી છ
 શબ્દ સાંભળવામાં જ પ્રવૃત્ત થઈ જાય ! એ જ પ્રમાણે જો તે કરણનું કામ
 બીજું જો તે કરણ કરી લે અને એમ થાય તો તો તે છટું છે, પછી આંધળાને
 મચ કાન હોય તો જોવાનું સાંભળવાનું એટલી વખતે શક્ય થાય. પણ એવું
 જોવામાં આવતું નથી. તો આ શંકાનું સમાધાન શું ? અંધકાર કહે છે:-

સ્વાં સ્વાં પ્રતિવચન્તે પરસ્પંગ્કુલં હેતુકાં વૃત્તિમ્ ।

પુરુષાર્થં પયં હેતુઃ નં કેનચિત્ કાર્યતે કરણમ્ ॥ ૩૧ ॥

એક બીજના અભિપ્રાયને બળીને બધાં કરણો પોતપોતાનાં વર્ણપાર કરે છે.
 પુરુષાર્થ જ તેમાં હેતુ છે. કોઈપણ કરણો ન પ્રવર્તવાનું નથી.

અર્થાત્ આ શંકાનું શાસ્ત્રમાં સમાધાન છે. દરેક કરણ પોતપોતાની વૃત્તિ જ
 પ્રાપ્ત કરે છે. બીજના ક્ષેત્રમાં માથું મારતી નથી. કરણે કે દરેક કરણ દ્વિતીય,
 પોતાનાથી કિંમત એવી બીજી દ્વિતીયો કે કરણનું હૃદય જાગે છે. અને અન્યનો
 અભિપ્રાય જાણીને વર્તતી હોઈને એક બીજના પ્રદેશમાં રાજગણ જતી નથી.
 લગ્નકરમાં કેટલાક પતિસોહવાળા હોય-કેટલાક બાંધાવળા હોય-કેટલાક ધનુષ્યમાણુવાળા
 હોય, સામાન્ય શત્રુ ઉપર હુમલો કરતી વેળા એ બધા મહેસેથી જ પોતપોતાનાં
 શત્રુતાજને નક્કી કરી લઈ પછી લેછતી વેળા પોતપોતાનાં જ શત્રુતાજ વાપરે છે,
 તેમ હિન્દીયો પણ વર્તે છે એમ માનવું રહે છે. બોમાં મળાને આસન હોઈને
 વૃત્તિની સેવમેળ થઈ જતી નથી.

અને આમ બંધારે સમાધાન કરવામાં આવે છે ત્યારે જકડું કાંતનાં ઉઠિ
 પેડી જાય છે. હિન્દીયો અચેતન છે. અભિપ્રાયનું જ્ઞાન તો એમને હોય. જડ
 કરણો એક બીજને સમજીને આસે એમ કહેવું એ વદનોઆધાર થાય ! આથી
 હિન્દીયોનો કાષ્ઠક નિયામક તેમના સ્વરૂપનો જાણકાર, તેમના ઉપયોગનો વેત્તા અને
 તેમનાં સાર્થક્યનો લહનાર અર્થાત્ જ સિદ્ધ થાય છે ! અને તેમ થાય તો
 તે સાંખ્યમતને ઈટ નથી. પુરુષ એવો છે. જ્યાં જો પુરુષને પ્રવર્તક માનીએ
 તો તેના સ્વરૂપનો વ્યાપાર આવીને ઉભો છે. કરણ કે પુરુષ તો અસંગે હોઈને
 નિર્વિકાર છે. આ દેકાણે સાંખ્યમતનો એક ત્રિગિષ્ટ તિયાર સમાધાન આપે છે.
 પુરુષાર્થ જ હિન્દીયોનો પ્રેરક છે. બોગ અને અપર્કારૂપી એ અનાજન અવધાના
 પુરુષાર્થો જ હિન્દીયોને પ્રવર્તે છે. અને આથી કાઈ પુરુષપ્રવર્તકની જરૂર નથી.
 આ હેતુથી કારિકાકાર કહે છે કે કરણોને કાઈ પ્રવર્તકનું નથી, પુરુષાર્થ એ સ્વયં
 પ્રવર્તે છે આથી પ્રેરક બને કાઈને માનવો જ હોય તો તે અનાજન અવધાનો
 પુરુષાર્થ એટલે કે બોગ અને અપર્કારૂ જ છે. પુરુષાર્થ પૂર્ણ થાય એ પ્રવૃત્તિ જ
 અટકે છે. આગળ ઉપર પણ એ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે ॥ ૩૨ ॥

દિગ્દિશોનું કાર્ય પ્રેરક નથી બોધાય વર્ગ સ્વિચય બીજુ મર્ત એમને પ્રત્યક્ષ નથી એ સિદ્ધ થયુ હવે એ દિગ્દિશોનું વિચારન કરના તેમના ધર્મોનું અટકાવુ કે કે કે—

કરણ ત્રયોદશવિધ તદાહરણધારણપ્રકાશકારમ્ ।

ધાર્યે ચ તસ્ય દશધાઽહાર્યે ધાર્યે પ્રકાશયંચ ॥ ૩૨ ॥

કરણના તેર પ્રકાર છે એ તેરનું આદત્ત ધાત્ત અને પ્રકાશ કરે છે. તે તેરનું આહાર્ય, ધાર્ય અને પ્રકાશ દશ પ્રકારનું છે ॥ ૩૨ ॥

અર્થાત્ અગીઆર દિગ્દિશો, અહકાર અને બુદ્ધિ એમ મળીને તેર પ્રકારના કરણ છે કરણ એટલે ક્રિયાના સાધન. કારકચિત્ત એ તેર પ્રકારના કરણોમાં પ્રેરનાક આહરણ કરે છે પ્રેરનાક ધારણ કરે છે પ્રેરનાક પ્રકાશન કરે છે અર્થાત્ વાણી વગેરે કર્મેન્દ્રિયો પોતપોતાની જાતે પ્રમાણે પદાર્થોનું આહરણ કરે છે—સીકાર કરે છે આખ વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે મન બુદ્ધિ અહકાર પદાર્થોનું અતરમા ધારણ કરે છે

અને આ તેર પ્રકારના કલ્પોને માટે આહાર્ય—પ્રમત્ત અને ધાર્ય એના દશ પ્રકારના પદાર્થો છે આહાર્ય એટલે વ્યાપ્ત—આનોત્તમ યોગ્ય અર્થાત્ પચ મહાભૂતો એ આ તેર પ્રકારના કરણોનું કર્મ છે એટલે કે પચમહાભૂતો આમાં સમક્ષ લક્ષણ, તેમનો પ્રકાશ કરવો તેમનું તેની આગળ તેને માટે ધારણ કરી રાખવું એ આ તેર કરણોનો વ્યાપાર છે પચમહાભૂતો પણ દિવ્ય અને અદિવ્ય સ્વરૂપના હોઈને દરેકના નામો સ્વરૂપ થાય છે અને એકદરે દશ થાય છે એ દશ થના હોઈને આહાર્ય દશ છે પ્રકાશ પદાર્થો પણ દશ પ્રકારના બને છે ધાત્ત કરના યોગ્ય પદાર્થો પણ દશ પ્રકારના જ છે

કર્મેન્દ્રિયો માટે વચન આદાન, સિદ્ધિશુ ઉત્સર્ગ અને આનન્દ આહાર્ય છે તે બધાય દિવ્યાદિય દોષને કર્મેન્દ્રિયો માટે દશ પ્રકારના વચન વગેરે આહાર્ય ગણાય છે તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનેન્દ્રિયો માટે સન્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ પાંચ વ્યાપ્ત છે અને એ પણ દિવ્યાદિય બેદે દશ પ્રકારના છે આથી જ્ઞાનેન્દ્રિયો જ્ઞાન પ્રમત્ત પદાર્થો પણ દશ છે તે જ પ્રમાણે ગ્રાણ વગેરે જ્ઞાતિઓ દ્વારા અતઃકરણ માટે ધારણ કરના યોગ્ય પદાર્થ છે શરીર એ શરીર પણ પચમહાભૂતનું બનેલું છે અને એ મહાભૂતો પણ દિવ્યાદિય બેદે દશ હોઈને ધાર્ય પણ દશ છે

કારિકા જરા કલ્પ છે આપણે એનો મુદ્દો જરાજર સમજ લગ્ગે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને અહકાર એ તેર આત્માના—પુરુષના

કે તો છે કે તો એટલે - વ્યાપના સાધનો આ તે સાધનો સાથે આ મા
જગતમા વ્યાપાર કરે છે તે પૈકી એન્ડ્રિયો પાવાને પામે છે જ્ઞાનેન્દ્રિયો પ્રકાશિ
કરે છે અતઃકરણ ધાણુ કરે છે કેન્દ્રિયોના પાય કર્મો છે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના પણુ
પાય જ કર્મો છે અને કર્મ અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોને આગરે વર્તતુ અતઃકરણ પણુ
ગે પાયના મરમગને જ ધાણુ કરે છે અને એ પાને વિશેષ પાઠા વિ અને
અવિચ્છેદાય છે આથી એન્દ્રિય દશ અને છે આમ કર્મેન્દ્રિયો જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને
અતઃકરણ માટે અન્યથે દર્શ આહાર્ય, દર્શ પ્રમથ્ય અને દર્શ ધાર્ય પદાર્થો છે
એમ વિમા કહેનામા આશુ છે ॥ ૩૭ ॥

તેર પ્રાણના મ જોમા હવે પુન પેટા વિભાગ પાડતા મ્હે છે -

અન્ત કરણ ત્રિવિધ, વશધા વાહ્ય ત્રયસ્યનિપયાલયમ્ ।

સામ્પ્રતકાલ વાહ્ય ત્રિકાલમામ્યન્તર કરણમ્ ॥ ૩૮ ॥

અતઃકરણ ત્રણ પ્રકારનું છે બાહ્યકરણ દર્શ પ્રકારનું છે એ બાહ્યકરણ માટે પ્રાણ
ક્રિયાદાર છે બાહ્યકરણ વતમાનમા વ્યાપૃત હોય છે ન્યારે અતઃકરણ ત્રિકાલમા
વ્યાપૃત હોય છે । ૩૮ ॥

અર્થાત્ અતઃકરણ એટલે મન, અહમર અને શુદ્ધિ શરીરની અદર રહેતા
હોઈને એ અતઃકરણ મહેરાય એ અતઃકરણને માથકરણોની સહાય ન હોય તો
એ તણુ પાગળા જેવા બની જાય છે આથી કોઈપણ વિષયને લગતો સમય
અભિમાન કે નિમિત્ત મરમા એ બાહ્યકરણે અતઃકરણને મદદ કરે છે જ્ઞાનેન્દ્રિયો
આનોચન દારા કર્મેન્દ્રિયો પોતરેતાના વ્યાપાર દારા

ઉપાત બાહ્યકરણો વર્તમાનમા જ વર્તે છે વર્તમાન એટલે વર્તમાનની
આજુબાજુના થોડા બાહ્યકરણ અને હવિચ્યમા પણ ખાત-એવો અર્થ હોવો ધરે છે
વર્તમાનની અતિ નર નો બૂત અને હવિચ્ય પણ બવહા મા વર્તમાન જ ગણાય

અતઃકરણ વર્તમાન ઉપરાત બૂત અને હવિચ્યમા પણ વર્તે છે આથી તે
ત્રણ પ્રમામા વર્તે છે એમ જ્યુ છે મદિમા દર જોઈ મન શુદ્ધિ અહમર મગાને
નીરતે નિર્ણય કરી રામ-અનુમાન મરી શકે કે ઉપજના જગતના વિભાગમા શ્રુષ્ટિ
યત હતી ક્રીડીની ઇચ્છા લઈ જતી દાર સખત તાપમા જોઈને આપણે ની નિ
મરી શમીએ કે વરસા હવે થશે આવી જનના બૂત અને હવિચ્યમા પણ મન
શુદ્ધિ અહમરની મતિ છે અને તે અનુમાર સમય અહમર અને નિમિત્તો માથ
૯ અર્થાત્ જ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને એન્દ્રિયો તો અનુભવતુ સર્જન મરી મરીને
અતઃકરણને મેષિ અતઃકરણ એ જધાય અનુભવેના સરમીનુ બનાવિયુ દોય

છે અને આથી જન્દિયો - પ્રાણનો પેગ (પ્રમિ) પ્રવન લેય છે અને કાન; જેમ
 પ્રાણ લેતો છે અમ પડતી અમ! સુન્દુ પેગોન (પ્રમિ અને = ૧૧)
 ૨૧-૨૨ કો છે ॥ ૩૨ ॥

હવે પ્રાણના વિશેષ વિવેચન કરવા કો ર -

બુદ્ધિન્દ્રિયાણિ સેષાં વજ્ર વિજેષાવિજેષ વિવચાણિ ।
 ઘામયતિ દ્રાવ્યવિવચા શેષાણિ તુ વજ્રવિવચામિ ॥ ૩૪ ॥

તે જા બાળ હન્દિયો દેશી પાન માનેન્દિયો ૭ રચુવ બનેા અને તન્માત્રાએ ।
 નેમને વિરા ૩ વાળીના વિષય છે રાત્ર બાજીની ચાર હન્દિયોના વિરા છે
 પાચ મદાનુતો

અર્થાત્ જન્માથી કાન કોઈ પાંચ માનેન્દિયો છે એ માનેન્દિયો પચ
 મદાનુતો અને પચ સુદમ બુતો-એટલે કે મ્યુન સુદમ પચ મદાનુતોને વિષય
 કો છે એને કે તેમજ માન મેમને છે હાઈ સોનગ ચોગીઓ તન્માત્રાઓનું
 જા । પણ મેળવી રીક છે આપમ્મા જેવાને કમ્મા રચુન બુતોનુ જ માન મને છે
 રિગો અને અરિગો એ પાંચરિક શબ્દો છે અનુક્રમે તેનો પચ મ્યુન
 મદાનુતો અને પચ તન્માત્રાઓ એવો અર્થ થાય છે

કર્મેન્દિયો પૈની વાણી મ્યુન સમનેજ વિષય કહે છે કાચુ કે મ્યુન
 સમ્મતુ જ કાચુ છે સુદમ સમ્મ તન્માત્રાનું કાચુ નથી સમ્મ તન્માત્રા તો
 અદમાન્માથી જન્મે છે આથી વાગિન્દિય અને તેનુ કાચુ એક છે કારણુ એક
 તે ને મન્ને વન્ને કાર્યકાનુ જાન સમ્મ નથી આથી વાણીથી જન્દિય
 એવા રચુન સમ્મનેજ વિષય કહે છે વાયુ-ઉપચ પાણી, પાદપી ચા
 હન્દિયોના રિગો પાચ છે કાચુ કે કાચ વગેરેથી પકજા ઘટ વગેરેમા પચ
 મદાનુતો જ લાય છે ॥ ૩૪ ॥

હવે તે પ્રમાણના કળો પૈની ક્રેતાક્રમે ગુગમ્મવ અને ક્રેતાક્રમે પ્રધાન
 જાન લેય છે હેતુપૂર્વક તેનો ઉત્પેષ કરના જાણુવે છે કે-

સાન્તઃકરણા બુદ્ધિ સર્વે ત્રિપચ મયગાદેન યસ્માત્ ।
 તસ્માત્ ત્રિવિધ વરણ દ્વારિ દ્વારાણિ શેષાણિ ॥ ૩૫ ॥

કમકે અતઃ જ સદિતલી બુદ્ધિ સર્વે ત્રિપચને સમતો નિચય કરે છે તેથી
 અતઃ કળપથી તમ કળો એ મુખ્ય છે બાજીના કળો ગૌણ છે

અર્થાત્ તે પ્રમાણના કળોમા કયા મુખ્ય છે, પ્રધાન છે અને કયા ગૌણ
 એને કે અપ્રધાન છે એ જાણુવુ રચુ આનો નિર્ણય આ કારિમા છે મન

અને અહંકાર સાહેબની શુદ્ધિ તમામ વિધેયનું અવગાહન કરે છે. નિશ્ચય કરે છે. આથી શુદ્ધિ અને તેના સાથીદ્રષ્ય મન અને અહંકાર મુખ્ય છે. બાકીની બીજી બધી ઇન્દ્રિયો આ દૃષ્ટિએ અગુણ્ય છે. અર્થાત્ છેવટે તો શુદ્ધિ જ પુણ્ય સમક્ષ સૌ ઇન્દ્રિયોની કમાણી રજૂ કરે છે. અને આથી શુદ્ધિ જ પ્રધાન છે. આમ આ પ્રધાન ગૌણભાવ જાણવો રહે છે. અને આથી જ શુદ્ધિની શુદ્ધિ-ઉપર—આ દેશે સનાતનકાળથી ભાર મૂક્યો છે. ॥ ૩૫ ॥

શુદ્ધિ બાલેન્દ્રિયોની અપેક્ષા એ જ કેળા મુખ્ય નથી, અહંકાર અને મનની અપેક્ષાએ પણ શુદ્ધિ જ પ્રધાન છે એમ સિદ્ધ કરતાં કહે છે:—

પક્ષે પ્રદીપકલ્પાઃ પરસ્પરવિલક્ષણાઃ શુણવિશેષાઃ.

દુર્તસ્તં પુરુષસ્વાયં પ્રકાશ્ય શુદ્ધૌ પ્રયત્નહન્તિ ॥ ૨૬ ॥

આ એકબીજાથી વિલક્ષણ એવા ત્રણ શુણના વિકારો દીવાના જેવા હોઈને પુરુષના સમક્ષ અધીને પ્રકાશિત કરી શુદ્ધિ સમક્ષ ધરે છે.

અર્થાત્ અહંકાર સુધીના બધાંય તત્ત્વો-કાર્યો શુણોના જ વિકાર છે. એ બધાંય અન્યોન્યથી વિલક્ષણ્ય એટલે કે વિરુદ્ધ લક્ષણ્યવાળાં છે. છતાં દીવા જેવાં છે. દીવામાં વાદ્ય તેમ અને અગ્નિ પંચરસ વિરોધી છે છતાં અમકારને દૂર કરવારૂપ અગ્નિથી પ્રેરાઈને પ્રકાશદાન રૂપી એક ક્રિયા કરે છે તેમ આ જ્ઞાન કર્મેન્દ્રિયો વગેરે પણ પુરુષના ભોગપર્વરૂપી પ્રયોજનને સાધવાને માટે પરસ્પર વિરોધી છતાં અવિરોધી રહીને યતે છે. પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગને સમઘર્ષણે પ્રકાશિત કરી એ સાધનો સૌના અધ્યક્ષ સ્વરૂપ શુદ્ધિની સમક્ષ પોતાની કમાણી હાજર કરે છે. અને શુદ્ધિ પ્રાપ્તને તે ભોગ અને અપવર્ગનો યાગ ધરે છે. તથાકી મામજન પામેથી કર લાઘ મામક્ષતારને, મામક્ષતાર કલેક્ટરને, કલેક્ટર જેમ છેવટે સંગ્રહરને તે ભરપાલ કરે છે તેમ ઇન્દ્રિયો આતોચ્છલ કરી, મન તેમાં સંકલ્પ કરી, અહંકાર તેમાં અગ્નિમાન કરી શુદ્ધિ સમક્ષ અનુભવ રજૂ કરે છે. શુદ્ધિ પુણ્ય આગળ છેવટે તેની રજૂઆત કરે છે. આમ સૌમાં શુદ્ધિ જ મુખ્ય છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૬ ॥

*

*

*

(૨૨)

અહીં એક શંકા ઉદ્ભવે છે. એમ ગા માટે માનવું કે મન અહંકાર વગેરે બધાં પોષણોનાની દરેલી અને કમાણી શુદ્ધિને અર્પે છે શુદ્ધિ જ એ બનેને કેમ કશું નથી સોંપતી? અર્થાત્ ત્રણે-મન-અહંકાર—અને શુદ્ધિ એ ત્રણેય છે અતં કદશ્ચ અને અંતકરણપાત્ર તો બધાને મમાન છે. તો પડી શુદ્ધિ જ કાં પ્રધાનવા બેઠાવે? બીજાં એ કેમ નથી? એનો ઉત્તર બાજુમાં કહે છે:—

સર્વે પ્રત્યુપમોગ યસ્માત્ પુરુષસ્ય સાધયતિ બુદ્ધિ ।

મૈત્ર ચ વિશિનષ્ટિ પુનઃ પ્રધાનપુરુષાન્તરં સૂક્ષ્મમ્ ॥ ૩૭ ॥

કેમકે બુદ્ધિ પુરુષના સંપન્ન હિ તમામ ઉપમોગ સામે છે તેથી તે પ્રધાન જ
ઉપમા તે જ બુદ્ધિ વળી પ્રધાન અને પુરુષ વચ્ચેના નિયમ અતરને પણ સ્પષ્ટ
કરે છે તેથી તે જ પ્રધાન છે

અર્થાત્ બુદ્ધિ જ પ્રધાન છે કેમકે જેવો તે બુદ્ધિ જ પોતાનામાં પ્રતિબિંબિત
થતા તમામ ક્ષેત્ર કરણ વ્યાપારોને પુરુષ સમક્ષ ધરે છે બુદ્ધિ પુરુષની ખૂબ
નજીક છે એ અંગે ખૂબ શુદ્ધ છે અવગત છે આથી પુરુષ બુદ્ધિથી હર્ષભૂમા
માનો પ્રતિબિંબ પડે છે અને તેથી પુરુષ અને બુદ્ધિની વચ્ચે જાણે તદ્દુપના જેવી
અંતર જાત છે અને સુખદુઃખરૂપી અનુભવ જ ભોગ છે એ ભોગ બુદ્ધિમાં જ
હોય છે અને બુદ્ધિ જાણે પુરુષરૂપ ચર્ચ જાય છે અને આથી ભોગ સાથે
પુરુષ તદ્દુપ્ય મળી જાય છે અને એ તદ્દુપ્ય પુરુષ અને બુદ્ધિની જે આરિઘ્નક
અભિનતા છે તને લઈને રોય છે ! આમ આનોત્તમ સંપન્ન અભિમાન વગેરે
બુદ્ધિમાં અને બુદ્ધિ પુરુષમાં જાણે સમર્પિત ચર્ચ જાય છે અને સસારની વલણનર
વલુરોમાં વલુરોમાં આ-આ કરે છે

પણ એમ કવચુક્યા માનવા તો પગનો મોત્ત જ અસભવે ! મારણુ બુદ્ધિ
પુરુષનો અભાવ મની બેસે અને સ્વભાવનો કદો જ અભાવ નહીં થાય અને
બોગાત્મિકા બુદ્ધિ જો પુરુષનો સ્વભાવ ચર્ચ જાય તો તેનો કદો અભાવ ન થતો
હોઈને પુરુષ સહ બોગમદ્દ જ રહે અને તો મોક્ષ ન સભાવે અને તો તો આ
શબ્દ પણ મિથ્યાચારી જ ગણાય ! આથી મુકે છે કે પુરુષ અને પ્રધાન પ્રકૃતિ
વચ્ચે જે તાલિય બેઠ છે તે તાલિય બેને પણ બુદ્ધિ જ પાળણથી સ્પષ્ટ કરે છે
પાળણથી એટલે કે બોગબુદ્ધિ રિસગ પામે ત્યારે વૈરાગ્યમયી બુદ્ધિ પુરુષ અને પ્રકૃતિ
વચ્ચે જે સૂક્ષ્મ વચ્ચે તાલિય બેઠ છે તેને પ્રેક્ષા સ્પષ્ટ કરે છે અર્થાત્ રિવેક
ખ્યાતિ પણ બુદ્ધિની જ એમ અવસ્થા છે અથાત્ જ મોક્ષ એ પણ પુરુષ જ છે

ઉપગત પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચેનું અતર જો બુદ્ધિ નવેમરથી પેલ કરતી
હોય તો તો મોક્ષ મર્થ જાને અને મર્થ માત્ર અનિત્ય હોય, આથી મોક્ષ પણ
અનિત્ય જ હોય અને મોક્ષ અને અનિત્ય એ બે તો વર્તોવ્યસાત ગણાય ! આથી
મરિયામાં સૂક્ષ્મ એ રાન્દ વાપણ છે સૂક્ષ્મ એટલે દુર્નિદ્ર્ય વહેતુ વહેતુ નજરમાં
ન આવે એવું અતર અર્થાત્ છે-રિગમાન એવા અતરને જ બુદ્ધિ સ્પષ્ટ મરી
ખનાવે છે પ્રકૃતિ અને પુરુષ કદી સ્વરૂપે અને લક્ષ્યો એમ હોતા નથી એક
જેવા જે લાગે છે તે અમાત્મની ખનીહારી છે ! અગ્નિવાણ અને અધારુ જેમ કદી

ઉપાન એ 'નિપા' છે એને ૩ નણી થયેલી પ્રાણી અવિદ્યા છે
અર્થાત્ એની આપિગથી તે મોટા મુઠી વર્તનારુ છે મોક્ષ થયા બા એને
શ્વરાતુ મહા કાલુ ન દેખેને એ જીવી રાગુ નથી આથી અનાદિ જેતુ હોવા
જતા એ અનન્ત નથી મોહે એ મટે.

અને મહાત્મઅહમગઅગિયાર ધ્વિદિગમપચત માત્રાઓ=૧૮ તત્વોનુ એ
નનેન હોત છે

તો પત્રી એ સૂક્ષ્મ શરી જ પુણુ બોગાપતન કેમ ન માનવુ ? હ
મ તાગુ-ગાગોગિ શરી ની પત્રી અપેક્ષા જ ક્યા મ્હી ? આથી મટે છે કે
જ્ઞાતાન-એ મગ્નુ રહે છે અર્થાત્ એ એક દેહને જોડી દેહાન્તરમા પ્રવેશ્યા
તુ નુ કે એનુ મ લુ છે કુપ્ત એક અને તે એ ૩ એ નિરુપમાળ છે
અર્થાત્ મ્યુન શરી વિના એ બોગ આપવા અમમર્થ છે અને આથી સ્થૂન
શરીની તેની અભિચ્છિત માટે અને આધાર માટે જડા છે

આ ઉપાન એક ગમ જામી થાય છે શિદ્ધાન્તપદ્યો જ્ઞેતા મસાનુ । લુ
તો ધર્માર્મ એટલે ૩ પ્રધાનુરુપ છે અને મુક્ષ શરીને તે બેનો યોગ નથી
આથી મુક્ષ શરીર કેવી રીત સરમ્નુ હે ? આ શ ના નિવારણ અથે
માતૈરધિવિનિ લિંગમ્-એ શ એગમ હ

ભાવ એટલે ધર્મ-અર્મ નામ અગાન વૈરાગ્ય અવૈરાગ્ય અને અર્થ
તથા અર્થેષવ આ ભાવોથી પ્રથમ છે શુદ્ધિ અને શુદ્ધિથી વરણ છે-અવિનિ છે
સૂક્ષ્મ શરીર આથી સૂક્ષ્મ શરીર પણ ભવોથી અવિનિ છે ન અને અત્ત
જોડી જામ પણ તે જ્યેષ્ઠ ઉપ પણ હોત તેમા તેની સુમધે લી જાય છે તેમ
ભાવોની સુમધે પણ સૂક્ષ્મ શરીમા જળવાઈ રહે છે તેથી તે સર છે અને
મહાનનો પણ પ્રધાનની પેરે એ કેમ ટમ્નુ નથી ? તો તેના દેનુ જિતે રાદ
મુચિત કહે છે લય પામે તે નિગ અને મર્થ દેહને હેવો મ લુમા લીન
ધર્મજ જાય આતુ છે એ નિગ શરીર ॥ ૪૦ ॥

અહી આ શમ થાય એ ની છે અદ્યાર અને ધ્વિદિગ સદિન એમની
શુદ્ધિ જ કેમ સમ્પત્તી નથી ? પ્રમાણથી મિદ ન ચલ એવા સૂક્ષ્મ શરીરની
વ પના મગ્નુ ગૈય શે વદારતુ આનુ સમાધાન આપવા મટે છે—

વિવ્રયથા માધ્યમક્રતે સ્થાણવાદિગ્ને વિના યથા છાયા ।

તદ્યદ્યવિના વિશેષે ન તિષ્ઠિતિ નિરાશ્રય લિંગમ્ ॥ ૪૧ ॥

આનુ વિના નથી વિવ્ર નથા થામકા વોરે વિના જેમ છાયા વહી રાખતી નથી
તેમ વિશેષ પચ મહાનરો વિના નિશ્ચય વિવ્ર કદી ઠમ્નુ નથી

અર્થાત્ નિમિત્ત નિના આશ્રયો ટકતુ નથી-અર્થાત્ જ કરે છે એનો આશ્રય, ટકતુ ન્યાન છે સિંગ એવે કે સૂક્ષ્મ શરીર અતી નિમિત્ત એટલે બુદ્ધિ વગેરે લેના એ બુદ્ધિ વગેરે નિના સૂક્ષ્મ શરીર ત્રી સક્ષ્યાં નથી. સૂક્ષ્મ શરીર એનો આશ્રય છે આશ્રય નિના આશ્રિત કેરી રીતે ગે? જેમ ચિત્ત તેના ટેનરામ નિના કેમ દે? જ્યા તેના આનંદ નિના કેમ ઉમે? તે જ પ્રમાણે બુદ્ધિ વગેરે પણ સૂક્ષ્મ શરીરથી આશ્રય નિના નિરાશા હોઈને ન ટકી શકે. વાગ્ધતમાય પુરુષ નિધાર્યે યમાં બ્રહ્મદ્ એવામા 'જે અમૃત એવે પુરુષ' વર્ણવવામાં આવ્યો છે તે આ સૂક્ષ્મ શરીર જ જાણતુ કારણ કે આમા તો નિર્કર્ત્ર અસંભવ છે આ સૂક્ષ્મ શરીર પણ વ્યુત્પત્તિના બુદ્ધિ પુરુષ જ કહેવાય છે પુરિ-સ્ફુલ્લતરીરે જોતે ક્રિતિ પુરુષ-પુરિ-સ્થાન શરીરમા જે ઉપે છે તે પુરુષ આવો એનો સમ્યક્ષ છે આથી નિરાશ્રિતભાવે નિમિત્ત ગી રાક્ષુ નથી ॥ ૪૧ ॥

આમ સૂક્ષ્મ શરીરનું અસ્તિત્વ પ્રામાણિક અથુ હવે એ સૂક્ષ્મ શરીર જે રીતે સંસાર પામે છે અને જે કાન્થો સંસાર પામે છે તે જાનને વર્ણવના કહે છે—

પુરુષાર્થદેતુકમિદ નિમિત્તનૈમિત્તિકપ્રસંગેન ।

પ્રકૃતેર્ચિમુત્યયોગાત્ નટવદ્ વ્યવતિષ્ઠતે લિંગમ્ ॥ ૪૨ ॥

નિમિત્ત અને નૈમિત્તિકમા આસક્તિને કારણે પુરુષાર્થથી પ્રેમયેલુ આ વિંચ શરીર પ્રકૃતિની વ્યાપકતાના યોગે નાની પેરે વર્તે છે

અર્થાત્ આ સૂક્ષ્મ શરીર ધર્મ વગેરે નિમિત્ત અને તેમાથી નીપજતા તે તે દેન, મનુષ્ય પશુપંખી તંત્રેના શરીરમા આસક્તિને લઈને સરે છે, તેમા કારણરૂપ છે-પ્રેરક છે પુરુષાર્થ અર્થાત્ બોગ અને અપરગર્ભથી હેતુથી નિમિત્ત શરીર વર્તે છે અને એ નિમિત્ત શરીર ક્વચિત્ દેન શરીર તો ક્વચિત્ માનવ શરીર તો ક્વચિત્ નિર્પક કાયામા ભરાન છે આ બિન બિન દેહો એને નિમિત્ત અને તેમાથી નિપજતા નૈમિત્તિક-કાર્યોમા આસક્તિને લઈને થાન છે એની આ ચર્ચા નટરાજ જેવી છે નટ જેમ જુદી જુદી ભૂમિ । ભજવતો રહેતો ટોષને, ક્વચિત્ રામ બને, ક્વચિત્ ધર્મરાજની ભૂમિકા ભજવે અને ક્વચિત્ પરશુરામ પણ થાય તેમ નિમિત્ત શરીર પણ જુદી જુદી-અમાથી માડીને તે ધામના તણખના સુધીની ભૂમિકા ભજવે છે અને એનો આ મહિમા શાને નમે છે? તો પ્રકૃતિની વ્યાપકતાને લઈને । પ્રકૃતિ સર્વવ્યાપી છે અને આથી નિમિત્ત શરીરથી નગજને પોતાના પાકની માર્કપણુ ભૂમિકા ભજવના માટે પ્રકૃતિની રંગભૂમિ સુખ્ય છે । અર્થાત્ પ્રકૃતિ છે રંગભૂમિ નિમિત્ત શરીર છે નટરાજ, ધર્મા નિમિત્ત અને તેમાથી ઉપજેના । શરીર વગેરેમા અન્યાસક્તિ છે એની અનન્ત વૈરિદ્યથી ભરેલી ભૂમિમાએ બોગ

અને અપર્યાની પુણ્યને એ બધા દ્વારા અથવા પીરમી એ છે એ મહા નાટકનું એકમાત્ર પ્રયોજન મહાનુભવિય પુરુષ પ્રેક્ષક છે। એને માટે છે આ મનો પ્રતિનિદા એસવ ॥ ૪૨ ॥

નિમિત્ત અને નૈમિત્તિક ને આગવી હરિકામા નિર્મિત કર્યો તો તેમા નિમિત્ત એટલે શુ, નૈમિત્તિક એટલે શુ એનું વિભાજન કરતા અચરાર ભણે છે -

સાસિદ્ધિકાશ્ચમાવા પ્રાકૃતિકા. વૈકૃતિકાશ્ચ ધર્માદ્યા ।

દૃષ્ટાઃ કરુણાશ્રયિણ કાર્યાશ્રયિણશ્ચ કલિલાદ્યાઃ ॥ ૪૩ ॥

ધર્મ વગેરે સાસિદ્ધિક ભાવો તે પ્રાકૃતિક છે-ને જ બધા વૈકૃતિ પણ છે એ ભાવો કરુણાશ્રિત પણ છે અને કૃતિન વગેરે ભાવો શરીરાશ્રિત પણ છે

અર્થાત્ આ હરિકામા ત્યા નિમિત્તમાથી કયુ નૈમિત્તિક થાય છે તે બધાં છે ધર્મ, અધર્મ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, વૈરાગ્ય અરૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, અનૈશ્વર્યકાંક્ષા ભાવો છે, તે જ નિમિત્તાર્થ છે અને તે ભાવો ક-ણુશ્રિત છે કરુણુ એટલે-ભુદ્ધિસત્ત્વ ત્યા ધર્મ અધર્મ વગેરે નિમિત્તો-ભાવોના એ પ્રકાર છે સ્વભાવસિદ્ધ અને પુરુષ પ્રયત્નથી સિદ્ધ થાય તેવા તે પેકી ને સ્વભાવે જ સિદ્ધ હોય તેને પ્રાકૃતિક ભાવો કહે છે એનું મોટું ઉદાહરણ તે કપિ-યુનિ પોતે જ છે જન્મનાવેત એ ધર્મજ્ઞાન વૈરાગ્ય ઐશ્વર્યથી અપન હતા। ઉપાધ્યયી સિદ્ધ મનારા ભાવોમા દશાન્ત છે વા મીકિન્તુ એ પુરુષ પ્રયત્ન પાનધિમાથી પરમ અગ્રિ મન્યા। એ જ પ્રમાણે અધર્મ વગેરેના ઉદાહરણો ગોળી લેવા ગયા. આ બધા ભાવો ક્યા વખત જોવામા આવે છે? તો દરેણુમા અને કાર્યમા વખત જોવામા આવે છે ધર્મ અધર્મ વગેરે ભાવો કરુણુ એટલે કે ભુદ્ધિમા જોવામા આવે છે કલન વગેરે ભાવો-અજ્ઞાનમાવો. શરીરાશ્રયે જોવામા આવે છે કલન ભુદ્ધિ, માત્સ, પેલી, કરક, અગ પ્રત્યગનો વ્યૂદ વગેરે ગર્ભસ્થ શરીરને આશ્રયે જોવા મળે છે અને જન્મેના જન્મનુશ શરીરમા બાલ્ય, કોમાગ, યૌવન, જરા વગેરે ભાવો જોવામા આવે છે કલન એટલે માત્રાપિત્તાના રત્નોદીર્ઘતો મિશ્રીઆદ ભુદ્ધિ એટલે રત્નોદીર્ઘતુ વર્તુળખનન મામ તેમનો ધન ભાન પેલી એટલે માત્રનો કાલભાવપ લગ્ન, ક્રોડ એટલે એ પેલી કરના પણ ક'ણુનું વિભાગ શરીરનું અર્ચા પૂર્ણત્વ એટલે અગ પ્રત્યગ વ્યૂદ બાલ્ય વગેરે ભાવો તો પ્રત્યક્ષ જોવા મળે છે ॥ ૪૩ ॥

નિમિત્ત એટલે શુ અને નૈમિત્તિક એટલે શુ-એ તો જાગી ચૂક્યા પણ ત્યા નિમિત્તમાથી કયુ નૈમિત્તિક ઉપજે છે એ જાણુત ન્તુ-આથી હવે કહે છે -

ધર્મેણ ગમનમૂર્ચ્ઞે ગમન મધસ્તાનુ ભવત્યધર્મેણ ।

શાનેન ઘાપવર્ગો વિગર્યયાદ્ દૃષ્યતે વન્ધઃ ॥ ૪૪ ॥

ધર્મથી કંઈ જમન અર્થમાંથી અરેજમન થાય છે જ્ઞાનથી મોક્ષ અને અજ્ઞાનથી બન્ધ થાય છે એવું સામ્યવાદીને મન હ'ં છે

અર્થાત્ આ મગ્નિમા ઝેખંડનિ અગ્નિને તગતો મહર્ષિની પ્રતિમાનો નીતને અને નિગદ્ધ નિશુંય છે ધર્મરૂપી નિમિત્તે એ ઉત્તરી દેશાં પ્રાપ્તિમા નય છે છે તેનાથી ઉત્તરી ગતિને પામે અર્થમાં આય લુપ્તી છે ત્વાથી નીચે ઉતરે છે ઉચ્ચે ધના સુની નીચે નાગરી એ સુની ઉપાત્તમાન દાગ મેક્ષ અને અજ્ઞાન દાગ મધેન થાય છે આ શાસ્ત્રની એ મર્થ છે કે પ્રકૃતિ ત્યા મુધી જ પુરુના બોગાથ પ્રત્તે છે ન્યા મુધી તેને તેજે મેક્ષ અર્થે નથી વિવેચનાન થતા કૃતકૃત થરેની પ્રેનિ તેજ પુરુ આગળથી નિગત થાય છે અને આથી જાને મોક્ષ અને અજાને બધે કેટલો મર્થ સાદો સમ્ય નિશુંય ॥ ૪૫ ॥

આગલી મગ્નિમા ધર્મ વૌરે ચાર નિમિત્તોનુ દગ લાખ્યુ હવે વૈગમ્ય વૌરે આખીના આ નુદેન દર્શન કગવના કહે છે કે—

વૈગમ્યાત્ પ્રવૃત્તિલય સસારો ભવતિ રાજસાદ્ રગાત્ ।
રેશ્વર્યાદિત્રાત ત્રિપર્યયાત્ તદ્ વિપર્યાસઃ ॥ ૪૬ ॥

વિરાગમાથી પ્રકૃતિવય કદમ્ભે છે રાજસ રાગમાથી સસાર રૂપે ઐશ્વર્યથી હિંચાને અત્રિત્રાત અને અનૈશ્વર્યથી હિંચાનો ભગ જન્મે છે

અર્થાત્ જેમ પુરુને લગતુ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ નથી જતા કેવળ વૈરાગ્ય મળ્યો છે તે પ્રતિમાજ લા પામે છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ કે પ્રકૃતિના કોઈ એમ તત્ત્વમા આમશ્રુદ્ધિ થઈ જતા માનક્રમે તેજ તત્ત્વમા તે અજ્ઞાનાધ્યાસથી વૈરાગ્ય જતા નીન થાન છે અર્થાત્ સાચો વૈરાગ્ય તા સાચા જ્ઞાનથી જ ઉદભવે આથી જેવલો નિમાજ છે સમ્યક્જ્ઞાન ઉપાત્ત મગ્ન્ય ગગ સસારને નોતરે છે રાજસ શાસ્ત્રી સમા ની કુખમરતા સચિત થાય છે વગી ઐશ્વર્યને લઈને કદી હિંચાને ભગ થતો નથી અને હિંચાભગ જેવુ કુખ મ્યુ ? હિંચર દોન તે હિંચે તે કરે છે ઐશ્વર્યથી નિપરીત એટલે અનૈશ્વર્ય અનૈશ્વર્યતાથી હિંચાના અત્રિત્રાતથી ઉત્તુ એને પણ પગ હિંચાભગ થાય છે આથી અનૈશ્વર્ય દોનુ કુખમ્ય છે સૌએ હિંચર થયુ થો ॥ ૪૬ ॥

આમ ધર્મ વૌરે આઠ લાવોને વર્ણુવા આ આઠ લાવોમાજ જ્ઞાનની રમન દૂપ) દોષને એનો સમાસ વ્યાસ ગાલુવો રવો મુક્તિ માટે આ શાસ્ત્ર તર્કને એ લાવો પૈદી ઉપાદેય કયા છે—દૂપ કયા છે એ જાલુતુ મોક્ષ છે આથી એ આરે લાવોનો સમાય વર્ણુવના મુકે છે—

પપઃ પ્રત્યયસર્ગ. વિપર્યય મશકિ તુષ્ટિ સિદ્ધપાત્તયઃ ।

ગુણવૈષમ્યવિમર્દાત્ તસ્ય ચ મેદાસ્તુ પંચાશત્ ॥ ૪૬ ॥

આ વિપર્યય, અસક્તિ, તુષ્ટિ અને સિદ્ધિ નામનો શુદ્ધિનો સર્ગ-(સર્ગન) છે. શુદ્ધિની વિષમતાના વિમર્દને લઈને તેના પચાસ બેદો પડે છે

અર્થાત્ સમાસમાં-રૂંકમાં ક્રીએ તો શુદ્ધિનો આ સર્ગ છે એટલે કે શુદ્ધિનું આ સર્ગન છે. વિપર્યય, અસક્તિ, તુષ્ટિ અને સિદ્ધિ એ સમાસમાં એનું નામ છે. વિપર્યય એટલે અસાન. એ શુદ્ધિનો જ ધર્મ છે. હિન્દિયોની રિક્તતામાંથી જન્મની અસક્તિ પણ શુદ્ધિધર્મ જ છે તુષ્ટિ અને સિદ્ધિનું આગળ વર્ણન આવનાર છે. તે પણ શુદ્ધિના જ ધર્મો છે. વિપર્યય, તુષ્ટિ અસક્તિમાં, જ્ઞાનને છોડીને બાકીના બીજા સાતનો સમાવેશ થાય છે. જ્ઞાનની સિદ્ધિમાં સમાવેશ થાય છે. શુદ્ધિની ન્યૂનતા કે અધિકતાને લઈને થતા જે વિમર્દ તેને લઈને એના પચાસ બેદો થાય છે. શુદ્ધિની સામ્યાવધાનો લાંગ એટલે તેમની ન્યૂનાધિકતાનો સ્વીકાર અને ગમે તે એકલા ઉદેક વખતે બીજા બેદો અનિશ્ચય હોય છે. એ અનિશ્ચય પોંચુ વારાહની ગુદી ગુદી કક્ષાનો દોષ છે. આને જ એના-નિશ્ચયનો વિમર્દ કહેવામાં આવે છે. એને લીધે એના પ્રત્યેક સર્ગના પચાસ પેટા વિભાગો થાય છે. એ આગળ આવનારા છે. ॥ ૪૬ ॥

એ પચાસ બેદોને વર્ણવતાં કહે છે—

પશ્ચવિપર્યયમેદાઃ મંયત્યશકિષ્ઠ કરણધૈકહપાત્ ।

અષ્ટાવિંશતિમેદા તુષ્ટિઃ નવઘાઽપ્તયા સિદ્ધિઃ ॥ ૪૭ ॥

વિપર્યયના પાંચ બેદો છે, હિન્દિયોની રિક્તતાને લઈને અસક્તિ અઢાવીર પ્રકારની છે નવ પ્રકારની તુષ્ટિ છે અને આઠ નવની સિદ્ધિ છે.

અર્થાત્ અવિદ્યા, અસ્મિત્વ, રાગ, દ્વેષ અને અસુખાન્દરથી પાંચ વિપર્યયના અસાનના બેદો છે. અનુક્રમે એને તમ, મોહ, મદામોહ, તામિષ્ઠ અને અધનામિષ્ઠ પણ કહે છે. ક્રમવાર એ ગણતું વર્ણન હવે પછી આસ્પાદું છે. ॥ ૪૭ ॥

હવે પાંચ વિપર્યયના જે બેદો તેના પેટા બેદોનું વર્ણન કરતાં કહે છે—

મેદસ્તમસઃ અષ્ટવિધઃ મોહસ્ય ચ દશવિધો મહામોહઃ ।

તા મિદ્ધાઽપ્તદશઘા તથા મવતિ અન્ધતામિષ્ઠઃ ॥ ૪૮ ॥

તમસઃઅવિદ્યાના આઠ બેદો છે. અને મોહના પાંચ આઠ બેદ છે. મહામોહ દશ પ્રકારનો છે. અને તામિષ્ઠ તથા અધનામિષ્ઠના અઢાર બેદો છે.

અર્થાત્ અતિરા, અભિના, ગગ, દેવ અને અભિનિવેગનાં તમન વગેરે
 બીનાં નામો છે અચકત, મદન, અદંકાર અને પચન-માત્રાઓમાં આમશુદ્ધિ
 તે જ તમન-અતિરા છે. આઠ વિધોને લગતો એ તમન દોષને એને આઠ
 પ્રકારનો ક્ષો.

દેવો વગેરે આઠ પ્રકારના અણિમાદિ ઐશ્વર્યના અભિમાની દોષ છે એઓ
 એ ઐશ્વર્યને પોતાનું અને સગાગા મટેનાનું માને છે આ માન્યતા ખોટી છે એ
 માન્યતાના પગે અણિમાદિ આઠ ભેદો દોષને એ અભિમાનરૂપી મોહના આઠ
 પ્રકાર છે

મદામોદ દગ જાનનો છે અર્થાત્ પાંચ રિયો ત્રિયાત્રિયા બેદ દસ પ્રકારના
 થતા દોષને એમાં જે આસક્તિ તેને મદામોદ કહેવામા આવે છે ત્રિયાત્રિયા બેદ
 દસ એના પ્રકારો દોષને એ દસ પ્રકારનો છે

ઉપરાંત તામિલ એટલે દોષ તે ૧૮ પ્રકારનો. દસ રિયો સ્વરૂપે રંગનીય
 છે આઠ પ્રકારનું અણિમાદિ ઐશ્વર્ય સ્વરૂપે રંગનીય નથી પણ રિય પ્રાપ્તિના
 એ ઉપાયો દોષને રંગનીય છે તે જો પરપર લક્ષ્ય તો કોપનીય થઈ પડે
 દેવો પામે આ અદારે પ્રકારનો તામિલ દોષ છે એઓને દેવો દ્વારા તેમનો રમે નાજ
 થાય એવો હમેશા લય રહે છે આ લય તે જ અભિનિવેશ અગર તો અધનામિસ
 આમ એકદરે એક અસાન બામકરૂપે વિચરતુ જોવામાં આવે છે કાર્ન જુલમનો
 પાઠ ૧ ॥ ૪૮ ॥

આમ પાંચ નિર્ધર્યના બાસ બેદો કલા હવે અદ્વારીસ પ્રકારની અશક્તિનું
 વર્ણન કરતા કહે છે—

एकादशेन्द्रियवधाः सहबुधिवधैः अशक्तिः उद्दिष्टा ।

सप्तदशवधा बुद्धेः विपर्ययात् तुष्टि सिद्धीनाम् ॥ ४९ ॥

અગીઆર ઈન્દ્રિયોના વધ છે જુદિના વધો સહિત અશક્તિ આદો ઉદ્દિષ્ટ છે
 તુષ્ટિ અને સિદ્ધિના ઉચ્ચાચુનાને લઈ જુદિના સત્તર વધો છે

અર્થાત્ એકદરે અદ્વારીસ જાનની અશક્તિઓ છે તે પૈકી કેટલીક ઈન્દ્રિયોના
 દોષને લઈને દોષ છે કેટલીક જુદિની સ્વરૂપે અશક્તિ છે ઈન્દ્રિયો દ્વારા આવતી
 અશક્તિ અગીઆર જાનની છે જુદિની સ્વરૂપે અશક્તિ સત્તર પ્રકારની છે જે
 મળીને અદ્વારીસ જાનની અશક્તિ માનવામા આવે છે અદેગપણ કાનની, ત્વકરોગ
 આમીની, અધોષા આખની, જડતા શ્રુતની, સમવાની અશક્તિ નાકની, મૂગાપણ
 વાળીની દૂધાપણ હાથની, લગડાપણ પગની, નપુસકપણ જનનેન્દ્રિયની અને

મત્રમૂલો અવરોધક શુદ્ધર્ષ એ શુદ્ધાની મંદતા મળતી, ધન્વિશે દ્વારા અગીઆર રીતે બુદ્ધિ વિકસ અને અસક્તા મળી જાય છે. ઉપરાંત સત્તર દોષો બુદ્ધિના અવરો હોય છે. અને તે તુષ્ટિ અને બુદ્ધિના ઉદ્વેગપણને લઈને. તુષ્ટિ નવ જાનની અને સિદ્ધિ આઠ પ્રકારની છે. એ એ મળીને સત્તરનો આંકડો છે. તુષ્ટિ અને સિદ્ધિના નિર્ધાર્ય એ બુદ્ધિની અસક્તિ જ છે. એ તુષ્ટિ, સિદ્ધિનાં આગળ વર્ણન આવશે. આમ માણસને છેવટે બુદ્ધિની જ અદ્યતીસ પ્રકારની અસક્તિઓ પતરી શકે છે. ॥ ૪૯ ॥

તુષ્ટિ નવ પ્રકારની છે એમ કહ્યું તેની હવે ગણના કરતાં કહે છે.—

આધ્યાત્મિકચત્તઃ પ્રવૃત્ત્યુપાદાનકાલમાગાહ્યાઃ ।

માઘા ત્રિપયોપરમાત્ પચ્ચ ચ નચતુષ્વયોઽમિમત્તાઃ ॥ ૫૦ ॥

પ્રકૃતિ ઉપાદાન, કાલ અને ભાગ નામની ચાર આધ્યાત્મિક અને ચાંચ ત્રિપયોમાં ઉપરામરૂપી પાંચ બાલ મળીને એકંદરે નવ તુષ્ટિઓ છે

અર્થાત્ પ્રકૃતિથી ભિન્ન આત્મા છે, એ જાણ્યું. પણ એ જાણ્યા પછી શ્રવણ મનન વગેરે દ્વારા એ આત્માના વિવિકત દર્શન માટે જે યત્ન ન કરે તેવા છત્રને ચાર પ્રકારની આધ્યાત્મિક તુષ્ટિઓ થાય છે. પ્રકૃતિથી ભિન્ન આત્માને ઉદ્દેશીને થતી હોઈને એમને આધ્યાત્મિક એવું નામ મળે છે. એ ચારને પ્રકૃતિ, ઉપાદાન, કાલ અને ભાગ્ય-કહે છે

વિવેક સાક્ષાદ્ધાર એ પ્રકૃતિનો જ પરિણામચિન્ન છે અને પ્રકૃતિ જ તેને છેવટે સંપાદિત કરી આપે છે. માટે તેને માટે ધ્યાન અભ્યાસ કરવાની ખાસ જરૂર નથી. માટે છે તેમનું તેમ અવગત દે-આરી જાનનો ઉપદેશ સાંભળી ગિય આગસનો ઈન્કારદાર થાય તો એ પ્રકૃતિ નામની તુષ્ટિ મળ્યા. એવું 'બીજું' નામ 'કાંમય' છે. સંસારમાં હુઆડી હેતી હોઈને એને અંભમ નામ મળ્યું છે.

વિવેકખ્યાતિ પ્રાકૃતિક છે. જ્યાં કુદા પ્રકૃતિથી જ તે પેલ થતી નથી. એને માટે તો સંન્યાસી થવું પડે! સંન્યાસી થવાથી એ મળે. માટે ખ્યાનાખ્યાસની આવશ્યકતા નથી, બાવા જનવાની ખરી બાવા ઉપેક્ષે જે તુષ્ટિ થાય તે સ્વારામ તુષ્ટિ કહેવાય એવું 'બીજું' નામ છે 'સહિતમ્' પાણીમાં જેમ સરકવું જ જવાય તેમ આવી મનોદ્વંદ્વથી મંસારમાં સરકવા જ કસાય તેથી એવું નામ છે.

ત્રીજી તુષ્ટિનું નામ છે કાવ્ય-એને 'ઓષ' પણ કહે છે. પ્રજાન્યા-સંન્યાસ પશુ તકડા નિર્ભય આપતી નથી. તે પણ કાવ્યના પરિણામની અપેક્ષા રાખે છે. અને ઉપાવગે આંખ પાકે નહીં માટે ઉત્પત્ત થવાની જરૂર નથી. આતું ઉપદેશ વચન સાંભળીને જે તુષ્ટિ જન્મે તે કાવ્ય નામની તુષ્ટિ કહેવાય

વળી પ્રતિ દિન કે ઓગળ કાથી વેચવાની ઉપજી નથી. ૧૧૧
માથ વળી તરંગ એ નામે ભાગ્યજ અત્યંતી મીઠ છે અને આથી જ
મનમના યાદો નાનપણમાં જ મનના હોંમે સમગ્ર ઉગ્ધ દતાં અને
વિવેકપ્રતિ પામી ચુપ્પા દતા આથી ભાગ્યજ અમનુ છે માટે ભાગ્યજ જ
અવગમન તે બધા આ ભાગ્યપ્રતિ ઉપર મેનારી તુરિ 'ભાગ્ય' કહેવાય છે.

આ ઓગળ પાચ ભાગ્ય તુરિઓ કે અનામ અપ્રતિ, મનુષ્ય અદકાને
આમા તરીકે માની વર્તેને જે રેનગ થાય છે તે રેનગ-ત્તનિ પચ ભાગ્ય
તુરિઓ છે વેગવના પાચ જનક જેતુઓ છે આથી રેનગ પચ પાચ જનના
છે ઉપરમ એટલે રેનગ ચામી પાચ રિયેના ઉપરમમાથી ઉપરમ એટલે
પાચ વેગવ પાચોના અર્જન, મનુષ્ય દાપ, ભોગ, દિમા રમે દોના આનોચના
જનમના પાચ વેગવ તેજ છે પાચોના અર્જનમા દુખ છે નોકગુ જીવન કરી
અપ્રતિ નથી તેતુ! કમારેના પાચોના અપ્રતિમા પલુ ભારે દુખ છે ભારે
જલેમને મેગેના પાચો ભોગ દાડ અર્જન જા છે અને તેને કાર્ અટમરી
શકુ નથી એ રીતે વેગવ છે ઉપરમ રિયનમે જેનક રં છે અને પડી
પાચોની અપ્રતિ કે અનુપભોગ પચ માકુમને દુખી કરે છે વળી ભોગમાન
રિમાન્દિ તેકને દિવ્યદોષ નો અનિર્વાર્ જ છે આપ પાચ પ્રમાના રોના
ભાદાથી ઓગળ પાચ પ્રમાના વેગવને 'પાર, 'સુપાર, 'પાગપાર'
અનુતમામ અને ઉતમાન નામની પાચ તુરિ કહેવામા આવે છે

તેવે ગૌણ અને મુખ્યના બે આક પ્રમારની સિદ્ધિઓનુ વર્ણન કરતા કહે છે

ऊहः शब्दः अध्ययन दुःखनिघाताः त्रयः, सुहृत्प्राप्ति ॥

ज्ञान च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोक्तशस्त्रिविधः ॥ ૧૧ ॥

કોહ શબ્દ અધ્યયન, ત્રણ પ્રકારના દુખોનો નાશ સુહૃદપ્રાપ્તિ અને જ્ઞાન એ આક
સિદ્ધિઓ છે આગવા ત્ર. વિષયક અસાધિ અને તુષ્ટિ એ ત્રણ સિદ્ધિના અકુશરૂપ છે

અર્થાત્ આ કારિમમા આક સિદ્ધિઓનુ પાત્રિભારિક શબ્દોમા વર્ણન છે
આ આક પૈકી ત્રણ પ્રકારના દુખોની નિરનિરૂપી સિદ્ધિ પ્રધાન છે બાકીની પાચ
એ રીતુને સિદ્ધ કરવાના ઉપાયોરૂપ હોતિને ગૌણ છે

તે પેળ અધ્યાત્મ સિદ્ધિ એટલે વિધિપૂર્ક શુરુ કરે જઈ અધ્યાત્મરિધાના
અક્ષર અક્ષરુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતુ તે અર્થાત્ વિધિપૂર્ક ભણતુ એ પ્રથમ સિદ્ધિ
એને 'તાર' પણ કહેવામા આવે છે એનુ કાર્ય તે શબ્દ શબ્દ એટલે શબ્દ
દાગ જનમતુ અર્થજન આમ અધ્યયન એને અર્થજ્ઞાન મુખ્ય છે એને જ
બીજા ભાગમા 'શ્રણુ' કહેવામા આવે છે શબ્દને 'સુના' પણ કહે છે

ઘડ એટલે તર્ક એટલે કે પરીક્ષણ. અર્થાત્ નિયત લગતા સશય, પૂર્વપક્ષનું ઉત્તર પક્ષ દ્વારા વ્યવસ્થાપન અર્થાત્ માધક બાધક મુક્તિઓ દ્વારા નિયત લગતા સમ્યક્તાનું વ્યવસ્થાપન એટલે (૬-એને જ 'મનન' કહ્યું છે તારતાર એનું બીજું નામ છે

અને પોતાનું મનન માણ્યને ત્યાં સુધી વિશ્વાસજનક નથી થતું ત્યાં સુધી કોઈ સમાનવર્માની તેમાં સમતિ ન મળે આથી એવા માઇ સમાનવર્માની ખોતે નક્કી કરેલા અર્થ અંગે સમતિ મળે તો તેવા સમાનવર્મા એ સુદત્ છે. એવાની પ્રાપ્તિ તે સુદપ્રાપ્તિ છે એને 'સમ્યક' પણ કહેવામાં આવે છે

અને દાન એટલે વિવિધશુદ્ધિ. દૈવશોષને ધાતુ ઉપરથી દાન શબ્દ નીપજે છે વિવિધતાનની શુદ્ધિ એટલે વાસના, સંસાર અને ઉદ્વેગ રાતથી અસ્પૃશ્ય એવા વિવેકજ્ઞાનનો સ્વચ્છ પ્રવાહ એ શુદ્ધિ દીર્ઘકાળ નિરંતર, આત્મપૂર્વક સેવાયેલા અન્યાસ વિના આત્મી શક્તી નથી આથી દાનમાં તેનો પણ અભાવેશ સમજવો આ છે પાત્રની શિદ્ધિ એને 'સામુદ્રિ' પણ કહેવામાં આવે છે

અને દુષ્પ્રવચના નાશરૂપી ત્રણ મુખ્ય શિદ્ધિઓને પ્રમોદ શુદ્ધિ, મોદમાન પણ કહેવામાં આવે છે

આમ આ શુદ્ધિના સર્ગનમાં શિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા જેવી છે અને સિદ્ધિના અતરાયક વિપર્યય અશક્તિ અને તુષ્ટિ નિવારણ યોગ્ય છે આથી શિદ્ધિનો અનુશ છે આગના તણનો જુમનો એમ કહ્યું છે એ તણને વિપર્યય-તુષ્ટિ અને અશક્તિ છે સિદ્ધિના એ શત્રુ છે આથી સિદ્ધિની આત્મત્યાગી વિપર્યય, અસમિતિ અને તુષ્ટિના પાશમાં ને ધેરાત ॥ ૫૨ ॥

અહીં આ શક્ય ઉપશ્ચ શકે સદિ પુરુષાર્થ માટે પ્રયુક્ત છે એ પુરુષાર્થ કોણે તો શુદ્ધિના સર્ગથી કે ક્યા તો તત્માત્મા સર્ગથી સિદ્ધ થાત જન્મે સર્ગની એમાં ક્યા જડુ રૂઢી ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા ક્રિશ્નામ કહે છે -

ન વિનામાર્ગે. લિંગ ન વિનાલિંગેન માત્રનિર્વૃત્તિઃ ।

લિંગાલ્લયો માયાલ્લયઃ તસ્માત્ દ્વિધા પ્રવર્તતે સર્ગ ॥ ૫૩ ॥

વિગ બાવ વિના હોઈ શકતું નથી અને બાવ લિંગ વિના હોઈ શકતો નથી આથી વિગ અને બાવ એમ જન્મે પ્રવર્તનો સર્ગ પ્રવર્ત થાય ॥

અર્થાત્ અહીં નિંગ અને ભાવ પાનિયારિક લગ્ય છે નિંગ તત્ત્વજ્ઞતા સર્ગનું સ્વરૂપ છે ભાવ શુદ્ધિના સર્ગનો સ્વરૂપ છે મ્હેરનો આશર આ છે પ્રત્યાજ્ઞશુદ્ધિ સર્વ રિ ॥ તત્ત્વજ્ઞતા સર્ગની પુરુષાર્થ સાધકતા કે સ્વરૂપ સિદ્ધ થત

તન્તુ નથી અને તન્તુ મગં સિદ્ધિ મેળવી પામ્યું સમયના . અધ્ય
સિદ્ધિ થઈ ગતું નથી અને અધી મને રીતે નર્મી પ્રગતિ થાય છે

અર્થાત્ પ્રકારથી નગરે માં રતું નતું અર્થે છે ૧ બેઠા
૨ ને ૩ અર્થે ૪ અને ૩ ને ૪ સારી સારી બેઠા છે મુર અને
મુર સારી બેઠા અર્થે ૫ છે બેઠાની અને અર્થે ૬ બેઠા
બેઠાના માર્ગો છે તે પરી બેઠા અને બેઠાના અર્થે ૭ સપાટ મ
તન્તુ મગ ઉપરોગી છે અને બેઠાના માર્ગ અર્થે ૮ માર્ગ
પ્રત્યક્ષ-શુદ્ધિ મગ ઉપરોગી ૭ માર્ગી એમની પગ મેળવીમા બેઠા એટલે કે
પ્રકારથી સિદ્ધિ ૧ ન થાય આથી અને પ્રકારે મગ અર્થે ૧૦ છે ॥ ૫૦ ॥

આમ પ્રત્યક્ષ-શુદ્ધિ મગનું સિદ્ધાન્ત થયું હવે બીજા વગેરે ૧૧ સિદ્ધિ
સિદ્ધાન્ત ૧૧ બેઠા છે

અષ્ટવિકલ્પો દ્વય નિર્વ્યયોનિશ્ચ પશ્ચાદા મવતિ ।

માનુષકથા ગદ્યપિથ. સમાસતો મૌલિક સર્ગ. ॥ ૫૩ ॥

દેવસુદિ આડ પ્રકારની છે નિર્ધારિત થાય પ્રકારની છે મનુષ્ય એક જ
પ્રકાર ॥ છે આ પ્રકારના મૌલિક સુદિ છે

અર્થાત્ દેવના આડ બે છે બીજા પ્રકારના મેન્ડ પૈન ગાન્ધર્વ પદ,
નાશસ પેગાય-આ આ એના નામ છે ગાય પેગાય એવા પ્રકારે હાથ
જેવા ૧૦ ગરી જનાવરો-મુગે મીધ જેવા પક્ષીઓ સાથે વગેરે વીંછુ વગેરે
સરીનુગો-વટ વગેરે મધાવરો-આ પાસ નિર્ધાર-પદ્યપક્ષી વગેરે ૧૧ સુદિ છે
અને માનવ એક જ સર્ગ છે માનવ એક જ છે એ મદુ મોગી શાપ છે
માનવ વગેરે વર્ગો અને જારની મુરોપીય વગેરે દેશ બેસા શાસ્ત્રીય અથવા
દેશ રાજી નહીં માનવ-પદી ગમે ત્યાં હોય-એ અને અરિમા ત્ય છે દૂકમા
આ મૌલિક જનનો સુદિને જાણવે ॥ ૫૩ ॥

ભૌતિક સુદિમા પદ્ય ચૈતન્યના કિર્તિ અપકર્ષ-વધારના બેઠે બે ૫૩ છે
એવા ત્રણ પ્રકારના વિશાળ બેઠોને ઉપેક્ષ કરતા કહે છે -

ऊर्ध्वं सारवविशाल तमो विशालश्च मूलतः. सर्ग ।

મધ્યે રજોવિશાલ. દ્રહ્યાદિસ્તરવપર્યંત. ॥ ૫૪ ॥

ઉર્ધ્વલોક સ વપ્રધાન છે પદ્યથી માત્રે સ્થાવર સુધીને લોક તમ પ્રકાર ૧૧
વચરો લોક ૨૪ પ્રકાર છે અગામી બ્રહ્મણી માત્રે તે પાસનું તત્ત્વ સુધીને
સમાવેશ થઈ નથી છે

આર્થિક મન રાજ અને તમમાં તમને અવેકમાં તાનમ થાય છે
 હોરેકથી માંડીને તે અર્થિક મુશીબા હોડા મજબૂતાન છે મોદમર તેલને
 પતુલી ને તે અર્થ સુધીના હોડા તમમાં તેલને વચ્ચે પૂરીનક
 મજબૂતાન છે 'અર્થિક મજબૂતાન' મા વેકમળની અગિયે આવી મન છે ૥૫૫

પણ આ મળના વર્તનનું અર્થ પ્રોત્ત રા' આર્થિક પૂર્ણતા તે અર્થ
 પણ તે ઉપરાંત આ મળ મોડના આપના વર્તનને માટે ઉપરાંતી છે સર્વ
 દુખમય છે દુખ દેવ છે. આર્થિક હોડ છે -

તત્ત્વજ્ઞામરણનું દુઃખં પ્રાપ્નોતિ ચેતનઃ પુરુષઃ ।

લિંગસ્થાપિનિવૃત્તેઃ તત્ત્વમાદ્ દુઃખ સ્વમાયેન ॥ ૫૬ ॥

આ મળિમા સિત શરીરની નિવૃત્તિ ન થાય ત્યાંમુથી ચેતન પુરુષ જરા મરણી
 નીપમતુ દુખ પ્રાપ્ત હો છે નથી સ્વમયે જ દુખ છે

ચેતન પુરુષ મળનું દુખ પામે છે કાળ એને શરીર બધે મરણી શરીર
 નારમા ક્ષમાએના જીવિત સિતે પ્રકાશના આનન્દ પ્રમા મળે છે પણ એ
 જગ અને મળને દાગી સમો નથી અને આ દેમળે ના અને રક, ગા અને
 નાગી-અને મરણ છે નાના મળના મળના કીરને પણ મળનામ થાય છે
 અને દુખ એ ભય કાળ છે આર્થિક ન્યાં મુશી મળનું મળ ન થાય ત્યા
 મુશી મળની આશા મી? અને મળનું મળ કાળે નીપમતુ રિંગ શરીરનો
 ભંગ થાય ત્યાર આર્થિક નિંગ શરીરની નિવૃત્તિ સુધી મળનાદિ દુખો ભોગને જ
 છોડા અને રિંગ શરીરનો ભંગ માન્ય થાય છે સ્વમય કિાનમ મળનું મળ
 છે આર્થિક આ સદિ વેન-ત્યેધિની છે ॥ ૫૫ ॥

*

*

*

(૨૬)

હવે આગળ વર્તુવેની યદિયા કાળુ ખરવે ને વિનિવૃત્તિ છે-એટલે કે
 નિરુદ્ધ જુદા જુદા મળ છે તેના પોતાના મળનું આપના કળા દીગ મળનું
 નિગક-જુ સમયના હોડ છે -

હૃત્યેષઃ પ્રકૃતિવૃત્તો મહદાદિ વિશેષમૂતપર્યંતઃ ।

પ્રતિ પુરુષ વિમોક્ષાર્થં સ્વાર્થંદૃવ પરાર્થં આરમઃ ॥ ૫૬ ॥

આ મળની માગને તે પચમકાળનો સુધીની સૃષ્ટિ પ્રકૃતિની હોય છે એને
 આ આ મ પ્રયેક પુરુષના વિમોક્ષને માટે હોડને બાંધે સ્વાર્થ દોષ એવો પરાર્થ-
 ખોપનાર છે.

અર્થાત્ દેશ અર્થનો રિસ નથી અનુભવો છે આથી સામ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણની કે એમ માન માને એ જે સીમા ઉપર જીવે છે તે સીમાથી જ દેશનો પ્રેમ નહીં થાય છે જ્યાં સામ્ય આપણને વડા જાય છે ત્યાંથી એક જ દેશ આપે દિશર છે આથી ધર્મનિયત સામ્યનું મૌન અંગ સ્વયં છે એ સૂચે છે કે પન્મામા અનુભવવાની મીઠ છે વાળી અને મન વાગેને અગાધ છે, આથી એ અનિષ્ટ છે અને અનિષ્ટનો જ્યાં અનુભવની ભૂમિએ જ હોઈ જાય છે આથી સામ્ય પ્રકૃતિને જ મન કાન્ય તરીકે વણની તેની કિંચિત્ જાણી ભૂમિકા સુધી જીવે લાજ જઈ ત્યાંથી તેને સંચિત્તના અગાધ અગાધ સમુદાય ધારી ધડો મારી મૂકે છે અને આ જાણે કાર્યકાન્યની અર્થ અર્થે એ મને પ્રકૃતિને જ છેવટનું ડાસનું દેલી છે અને દેવે પડી આપી થોડી કાનિષ્ઠાઓ આ મન વડુ ધ્યાનમાં ન રહે તે સામ્ય નિર્માણની છે એવો જે સમાજ અને પતિના આશ્રમ પ્રવર્તે છે તેના આપણે પણ જોગ થઈ પડીશ અમુ

આ આખી મુદ્દિ પ્રકૃતિની જ કહેલી છે એનું પન્મામા એમા માણ માનો નથી જાણ્ય કે ચિન્તિત પાણિમિની નથી અને તે નિષ્ક્રિય દોષને દેશ તેનું અધિગન પણ સ્વીકારે નથી માટે શોમા ને છે પ્રકૃતિ તે પ્રકૃતિ જ જાણતું માણ્ય છે પણ પ્રકૃતિમાના ભારે કુલુભારી છે મ્યારે જોડની સકલ્પના હોય શકે તેથી પણ વધારે સકલ્પનાથી પ્રકૃતિમાના આ સંદેશ કરે છે પરાપમાર એનો અર્થ છે અને એને પર એટલે પુરુષ પુરુષને માટે જ એ પ્રવર્તે છે ગમે તેટલો સમય જાન-તેની પરવાહ કર્યા વિના એ પ્રત્યેક પુરુષની મુક્તિને માટે પ્રવૃત્ત થઈ છે। જેને એણે મોક્ષ પીલ્યો તેની સમક્ષ એ પાડી નથી પણ માણતા જાણતે જોગાપરગનો રમથાગ પાલકવાનું એ એક માન પરાપકારી કર્તવ્ય કહે છે ઉપકાર કરનાનો ઉપકાર કરનાનું આમરણ મન લાને પ્રેરે છે ઉપકાર લેનારે આ સુધી પરાપમાર ઉપર જીવ્યું એ પ્રજા છે। ઉપકાર લેનારે ત્યારે નિયમ કહે કે હવે પરાપમાર કે પર જાને નથી જીવ્યું ત્યારે એ તે લેના અટક માટે આ કારિકાનું આ સ્વયં પ્રિય। તારા અત્તમા વચન ॥ ૫૬ ॥

આ મગજમરી વાત જેના અત્તમા નહીં હરે એવો કાલ જીવ અહીં રાકા કરી નેક કે મ્યારે કે પરાથે, પ્રવૃત્તિ તે જાણની હોય શકે અને પ્રકૃતિ તે જાણ રી। આથી પ્રકૃતિને અધિગન કાલ હોવો જ જોઈએ। અને અપત્ત અને અને અપત્તિ શેક્ષા તેનો અધિગન દોષ રહે નહીં-માટે સર્વદેશી એવો મન પ્રકૃતિ અધિગન હોવો જ જોઈએ આ સમ સમ તરીકે અમ્ય છે

પણ ગહ્યરિવાના ગણુ ૧૨ માટે દાખાવ્યા છે પ્રેમ કથરને ત્રાપ આપે નહીં-કાનપણ રીતે તેને ૧૧ પણ ત્રાપ થાય તે એનાથી ખમાય નહીં આથી પોતાના પરમ પ્રેમી પગમામાને સૃષ્ટિ આરભેનો ત્રાપ કેમ કપી ગમય. અત ના ઉપાણુમા ગહ્ય આ છે પણ પ્રેમ પ્રતિત ન કાલ મેનો થાય મોન જ પ્રેમની ભાવા આથી પરમામાને કાવેનો વેન ન ગમત દેવે કટિનદ થયેન આચાર પોતાની રીતે જવાન લખના કરે છે—

વત્સવિવૃદ્ધિનિમિત્તે ક્ષોરસ્ય યથા પ્રવૃત્તિઃ મહસ્ય ।

પુરુષદિમોક્ષનિમિત્ત તથા પ્રવૃત્તિઃ પ્રથમસ્ય ॥ ૬૭ ॥

વા રાગની વિશેષ ઉત્તર માટે જેમ બહુ-મહ એવા દૂધની જેમ સ્વત પ્રવૃત્તિ થાય છે તેમ પુરુષના વિમોક્ષને માટે લગભગ પ્રવૃત્તિની પણ સ્વયમેવ પ્રવૃત્તિ થાય છે

અર્થાત્ પગમામાને તરફી આપવાની જરૂર નથી જરૂરી પણ પરાયે પ્રવૃત્તિ નેનામા આવે છે જેમ કે ગાળુ દૂધ ગાળના અવાગમાથી અપમેવ વાહરડી પાળા કરે છે અને તેને કાર્ક ઈત નિમિત્તની જરૂર નથી અને તે ઉપરાત તે જ છે તેમ પ્રવૃત્તિથી કામને પણ પોતાના વ્યવસ્થાનીય છવા માઓને આમાવિ પુરુષપ્રેમના અવાગમાથી, ધર્મ અર્થ, મામ, મોક્ષથી આચાર કારા જન દૂધ આપે છે અર્થાત્ વિચરનેના પ્રવૃત્તિમા સિદ્ધાંતની શુદ્ધિથી એટલી તો અતુ ૧૧ કે ગુરુદય પગમામાને એના કાગમામા મુરુને માથુ મા વાની જરૂર મેની જ નથી ! આથી પરમામા તો સ્વમદિમા જ વર્તે છે અને પોતા ૧૧ પુત્રુત્ત જવને-પુરુષને માત્ર તેના ઓગામા એમકે ત્યારે પ્રત્યક્ થાય છે આ જાંતી મગિમજોને સુદિની બાયામગાળા પ્રવાની જરૂર લાગતી નથી હુદિમ મે જન્મદટિ ભાએ જ મેગતી શકે છે અને તે ઉપરાત સુદિને પણ માર્ગ છે એ મહિરારુ થો દ્ય ની ચર્ચ તો મારે માત્રાપિત છે કે નહીં એવી નર્વાતી પેરે ઓગી મરુદા ગથાય ! ॥ ૫૭ ॥

વાળી પ્રવૃત્તિની પ્રવૃત્તિ કેવળ પરાયે જ છે એ સ્પષ્ટ દેખા કરે છે—

ઔત્સુક્યનિવૃત્યયં યથા ક્રિયાસુ પ્રવર્તતે લોકઃ ।

પુરુષસ્ય ધીમોક્ષાર્થે પ્રવર્તતે લટમ્ અવ્યત્તમ્ ॥ ૬૮ ॥

જેમ હસુમાની નિવૃત્તિ મરે લોકો ક્રિયત્વ પ્રવત થાય તેમ પુરુષના વિમોક્ષને મરે પ્રવૃત્તિ પ્રવર્તે છે

ઉમુખા એટલે ઈન્જા. ઈન્જા નો વિલે તેલ સ્વર્થ ને અર્થો ઈન્જા ૧૧ નિવૃત્તિને જણુની પ્રવિ થવા વિગત થઈ ગય છે તેમ પ્રવૃત્તિને સ્વર્થ જ ૧

પુરુષને મોક્ષ અને આર્થી જ તે પ્રાપ્ત થાય છે જે દેશ પગથ ૮૫૧ શકાય છે એનું અનુભવી શમ્યો નથી તે આ ગ્લખમય વિદ્યન્તને સમજવામાં મોથાં ખાયા જ કાગે કિામાં પ્રગતિ ઉચ્છ્રાપાની નિગતિ માટે લોકો કહે છે, તેમ પ્રકૃતિનો અર્થ છે પુરુષ મોક્ષ એ જ એની કૃત્ય છે એની નિગતિ માટે એ પ્રતે છે ॥ ૫૮ ॥

આમ પુરુષાર્થ જ પ્રકૃતિને પ્રેરક છે પણ પ્રકૃતિની નિગતિ કયા પ્રયોગને થાય છે ? અર્થાત્ પુરુષાર્થ પીગમ્ની પ્રકૃતિ એ કાર્યમાથી ક્યારે ક્રમેય થાય છે ? જવાબ આપનાં કહે છે—

રંગસ્ય દર્શયિત્વા નિવર્તેતે નર્તકી યથા નૃત્યાત્ ।

પુરુષસ્ય તથાડત્માન પ્રકાશ્ય વિનિવર્તેતે પ્રકૃતિઃ ॥ ૫૯ ॥

પરિપૂરે પોતાનો નાચ જગતીને જેમ નાચનારી નૃત્યમાથી નિવૃત્ત થાય છે તેમ પુરુષની અમક્ષ પોતાના આત્માને પ્રકાશિત કરી પ્રકૃતિ નિવૃત્ત થાય છે

અર્થાત્ પ્રકૃતિની નિગતિ પુરુષના પૂર્ણ પ્રકૃતિ દર્શન ઉપર અવનમે છે નર્તકીનુ તે દશન્ત માત્ર છે પોતાની અમક્ષ કળા દષ્ટ્યઓ સામે ઝૂકી કરી જેમ યથાકામે નાચનારી નિવૃત્ત થાય, તેમ પ્રકૃતિ પોતાનુ આતરમાત્ર પૂર્ણ અગ્ન પુરુષને પુરુ જનારી નિગત થાય છે બાજ્ય ઝડપ એટલે બેગમ આતર સ્વદ્રમ એટલે મોક્ષ અર્થાત્ જોગ અને મોક્ષના દાન કરી પ્રગતિ પ્રયોગન પુરુ થાય નિવૃત્ત થાય છે

અગ્નુ માનીએ છીએ કે પ્રકૃતિ પુરુષાર્થ જ પ્રતે છે તે પુરુષના ઉપર ઉપકાર કરનારી પ્રકૃતિને કાર્ષ છેવે લાભ-પારિતોરિક મમે કે નહીં ? એ તો કૃતે ચ પ્રતિકર્તવ્યનો ધર્મ માત્ર છે અને ફોએને કર્મ મળતુ હોય અગગ એ કાર્ષ લેતી હોય તો પડી એની પ્રગતિ પગર્થ ન મળ્યાય ! ઉતાર દેના કહે છે—

નાતાવિઘ્નૈઃ ઉપાયૈઃ ઉપકારિણી અનુપકારિણઃ પુત્રઃ ।

ગુણવતી અગુણસ્ય સત્તઃ તત્કાર્યે અપાર્થક ચરતિ ॥ ૬૦ ॥

અનેક પ્રકારના ઉપાયો દ્વારા, અનુપકારી, નિર્ઘણ પુરુષના ઉપર આ ગુણવતી ઉપકારમારિણી પ્રકૃતિ તેનુ કાર્ નિ સ્વાર્થભાવે જ કરતી બધ છે

અર્થાત્ આ કાગિમ્ જ્વનાર્થથી હરેતી છે એની વ્યવહારિક અને સૈદ્ધાનિક અર્થ સુદર છે પુરુષ —નિર્ઘણ છે એટલે કે અકૃત્ત છે અને સ્વપે ગુણ નિગુણના વેધ નિાનો છે પ્રકૃતિ ગુણવતી-નિગુણમિમ્મ અને રુધીરય છે પ્રકૃતિ ઉપકારક છે પણ સામા મળતની આશા નિા ઉપકાર કરે જ નાય છે પુરુષ

ઉપર લેવામાં જ અમને છે સામે દરમાં એ માનતો જ નથી! નહીં
છે તે? આપણે પુણ્ય ઉપર પણ પ્રકૃતિ પ્રેમની મારી મિત્ર અર્થે ઉપર ક્યે જ
જાત છે ખીચારી પ્રકૃતિ! પ્રેમના મૂલ્ય વૃક્ષ છે તે? આવે અનિ ઉચિત છે ॥૬૫॥

આગળ કામિમાં પ્રકૃતિને નર્મથી આથે સંખ્યાની! પણ નર્મથી તો એક
વખત નિવૃત્ત થાય પછી જોનારના આગ્રહથી કૌતુહલને મળે નગમિ ઉપર
જોનારી હોય તો પાછી આવે! પ્રકૃતિ એવું કરે ખરી?

મથુતે: સુકુમારતર ન કિચ્ચિદસ્તિ હતિ મે મતિર્ભવતિ ।

યા દષ્ટાસ્મીતિ પુનઃ ન દર્શનમુપૈતિ પુરુષસ્ય . ૬૧ ॥

પ્રકૃતિ કળા વડુ સુકુમાર નહીં દોર એમ હું માનતો નથી એ પ્રકૃતિ 'અને હું
જોવાઈ નહીં એમ એને વામના પુરુષના દર્શનમાં પાછી દલી આવતી નથી

આ કામિ પણ સુકુમારભાવથી જન્મી છે પ્રકૃતિ કળા નધાએ સુકુમાર
તો કોઈ ચીજ નથી. અહીં સુકુમારના એકને અનિ કામગતિ અર્થાત્ પર પુરુષ
દર્શનની અમલિયુના કુલધૂ સૂર્ય માટે પણ દુર્લભગતિ હોય છે ॥ ૬૧ ॥
તાને લઈને મદ ગતિ હોય છે એવી કુલધૂનો અવધો પ્રમાટે સમગ્રી
પડે તે તેને જોઈ પર પુરુષ જોઈ ગય તો તે મારી સમગ્રી અવધ જ થઈ
જાય! કુલધૂ આવી દોષ. પ્રકૃતિ તો કુલધૂ કળા પણ વસારે લગ્નગી એને
જો વિવેકે કોઈ અતન્મહિ જોઈ જાય તો તે પાછી દલી દર્શન દેતી નથી
અર્થાત્ વિવેકખ્યાનિની સ્થિર ભમિમ થતા પ્રકૃતિ કામ ખનમ થતુ દોષને પુરુષ
સમક્ષ પાછું આવવાની યા જગત ગેતી નથી! અને આથી તે ડેવટની જ લીન
થઈ ગય છે ॥ ૬૧ ॥

*

*

*

(૧૭)

આ રૂમજો આ શક્તિ Cદભવે પુરુષ નિર્ણય છે આથી અપરિણામી છે
તો એમ પુરુષનો મોક્ષ કેવી રીતે થાય? મધ્ય કે મોક્ષ તો નધન દોષ તો
થાય તે? અપરિણામી પુરુષને વામના સહિત કનેક, કર્મ, આપણની ગય ॥ ૬૨ ॥
ન સમાય અને આથી એને સસાર પણ ન જ પડી શકે? નિર્ણય પુરુષને દેવતાતરની
કે લોભતાતરની પ્રવૃત્તિ આથી દોષ? અને આથી પુરુષના મોક્ષ માટે પ્રકૃતિ
પ્રવર્તે છે એમ કહેવું એ ચોક્કસ નથી! આ આશકને જન્મન આપવા કહે છે—

તમ્માત્ ન વચ્યતે નાપિમુચ્યતે નાપિ સસરતિ કથિત્ ।

સમરતિ વચ્યતે મુચ્યતે ચ નાનાથવા પ્રવૃત્તિઃ ॥ ૬૨ ॥

તેથી મહા બધાનો નથી નથી તો જાણે નથી તો મસાદમાં સરકતો ! અને
અધ્યે રહેથી પ્રકૃતિ જ મરે છે, બધાય છે, મુખ થાય છે !

અર્થાત્ આ કાગિત તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્ક છે સંકો કરનાર જે કહેવા મગિ છે
તેજ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો પણ એકગ છે પણ પૂરપૂર્ણિ મુખે જ ઉત્તરપક્ષનો
નિશ્ચય દર્શાવવામાં જ છે આજે જ પુરુષને મંચાર બધેન કે મોટા હોનો નથી જ
તે તો મંચ શુદ્ધ, શુદ્ધ, શુદ્ધ, અખાર જ છે ! પ્રકૃતિ જ નાનાડો મરે છે, બધાય
છે, મુખ થાય છે પ્રકૃતિનો સસાર, બધેન, મોટા પુરુષના ઉપર લાગવામાં આવે
છે, નિર્દોષનો જય પરાજય જેમ રાગ ઉપર તેમ પ્રકૃતિના આ બધા બેયો પુરુષ
ગાંધ્યજીને લખે પોતાના ઉપર કાપી લે છે આમ બોગ અને અપવર્ગ પણ
પ્રકૃતિનાં જ હોને પુરુષ ઉપર આગેપિત કરવામાં આવે છે એ જ તત્ત્વજ્ઞાન
છે ॥ ૬૨ ॥

મંચાર, બધે, મોટા, પ્રકૃતિના જ છે એ જગત્ પુરુષ ઉપર તે આરેપવામાં
આવે છે એ સમજાયુ, પ્રકૃતિ માટે ક્યા બાધેનો બધેન અને મોટાના છે ? કહે છે—

રૂપઃ સપ્તમિઃ एव तु वचनाति आत्मानआत्मना प्रकृतिः ।

सैव च पुराणै प्रति विमोचयत्मेकरूपेण ॥ ૬૩ ॥

પુરાણ માટે પ્રકૃતિ પોતાને પોતાના જ અવતરે આવે છે તે રીતે જ પોતાને
એકરૂપે છોડાવે છે

અર્થાત્ ધર્મ, અધર્મ કોરે આડ લાવે પેટી એક તત્ત્વજ્ઞાનને છોડીને બાકીના
જ્ઞાનરૂપે પ્રકૃતિ પોતે જ પોતાને બાધે છે અને તે પુરુષાર્થ છે આ જ્ઞાનમાં બોગપી
પુરુષાર્થનો સમાવેશ થાય છે. વળી તે જ પ્રકૃતિ તત્ત્વજ્ઞાનથી પોતાના રૂપે પોતાને
પોતાના બધેનમાંથી છોડાવે છે ! એટલે કે પાત્રી બોગાપરનાં ધરતી નથી ! આમ
બધી ધાબાજ પ્રકૃતિની છે, પ્રકૃતિમાં છે, પ્રકૃતિમાં છે, પ્રકૃતિને માટે છે પુરુષને
માટે છે એ પોક્કળ ફુટી જાય એટલે એ જ અવતર થાય ! તત્ત્વજ્ઞાન એ પોક્કળ જ
ફેડી નાખે છે ! ॥ ૬૩ ॥

આત્મ તત્ત્વ તો જગત્ ! પણ તેથી કમલો શો ? કહે છે—

एवं तत्त्वार्थसात् नास्मि नमे नाहमित्यपरिदोषम् ।

अविपर्ययाद् विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥ ૬૪ ॥

આમ તત્ત્વવિષયક જ્ઞાનના અભ્યાસથી હું નિષ્ક્રિય છું, (અથવા તો હું પુરુષ છું)
આથી જ માટે નથી, કર્તૃત્વ માટે નથી એ અતત્ત્વ સંપૂર્ણ, સસય અને અજ્ઞાનથી
જ અભ્યાસેલ જ્ઞાન ઉપર છે

આ ત્રિમિ જ્ઞાનના ન્ય પત્ર અને કાન્ધનુ વ્યાખ્યાન કરતી હો તે ખૂબ ઉપયોગી છે આમ તત્વાભ્યાસથી જ્ઞાન ઉપજે છે અભ્યાસ દીર્ઘકાળ નિત્ય અને આ નિર્ભયે હોવો ધો છે એવા અભ્યાસના માર્ગે જે જ્ઞાન નીપજે છે-પ્રેરે તે એવ પુરુષની વચ્ચેનું બે-જ્ઞાન છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને પુરુષની જે બિનતા તે બિનતાને વળતુ એ જ્ઞાન છે એ તાન્ત્રિક જ્ઞાન છે

જાણે એ તત્વને વચ્ચે જ્ઞાન સિદ્ધ છે અજ્ઞાન અને મરણ જ્ઞાનનો મેન છે આ જ્ઞાન એવું મેન નથી મળતું કે એ અનિર્ણય છે એટલે કે વિપર્યય એટલે કે અજ્ઞાન અને મરણમય છે તાત્ત્વિક હોતો સરળશબ્દ છે આ માર્ગ માર્ગ હોતો વિપર્યય જ્ઞાન છે આ જ્ઞાન કેવલ છે એટલે કે અનાદિ મિથ્યાજ્ઞાનની વાતનાથી મ્હાન ન થાય એવું છે તત્વનો પદપાત એ તો છુટ્તો અભ્યાસ છે આજુ એ જ્ઞાન છે તો એનો આમર મો ?

એ જ્ઞાનમા “નાસ્મિ -મે નાહ” હાલ છે નાસ્મિ શબ્દ આ મામા ક્રિયામાનનો નિરોધ કરે છે ‘અમ’ ‘મુ’ ‘કૃ’ ધાતુઓ ક્રિયા અમાન્યના જેવા છે અને આથી નિઃશ, અભિમાન સ ન્ય આરોચન વગેરે અનરક્ષિયાઓ અને માલ્ય વ્યાપાર માત્ર આત્મામા નિરિક્ષ છે

આથી જ ‘નાહ’ સિદ્ધ થાય છે આત્મામા વ્યાપાર ન હોતો અર્થ નથી અહ ‘મ્હાનું અમ’ છે ન જ્ઞાન-પ્રાર્થના-વધુ રીતમા અહનો જ પ્યાન-કૃતાનો પ્યાન જ હોય છે

આથી જ ‘નમ કૃત્તે છે કરે તે કૃત્તશ્ચમી થાય’ તે અર્થ જ ન્યા નથી ત્યા આત્માનિ મમન આથી સહાય ?

અર્થ તો ‘ના નાસ્મિ’ એટલે હું પુરુષ છું અને આથી અપરિણામી છું અપ્રત્યક્ષમા હોતોને કુ ‘ન અહમ્’ નાં નથી અર્થ તો ને ‘મમે મા’ આમિના નથી એવો અર્થ પશુ થાય આ જ્ઞાન પરિપૂર્ણ છે આ જ્ઞાનમા પ્રાર્થ એવું કરા જ્ઞાનમા જાણી નથી રહેતું જેનાથી બંધન થાય ॥ ૬૪ ॥

અને આની જાનના તત્ત્વમા ભાગથી શુ સિદ્ધ થાય? પ્રેરે છે-

તે ન નિવૃત્તપ્રસન્ન અર્થશાત્ સસહપરિવિનિરુદ્ધામ્ ।

પ્રવૃત્તિ પદ્યતિ પુષ્પ. પ્રેક્ષકત્વદ્ અવસ્થિતઃ સ્વરથ ॥ ૬૫ ॥

તે શ ને વર્તન ન થાય થયેલી અને વિવેકજ્ઞાનના બધે જેના મત રૂપ નિરુદ્ધ થાય એવી પ્રકૃતિને, પ્રેક્ષકની પદે નિષ્ક્રિય અને સ્વરથ પ્રકૃતિ જુદે છે

અર્થાત્ આ કારિકામાં જ્ઞાનનું કળા વર્ણવ્યું-છે. તત્ત્વના આશાસકને લગ્ને પ્રતિ વધ્યા થાય છે. ભોગ અને અપવર્ગ એ બેને તો પ્રતિ જન્માવે છે. એ બંને જન્મી ચૂક્યા આથી હવે એને કશું જન્માવવાનું આટી રહેતું નથી. આથી એના પ્રસ્તર અટકી ગયો છે. અને પ્રસ્તર અટકી જતાં એ વધ્ય બની છે. ઉપગંત હવે એનો પગિપૂર્વ જાતી છે. ત્યાં મુધી એના અંતરમાં તત્ત્વજ્ઞતા દિશર ભાવને લગ્ને એના-તત્ત્વજ્ઞાન મિથાપના જે ધર્મ અધર્મ વગેરે સાત ભાવો તે નિમ્ન ધર્મ નય છે. હવે એ કેવળ જાનકરી છે! ધર્માદિ માત્રે ભાવો પણ અજ્ઞાનવિક્ત જ છે. આ પૂર્ણજ્ઞાની હોઇને હવે એ સાત ભાવો એના જીવનમાં જોખ્યા નહીં જડે આવી પ્રતિનિ અવસ્થિત અને સ્વચ્છ આગર તો મુચ્છ પુરુષ જોતો રહે છે! અર્થાત્ જ્ઞાનના પ્રભાવે આત્મા પોતાનાં અકર્તૃત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી ચૂક્યો છે. આથી હવે એ નિષ્ક્રિય છે. અને રજ્જેશુગ્ની તમોરુગ્ની સુદિનો હવે એને અપર્ક નથી. આથી તે મોટે ભાગે સ્વચ્છ પણ ક્વચિત્ મુચ્છ એટલે કે સ્વચ્છગુણના સંપર્કમાં રહેનારો બને છે. અને આવો પુરુષ પ્રેક્ષકની પેઠે પ્રતિનિ જોતો રહે છે! હવે એ નટ નથી. પ્રેક્ષક છે. નટ તરીકે હવે એની ભૂમિકા પૂરી થઈ. ત્યાં મુધી તો તે તે ભૂમિકાના પાત્રોમાં એ ત-મય હતો. હવે પ્રેક્ષક હોઇને અત-મય બને છે. નટસ્થ વર્તે છે. અનામકિની આનિ ઉપરી ભૂમિકા ઉપર જ રહે છે હવે એ જ્ઞાનપ્રમાણ વિકારી થયો છે. ॥ ૧૫ ॥

*

*

*

(૨૮)

અહીં એક શકા સંભાવે. પ્રતિ વધ્યવીય થાય છે એ કેમ સંભવાય? પ્રસ્તર તો સંયોગથી થાય ને? અને અહીં પ્રતિ પુરુષનો સંયોગ એટલે યોગ્યતા. પુરુષનું ચેતન એ જ બોધકૃત્વની યોગ્યતા છે પ્રતિનિની જગ્યા એ જ તેની બોધ્યતાની યોગ્યતા છે. અને આવો જ્ઞાની હજી જીવતો હોઇને એ બંનેની તો નિશ્ચિત નથી. આથી હજી એને વચ્ચે સંયોગ જીવતો હોઇને સંયોગજન્ય પ્રસ્તર કેમ ન થાય? આનું મધ્યાધાન આપનાં કહે છે:-

દૃષ્ટા મયા इति उपेशकः एकः दृष्टाहं इत्युपदयति अग्या ।

सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्या ॥ ૬૬ ॥

‘મે જોઈ લીલી’ એ કારણે એ-પુરુષ પ્રવિનો ઉદ્દેશ હોય છે અને બીજી પ્રકૃતિ-‘હું જોવાઈ ગઈ’ એ ભાવે ઉપરામ પામે છે આથી સંયોગ હોય છતાં તેમના દ્વાગ સંયોગનું કોઈ પ્રયોજન ગદેનું નથી

અર્થાત્ જીવતો જાણી તેનો દેહ-પડે ત્યાં મુધી તો વર્તસનો જ પશુ તેના માત્રથી કશું બગડતું નથી કારણ પુરુષ અને પ્રકૃતિ બન્ને એકબીજાનથી હવે જમ પામી બે છે પુરુષ એમ સમજે છે કે જોઈ લીલી મે પ્રકૃતિને હવે એનામાં કશું જોનાનું બાકી જ નથી ‘જોઈ લીલી’ એટલે અનુભવી લીલી એના અનુભવના ભોગાપવર્ગથી રૂગ ખેચારી લીલા હવે વધુ એનામાં જગ જ નથી આથી તે એના પ્રયે ઉપેશશુદ્ધિ રાખ્ખો થઈ જાય છે અને પ્રકૃતિ લાગતી મારી, હાથરે! આણે મને જિજ્ઞાસુ વ્યપે જોઈ લીલી-એમ મમજને સ્વયમેવ ઉપરામ પામે છે અને આ કારણે તે મનનેના ચારણ્ય અધેગ ગુરુ તો પશુ પ્રમત્ત રહેતો નથી કારણ હવે પ્રમત્ત પ્રયોજન જ નથી સામગ્રી નથી કારણ ચિતા તો કાર્ય ન બને ભોગાપવર્ગ સુરી જ પ્રકૃતિની નેટા હોય છે તે બદ તેનો પ્રમત્ત થઈ શકે નથી માટે જાનની પગા પ્રૌઠ અસ્થામાં પ્રકૃતિ પુડાની પ્રગલ્ભગમ્ભિ જ હાલઈ જાય છે! માટે ચિતા ન કરી થટે ॥ ૬૬ ॥

‘વળી શકા ઉપજે છે રામને કઈ અડગ થોડે જ હોય? જે તત્ત્વજ્ઞાનના સાક્ષાત્કારથી મુક્તિ મળતી હોય તો તત્ત્વજ્ઞાન જ્ઞાની સાથે જ તેના તત્ત્વજ્ઞાનીનું શરીર પડી જતું જોએ અને જો શરીરપાત થાય તો ચિતા શરીર પ્રકૃતિના પ્રેરક પેરે દર્શન કેની રીતે કરે? અને તત્ત્વજ્ઞાન છતાં જો તે મુક્ત ન થયો હોય તો તો તેના કર્મે દાંડા ન થયા હોય તેના-કર્મેના દાંડાનો અભવ જ નથી! જોઈ નથી કર્મનો દાર થયે એમ જો કરે તો તો તત્ત્વજ્ઞાન એ મોક્ષનું સાધન નથી અને આથી અપાર મુધીની બધી અર્થ વાળી જ થાય! કારણ કે ભોગ દ્વાગ ગળ્યા ગણાય નહીં એના કર્મેનો દાંડા થાય અને તે પશુ અનન્ત માને થાય, અને ત્યાર પા તેનો-પુરુષનો મોક્ષ થાય-ભાઈ! આ નહુ તો મેખમ ચિતા મનોરથ જેનું મણાવ ને? આ-અનિ અમૃતના પ્રમનો જવાળા પાળના અમૃતથી ભરે છે ૩-

સમ્યક્ જ્ઞાતાધિગમાત્ ચર્મત્રીનાં અચારણ પ્રાપ્તૌ ।

તિષ્ઠતિ સસ્કારવશાત્ સપ્રશ્નમિયત્ પૂતશરીરઃ ॥ ૬૭ ॥

સમ્યક્ જ્ઞાની પ્રવિને હડિને તેમજ ધર્મ વોટે વચ્ચે થતા હોયે શરીર પાતનું કારણ એટલે તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ સસ્કારને લડિને કબરના આડની પેરે રહે છે

અર્થાત્ રાકામા જોગે જમ જ કાન્થુ છે સિદ્ધાન્ત તો એ છે કે અનાદિ હોય જના જેને કાગવાનો કાગ નિયત ન હોય જના, તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થતાવેલ કર્મ અને નામનાઓના સમુદાયની પ્રજ્જનનગતિ કલ્યાણ જ જાય છે દમ્ભની જેમ અકુર કદરુ નથી તેમ દમ્ભ થયેન કર્માગય જાનિ, (જન્મ) આયુષ્ય અને ભોગરૂપી કાગવાને અસમર્થ નીનડે છે કલેશરૂપી પાણી જો સીંચાવુ હોય તો શુદ્ધિરૂપી ખેતરમાં કર્મજીવરૂપી અકુરો ફોડેફુડે. પણ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી ઉનાળાના પ્રખર તાપમાં એ કલેશરૂપી સનિનજ જ્યાં સુમધ જાય ત્યાં એની ઉખરશુદ્ધિ જ્ઞાનિમા વસાવેના બીજને કેરી રીને અકુન્નિ થાય? અર્થાત્ સચિત્ કર્મો જ્ઞાનપ્રભાવે મળી જાન. ક્ષિયમાણુ કર્મો અનામક્રિયથી થતા હોય લેપ કરના અશક્ત નીવડે. હવે એક માળી ગ્લા પ્રામ્થ કર્મ અને પ્રારમ્થ કર્મ તો ભોગએ જ છૂટકા પણ જ્ઞાની પુરુષને એને ભોગવવાની ખરી રીત સાપડે છે. આથી પ્રારમ્થનો પણ તેના ઉપર પ્રભાવ પડતો નથી. અને એવો પુરુષ તો કુલાગના ચામ્ર જેવો છે કુલારે એ ચઢેને ધણ નામનો સગ્કાર આપેા એને ચઢ્ઠર ચઢ્ઠર ફરવાની ગતિ આપી. પણ એ ગતિ આપના જ્યાં થબી જાય ત્યાં તે જ દાણે ચક્ર ફરતુ અટકી જતુ નથી. જ્યાં સુધી એને આગેનો વેગ પૂરો ન થાય ત્યાં સુધી ચક્ર એ પૂર્વ વેગના મગે ફરતુ રહે પણ દાણે દાણે એ વેગ શિથિન મનનો જાન અને છેલ્લી દાણે એ વેગ મટના ચક્ર ગિર ચક્ર જાન તેમ પ્રારમ્થનો વેગ પૂરો થતા સુધી આ જ્ઞાની પણ ફરતો કડતો માનુષ પડે છે પણ ધીર ધીર એ નિષ્ક્રિય શાન ગિર જાનતો જાય છે અને એક પગ એની આવે છે જ્યારે એ કેવન મની જાય છે માટે તત્ત્વજ્ઞાન થતા તરત જ મરી જતુ જોઈએ એ બરામર નથી ઉપરાંત સિદ્ધાન્તને કોઈ હાનિ પહોંચતી નથી. અસ્તુ ॥ ૬૭ ॥

ત્યારે સગ્કારના સખરીર રહેતા એના એ જ્ઞાનીની મુક્તિ ક્યારે? કહે છે—

પ્રાપ્તે શરીરમેદે ચરિતાર્થત્વાત્ પ્રધાનવિનિવૃત્તેઃ ।

एकान्तिकमाप्तपन्तिस्समुभव कैवल्यमाप्नोति ॥ ૬૮ ॥

શરીરતુ પાન થતા ચરિતાર્થતાને સર્થ પ્રધાનની નિવૃત્તિ થતી હોઈને એવો હૃદય એકાન્ત અને સંયતી એની જન્ને રીતે કેવળતાને પ્રાપ્ત કરે છે

અર્થાત્ પ્રારમ્થનો ઉપભોગ પૂરો થતા તેના પુરુષ શરીર પડી જાય છે અને પ્રકૃતિ હવે તેને માટે ચરિતાર્થ છે અને ચરિતાર્થ હોઈને તેને પુન ભોગ કે અપવર્ગનું પ્રોજ્ઞન ન રહેતુ હો ને પ્રકૃતિ તેની આગળથી સહાને મગે રિવય

લે છે. અને આથી તેવો પુરુષ અવસરભાવિ, અને અવિનાશી એવું ઉભય કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ દુઃખત્રયથી તે સદાને માટે મુક્ત હોઇને સ્વસ્થ પરમાનન્દ ભોગવતો રહે છે પ્રિય! આપણને એ સ્વસ્થ પરમાનન્દનો ઉપભોગ પ્રભુકૃપાએ સાંપડે—સૌને સાંપડે એટલી અંતરથી પ્રાર્થના કરીએ. કાગળ કે પ્રભુકૃપાએ આ દેકાણે મૂળ શાસ્ત્ર પૂરું થાય છે. ॥ ૬૮ ॥

આમ પ્રમાણપૂર્વક શાસ્ત્રનું સમર્થન કર્યું. એમાં અદ્વાતિશય ઉત્પત્ત કરવા માટે આ શાસ્ત્ર પરમર્ષિ કપિએ રચ્યું છે એમ વિશ્વાન કરતાં કહે

પુરુષાર્થજ્ઞાનમિદં ગુહ્યં પરમર્ષિણા સમાચ્યતમ્ ।
સ્થિત્યુત્થત્તિપ્રલયાઃ ચિન્ત્યન્તે ચત્ર ભૂતાનામ્ ॥ ૬૯ ॥

આ ગુપ્ત પુરુષાર્થજ્ઞાન પરમઋષિ કપિએ કહ્યું છે જેને માટે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય શાસ્ત્રકારો ચિંતરે છે.

અર્થાત્ સામાન્ય માનવના બોલ કરતાં ઋષિઓએ વધારે અધ્યેય હોય છે કેમકે એ ઋષિઓ જોય છે. ઋષિ એટલે દૃષ્ટ અને તેમાં વળી પરમઋષિનો જોય તે વધારે અધ્યેય આથી આ શાસ્ત્ર મૂળમાં પરમઋષિ કપિસત્ત્વ એવું હોઇને એની કવ્યાલુકારિણી શક્તિમાં અવિશ્વાસ રાખવાનું કારણ નથી. ઉપગંત આ જ્ઞાન ગુપ્ત છે. એટલે હૃદયગ્રહમાં વસનારું છે એટલે કે સ્પૃશ્ય હૃદયગંગાને માટે દુર્ભોધ છે. એ જ્ઞાન માટે જ તે તમામ શાસ્ત્રો પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું ચિંતન કરે છે! આવું છે આ ભદ્ર શાસ્ત્ર ॥ ૬૯ ॥

*

*

*

(૩૦)

આ શંકા અહીં નીપજે, જે પરમ ઋષિએ સાચાન કહ્યું હોય તેમાં તે અમે શ્રદ્ધા મૂકીએ. પણ હૃદયકૃષ્ણના બોલમાં કેવી રીતે વિશ્વાસ મકાવ? આથી કહે છે:-

एतत् पवित्रं अग्रं मुनिः आसुरयेऽनुकंपयाप्रदौ ।
आसुरिरपि पञ्चक्षिप्त्वा तेन च बहुधाकृतं तत्रम् ॥ ૭૦ ॥

આ પવિત્ર અને મુખ્ય શાસ્ત્ર કપિએ મુનિએ દયાને કહીને આસુરિને આપ્યું. આસુરિએ તેના શિવ પચશિખને આપ્યું, અને તે પચશિખાચાર આ શાસ્ત્ર વિસ્તર્યું.

અર્થાત્ આ નાત્ર પરિત છે એને કે પત્ન છે તમ ૩ માનના દુષો ॥
 ૧૦. ૩૫ પાપમાર્ગી પત્તિ ક્રનાડુ તેને એ પરિત છે ઉપના તમામ પરિત
 ના એ પાપે મુખ્ય છે અને જાનના તો અનુપયથી ન થાય ? જાનના જેવી
 નહ કૃતિ ॥ ૭૦ ॥

અને એ ગુ દિયતી પાપનાએ આ શાસ્ત્ર થી કષ્ટગુણને મત્યુ છે
 એને ઉચેષ ક્રના જણાવે છે કે -

શિષ્યપરપર્યાગતમીશ્વર દુષ્ણેન ચૈતદાર્યામિઃ ।
 સંક્ષિપ્તમાયમતિના સમ્યક્ વિદ્યાય સિદ્ધાન્તમ્ ॥ ૭૧ ॥

આમ નાત્ર પ્રતિજ્ઞા પાપનાએ મનેવા આ શાસ્ત્રને આચાર્યોમાં આર્યમતિ
 કષ્ટગુણે સિદ્ધાન્તો કીકરીક અનુભવ મરી સંક્ષિપ્ત ક્યું છે

અર્થાત્ આ શાસ્ત્ર શુદ્ધમી છે આથી એનું ગદ્ય અસ્પષ્ટપણે
 જાણવામાં આવ્યું છે ઉપરાંત સાડ અધ્યાયના એ મહાનાત્રને કષ્ટગુણે જાનના
 પ્રાપ્ત્ય માટે મનિષ્ઠ ક્યું છે આ અધ્યાય ક્રાંત્ય ક્રયા મુદ્દેય મીતેર ખોતેર
 માનિ ખુશથી મોટે ગણાવે ! અને ગદ્યોપ ક્રના કષ્ટગુણ આર્યમતિ છે આર્ય
 એટલે અતરવાત્ કારાત્ યાત્રા-અતરવથી દૂર ગરેલી આવી એટલે કે તત્ત્વમા
 દુની મનિષ્ઠા છે અને એવી એ મના પુરે મિદ્ધાન્તને વિશાય એટલે કે
 રીઝ રીઝ જણાવે એટલે કે એનો અનુભવ કરીને નજૂ ક્યું છે અને
 અનુભવમાં તો સત્ય જ હોય ! ॥ ૭૧ ॥

ઉપના એ સમિત ક્યું છે એને એ શાસ્ત્ર નથી એમ કોઈ ન માનો
 એ જાનના શાસ્ત્રની જો લાણના કે છે -

સન્ત્યાયાં કિલચેડર્થાઃ તેડર્થાઃ શ્વસ્તસ્ય પઠીતન્ત્રસ્ય ।
 આસ્ત્યાયિકાવિરહિતાઃ પરવાદવિચર્જિન્તઃપિ ॥ ૭૨ ॥

॥ ચિતેર સંક્રિમા ને અર્થો છે તે સમમ પઠીતના અર્થો છે ક્રત એમ
 તેની આખ્યાયિકાઓ અને પગલાને તેના કોઈ દીધા છે

અર્થાત્ આ કારિમ સપૂર્ણ શાસ્ત્ર છે એક પ્રકરણ નથી એ પ્રોત્તરને
 લગ્યમાં રાખી સમમ અર્થો પ્રતિપાલ ક્રનાર તે શાસ્ત્ર તેના એમદ વિષયનું
 વિવેચન તે પ્રકરણપ્રથ કર્યાય પણ આ પ્રમણુપ્રથ નથી સમમ શાસ્ત્ર છે
 સાડ અધ્યાયના પગલામાં જે કોઈ ક્યું છે તે આદ્યમાં પૂરુષો અધિત છે

મોટે આ શાસ્ત્ર શાસ્ત્રના સમગ્ર અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારું છે. ફક્ત એમાં ૫ તંત્રમાં આવતી આખ્યાયિકાઓ તથા બીજા મનવાદીઓના મનનું ખંડન કરન વાંચવિરામે છેડી દેવામાં આવ્યા છે. .

અને પ્રિય! આમ આગના ગુરુવારના ગુરુદેવ વારે, ગુરુદેવ અને પરમગુરુ પરમાત્માની અસીમ કરુણાથી આ સાંખ્યસંહિતાની આપણે પણ પૂરી થયે બાનીએ. આમાં જે કાંઈ સારું હોય તે પૂર્વાચાર્યોનું છે. ગુરુદેવનું છે. જે કાંઈ સમાચિદ્રિ હોય તો તે આ કુદ્દૃષ્ટનું જાણુએ. મારે મન તો આ સૌમાં વમે ભગવાન થી નન્દકિશોરની તાગદાગ વાક્યથી પૂજન છે એ પૂજન તે સીકારે અં રાજ રહે એટલી પ્રાર્થના વ્હાવાના વ્હાવની આ પ્રમાદી સમજું છું જી તત્ત્વ

મુંબઈ

તા. ૨૨-૧૨-૫૪